

Nr. Książki

D 1993

Autor

Piłsudski, J.

Total

Rok 1920

(1931)

Data

Data

BIBLIOTEKA i MUZEUM Z.N.P.

1518 W. DIVISION STREET

WAŻNA UWAGA:

10 PROŚB KSIĄŻKI DO CZYTELNIKA

- I. Nim zaczniesz czytać — obłóż mnie w papier!
- II. Nie dotykaj mnie brudnymi rękami,
- III. Nie czytaj mnie przy jedzeniu!
- IV. Nie śliń palców przy przewracaniu kartek.
- V. Nie mnij kartek i nie zaginaj rogów.
- VI. Nie przeginaj mnie przy czytaniu.
- VII. Nie kładź mnie rozłamaną, grzbietem do góry!
- VIII. Nie umieszczaj mnie w domu na miejscu nieodpowiedniem!
- IX. Nie rób na mnie żadnych znaków i dopisków.
- X. Nie wyrywaj i nie niszczy obrazków i kartek.

Wymaga się od każdego wypożyczającego książki z Biblioteki Związku Nar. Pol., aby się zastosował ściśle do powyższych prośb i wogóle należy oddać książkę w takim stanie, w jakim ją wypożyczono, w przeciwnym razie osoba wypożyczająca będzie zmuszona do zapłacenia wartości książki.

DYREKCJA.

D

1993.

JAN 15 '42

DEC 27 '41

SEP 25 '52

SEP 1 '51

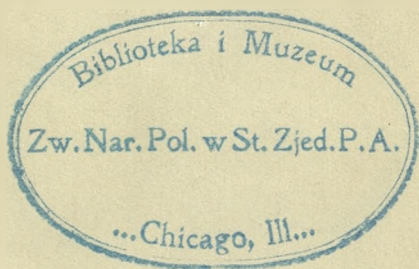
DEC 23 '53

DUPL

D 1993

R O K 1920

Printed in Poland

DUPL

D 1993.

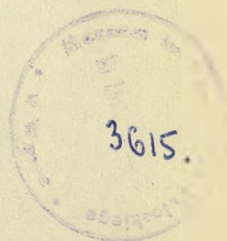
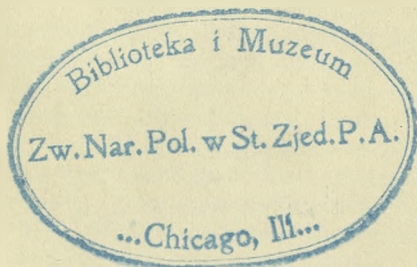

JÓZEF PIŁSUDSKI

ROK 1920

Z POWODU KSIĄŻKI M. TUCHACZEWSKIEGO
„POCHÓD ZA WISŁĘ”

WYDANIE III

INSTYTUT BADANIA
NAJNOWSZEJ HISTORJI POLSKI
WARSZAWA MCMXXXI
TOWARZYSTWO WYDAWNICZE „POLSKA ZJEDNOCZONA”

Zakł. Graf. „Polska Zjednoczona“, Warszawa, Nowolipie 2.

PRZEDMOWA DO WYDANIA II.

Kiedym trzy lata temu pisał swoją książkę, nieraz przy pisaniu zastanawiałem się nad specjalną jej konstrukcją, która mnie ustawicznie kępowała. Związałem się bowiem względnie niewielką broszurką pana Tuchaczewskiego, któremu w ten sposób pozostawiłem inicjatywę w konstrukcji swojej własnej pracy. Gdy teraz już minęły trzy lata, ten zasadniczy błąd — na który rozmyślnie zresztą szedłem — wywołuje we mnie jakgdyby coś w rodzaju żalu. Z powodu bowiem przyjęcia tej właśnie konstrukcji zrobiłem ze swojej książki przyczynek jedynie historyczny, a nie właściwą historję. Opuszczałem więc całe mnóstwo i swoich własnych przeżyć, i czynności dowodzonego przeze mnie wojska, i mnóstwo danych, związanych z przeżyciami historycznymi mego narodu, które nieraz stanowiły decydujące motywy mojego postępowania jako naczelnego wodza, dlatego jedynie, by nie zadać kłamu konstrukcji małej broszury, związanej z przeżyciami i państwowemi, i wojennemi nie naszej strony, lecz strony nieprzyjacielskiej. Pomimo jednak żalu, który odczuwam, muszę się pogodzić z faktem, tak, jak on się stał w rzeczywistości życia.

Przy drugim wydaniu nie jestem w stanie osobiście naprawić tego błędu, tak, jak nieraz marzyłem, że to kiedyś zrobię. Zbyt zajęty jestem bo-

wiem sprawami państwowemi i nie zdołałbym nigdy przepracować ogromnego materiału, który z taką pracą jest związany. Nie potrafiłem nawet wymusić na sobie przestudjowania zwiększonego w ilości materiału historycznego ściśle wojennego, który od czasu wydania mojej książki w druku się ukazał. Zastąpił mnie w tej właśnie części pracy historycznej przyjaciel mój, generał Stachiewicz, któremu niezmiernie wdzięczny jestem, że zechciał się tego podjąć, dając mi swoją współpracę równie chętnie, jak dawał ją przy pierwszym wydaniu, jako szef naszego Wojskowego Biura Historycznego. Zestawienia literatury historycznej, uczynione przez niego i jego współpracowników, znajdzie czytelnik w przypisach. Naturalnie, ten system i ta konstrukcja szkodzić musi samej książce, gdyż nie jest to przepracowanie podane w tekście i związane organicznie z samą książką. Lecz innego wyjścia wraz z panem generałem Stachiewiczem nie znalazłem.

Materiał historyczny, który był do przepracowania, wyrósł przez tych kilka lat do znacznych rozmiarów i wyświetlił dość wielką ilość zjawisk, które przy pisaniu książki mogły być czy wątpliwymi, czy niejasnemi. Niestety, nasz ówczesny nieprzyjaciel prześcignął nas w tej sprawie bardzo znacznie. Nietylko bowiem praca historyczna rosyjska prześciga nas pod względem ilości roboty, w historję włożonej, ale różni się także od naszych prac swoją jakością. Już przy wstępie, napisanym przeze mnie w roku 1924, zakończyłem swoją przedmowę słowami: „Kończę wstęp wyrażeniem żalu, że niektóre nasze publikacje historyczne stoją, niestety, tak nisko, że ani dobrem źródłem być

nie mogą, ani zasługiwać nie są w stanie na porównanie z pracą w tej dziedzinie naszych byłych przeciwników, a często, zbyt często, robią wrażenie prac żaka szkolnego, który, wiedząc, że zawinił, błagą i nadrabianiem miny oszukać się stara surowego nauczyciela — historję“. Nie mógłbym cofnąć swego określenia, niestety, i teraz, gdyż na publikacjach „historycznych“ naszych nie radziłbym nikomu z poważnych historyków opierać swoje sądy, ani też wyrabiać swe zdanie, nawet gdy chodzi o publikacje oficjalne.

Przeglądając jedną z książek, wydanych w Rosji, a mianowicie—książkę pana Witolda Putny, który podczas operacji warszawskiej dowodził 27-mą dywizją sowiecką, należąca do 16-ej armji i zwycięską przy szturmie na Radzymin, znalazłem bardzo ciekawy i rzadki w historji wojny ustęp, opisujący fakt zerwania istotnej łączności wszystkich dywizyj tejże 16-ej armji z dowódcą armji już dnia 18 sierpnia. Zerwanie tej łączności nastąpiło w tak gruntowny sposób, iż od dnia tego aż do wieczora dnia 25 sierpnia dowództwo 16-ej armji, odchodząc ku wschodowi, aż za Wołkowysk, nie dowodziło właściwie swojemi wojskami, gdyż przez cały ten czas moje prawo-flankowe dywizje—1-sza z kawalerją, a potem i 21-sza (górska) — stały i poruszały się pomiędzy dowództwem armji 16-ej a cofającymi się w bezładzie dywizjami tejże 16-ej armji ku północo-wschodowi w stronę Białegostoku. Nie przeszkodziło to jednak, jak stwierdza pan Witold Putna, dowódcy i sztabowi 16-ej armji wydawać codzienne rozkazy do każdej z dywizyj przez cały ten czas, pomimo, iż ani raporty od dywizyj do armji, ani rozkazy od armji do dywizyj nie docho-

dziły nigdy. To znaczy, iż historia istotna i realna szła swoją drogą realności zjawisk, swoją zaś zupełnie odrębną drogą bieгло fikcyjne rozkazodawstwo, zapisane w dokumentach.

Polskie publikacje historyczne oficjalne, specjalnie praca nad bitwą warszawską szefa do niedawna naszego Biura Historycznego, są pisane w ten właśnie sposób, jakgdyby kto chciał opisać działanie 16-ej armji na podstawie dokumentów dowództwa tejże armji, wtedy, gdy pisało ono rozkazy bez związku z wojskami i realnością zjawisk wojennych, gdy 16-ta armja była odłączona i żadnych stosunków z armją swoją, to jest żołnierzami i dowódcami dywizyj, nie miała. Ten oryginalny sposób pisania historii bez związku z realnością zjawisk wojennych był, niestety, jak dotąd, charakterystyką literatury historycznej polskiej. Muszę więc, niestety, żal swój, który w przedmowie do *Roku 1920* wyrażałem — wyrażać i teraz.

Belweder w listopadzie 1927.

R O K 1920

PRZEDMOWA.

Rok 1920 pozostanie w dziejach co najmniej dwóch państw i narodów rokiem na długo pamiętnym. Na ogromnej arenie, pomiędzy brzegami Dniepru, Berezyny i Dźwiny, a z drugiej strony Wisły, rozstrzygały się w walce wojennej losy nasze polskie i sąsiedniej z nami Sowieckiej Rosji. Rozstrzygnięcie walki rozstrzygnęło zarazem na czas pewien i losy milionów istot ludzkich, które reprezentowane były wtedy przez walczące na tej ogromnej przestrzeni wojsko i jego wodzów. Nie chcę wchodzić w dociekania, czy boje, toczone w tym roku, swem znaczeniem nie obejmowały znacznie szerszych kręgów, niż zakreślone one były granicami obu państw, będących w sporze wojennym, niechybnem jednak jest, że napięcie nerwów w całym świecie cywilizowanym było niezwykle duże i ku nam, ówczesnym żołnierzom, skierowane było mnóstwo ócz, napęcznionych to trwogą, to nadzieją, to łzą goryczy, to uśmiechem szczęścia. Nic więc dziwnego, że ciekawość dotąd pyta o wyjaśnienie zagadek i wątpliwości, które dręczyły ongiś ludzi. Zrozumiała również jest ciekawość nasza, głównych aktorów ówczesnych dziejowych zdarzeń, w stosunku do działań, myśli i nawet wszelkich szczegółów pracy tych, z którymi ongiś skrzyżowaliśmy szpady. Pan Tuchaczewski (nie mogę

znaleźć innej formuły, gdyż nie wiem, czybym określeniem rangowem nie uraził w czemkolwiek swego byłego przeciwnika) wydał świeżo książeczkę pod tytułem *Pochód za Wisłę*, ja zaś zostałem zaproszony przez polskich tej książeczki wydawców o danie dla polskiej publiczności swojej tego dziełka oceny i przeciwstawienia myślom i ujęciom każdorazowej sytuacji wodza jednej z partyj walczących myśli i takiegoż ujęcia wodza z naszej strony. Sądzę, że wydawcy mieli w tej sprawie myśl szczęśliwą, gdyż taka jednoczesna obserwacja obu stron walczących daje największe zbliżenie do realnej prawdy i stanowić może bardzo dobrą podstawę dla każdego z poważnych badaczy historii. Niechybnie pan Tuchaczewski ma przede mną przewagę pierwszeństwa, że tak powiem — przewagę inicjatywy, — zaczął pierwszy. A z tego powodu zgodnie z celami wydawnictwa jestem zgóry związany zarówno układem pracy pana Tuchaczewskiego, jak jej metodą i jej konstrukcją; w pracy zaś literackiej równie dobrze, jak i w pracy wojennej, jest to niemało ważną przewagą. Wobec tego jednak, że i w naszym spotkaniu wojennem losy pod względem inicjatywy sprzyjały nie mnie, lecz partji przeciwnej, zgodziłem się chętnie na propozycję wydawców, gdyż sama metoda ujęcia pracy przez pana Tuchaczewskiego niezwykle sprzyja zadowoleniu szeroko odczuwanych u nas potrzeb wyświeślenia wielu zjawisk, przeżytych przez nas tak głęboko w przelomowym dla naszej ojczyzny roku 1920.

Mianowicie — pan Tuchaczewski, wydając pod powyższym tytułem swe prelekcje na dopełniającym kursie akademji wojennej w Moskwie, poszedł

w ograniczeniu ich treści tak daleko, że zawarł ją, jak mówi we wstępie, *w obszczem strategiczeskom obzorje operacij, a razsmotrienja strategiczeskich dietalej i takticzeskich sojedinienij* zdecydował unikać zupełnie. Z tego powodu dziełko pana Tuchaczewskiego staje się dostępne szerokiemu kołu czytającej publiczności. Strategja bowiem, tak ogólnie pojęta, bez związania jej ściślej zarówno ze szczegółami tej dziedziny, jak i z taktycznymi działaniami wojska, oswabadza piszącego czy mówiącego od ciężko strawnej dla ogółu analizy wojennych sytuacji, nie wymaga trudnych do odcyfrowania dla przeciętnego czytelnika szkiców i map, a zarazem przenosi czytelnika i słuchacza do tej dziedziny, gdzie zaczyna panować niekiedy wszechwładnie nieuchwytny nieraz dla ściślej analizy czar sztuki wojennej. Dziedzina zaś każdej sztuki jest tą, gdzie przeciętnie wykształcony człowiek obraca się względnie swobodnie, a przynajmniej swobodnie się czuje; gdy jest wystawa obrazów, wszyscy nie malujący rozpowiadają wcale swobodnie o artystach i ich metodach, gdy zaś jest wystawa wojny, niema szerzej omawianego tematu, jak strategiczne błędy i zalety głównych aktorów wojny, których właśnie udziałem jest dziedzina strategicznej sztuki wojennej. Gdy więc nasz Stańczyk mówi, że najwięcej na świecie jest lekarzy, dających porady chorym, to śmiem zaprzeczyć znakomitemu rodakowi, stwierdzając, że podczas wojen najwięcej jest mądrych strategików, operujących swobodnie w dziedzinie strategicznych operacyj. Gdy zaś echa wojny ubiegłej drżą jeszcze w powietrzu, gdy nieraz starzy i młodzi uczestnicy tak niedawnych jeszcze klęsk i zwy-

cięstw gwarzą wśród chętnych słuchaczy o swych przejściach, wdzięczny jestem panu Tuchaczewskiemu, że swą metodą pracy zachęcił mnie do skrzyżowania jeszcze raz z nim szpady, tym razem niewinnie na papierze, w nadziei, że w ten sposób przyczynimy się obaj do gruntowniejszych i bardziej uzasadnionych rozpraw wśród strategicznych amatorów w obu naszych ojczyznach.

Gdy mówię o skrzyżowaniu szpad i stwierdzam przewagę pana Tuchaczewskiego, bo ma ich wybór, śpieszę odrazu zaznaczyć, że mam swoje przewagi, z których nie omieszkam skorzystać. Pierwszą z nich jest fakt, że dzieje postawiły mnie wyżej od pana Tuchaczewskiego. Dowodził on większą, co prawda, lecz jednak tylko częścią wojsk sowieckich, walczących ongiś z nami, gdy ja byłem naczelnym wodzem wojsk polskich. Gdy więc on, jako podwładny, nieraz z konieczności był krępowany w swoich zamierzeniach rozkazem przełożonych i wyznaczeniem mu środków dla prowadzonej przez niego walki, ja tego skrępowania nie miałem. Z tego też powodu w dziedzinie najogólniejszych strategicznych działań z musu musiałem sięgać szerzej i obracać się w rejonach wojennej sztuki i w myślach, z nią związanych, w wyższym kręgu, niż to było udziałem pana Tuchaczewskiego. Pocieszam się tem, że ta naturalna przewaga jest przez pana Tuchaczewskiego zupełnie negowana, gdyż czyni on mnie w swoich rozumowaniach także podwładnym rozmaicie: to generalnemu sztabowi *Ententy*, to znowu kapitalistom całego świata.

Pozostaje do omówienia inna przewaga z mojej strony, z powodu której przez dłuższy czas się wa-

hałem, czy mam się podjąć wogóle pracy, o którą mnie proszono. Jeżeli pan Tuchaczewski przez celowe, jak zaznaczyłem, ograniczenie siebie do najogólniejszych strategicznych rysów operacyj przez siebie dowodzonych stał się dostępnym dla względnie szerokiego koła czytającej publiczności, to równocześnie z tem wyrządził sobie krzywdę, gdy mówiąc i wydając książkę o historycznej swej pracy dowodzenia wielką ilością wojsk, obniżył ją do rozmiarów jednej tylko funkcji wodza, sprawiając tem często wrażenie wiatraka, obracającego się w pustej przestrzeni. Nie chcę tem obrażać lub w czemkolwiek ujmować panu Tuchaczewskiemu, lecz nadmierna, zdaniem mojem, abstrakcyjność wykładów oddziela pana Tuchaczewskiego od wojska, którem dowodził, tak daleką i tak niczem niezapełnioną przestrzenią, że jedynie z wielkim nakładem pracy nad sobą mógłbym iść w jego ślady i przystosować swoją pracę do jego metody i do jego ujęcia wykładów.

Przerzucałem więc po kilka razy kartki książeczki, niezdecydowany ciągle, czy mam podjętą pracę wykonać, czy też zrzec się jej całkowicie. O pracach bowiem historycznych, rzeczach, które się działy na wojnie realnie, nie mogłem się odważyć pisać w ten sposób, jak to uczynił pan Tuchaczewski.

Rozumiem jeszcze, gdy idzie o wykład czy to strategji ogólnej, czy to tej lub innej jej części, a jako przykład, ilustrujący myśl wykładowcy, bierze się ogólnikowo takie lub inne fakty historyczne, metoda pana Tuchaczewskiego byłaby usprawiedliwiona. Lecz ani sama treść wydanej książeczki,

ani sposób ujęcia tematu nie dawały mi możności zaliczyć pracy pana Tuchaczewskiego do takiej właśnie kategorii. Treścią właściwą jest historia myśli przewodniej dowódcy wojsk sowieckich, stojących przeciw nam na froncie na północ od Prypeci w niezaprzeczenie pięknej operacji w roku 1920. I zaledwie jedna drobna część wykładów pana Tuchaczewskiego, mianowicie — jego rozważania działań zapomocą mas taranowych, dałaby się zaliczyć do prac o charakterze teoretycznym, do czego potrzebnaby była ilustracja historyczna. Z chwilą zaś, gdy w całej książeczce wymieniona część jest tylko krótkotrwałym epizodem, a reszta jest historją w ścisłym tego słowa znaczeniu, nie mogłem wymusić na sobie wyrzeczenia się praw istotnego dowodzenia i praw historii, ciężącej zawsze nad wodzami wojny, gdybym się zdecydował iść w ślady pana Tuchaczewskiego.

Niewątpliwie dla historii każdej z wojen nieodzownym źródłem jest historia pracy duszy każdego z wodzów, dowodzących wojną. Wpływ bowiem, jaki ma ta praca na losy wojny, jest tak wielki, że historia wojny staje się bez tego niezrozumiałą, często dziwną mieszaniną faktów i faktyków, nieujętych w żaden system, tak, że zjawisko zwycięstwa czy klęski nie daje się przyczynowo ująć i wisi w jakiejś abstrakcyjnej pustce, niewiadomo dlaczego, upiększając głowę jednych laurem, a oblewając zarem wstydu twarze innych.

Dlatego też książeczka pana Tuchaczewskiego jest niechybnie źródłem historycznym; spowiada się w niej pan Tuchaczewski ze swych myśli wodza i daje wyraz tej pracy dowodzenia.

Lecz wtedy ta niezwykła abstrakcyjność pracy daje nam obraz człowieka, który — jak mówiłem — miełe tylko własny mózg czy własne serce, wyrzekając się lub nie umiając dowodzić codziennie wojskiem w jego pracy, która to praca nie tylko niezawsze odpowiada myślom i zamierzeniom wodza, lecz nieraz mu zaprzecza lub zmuszona jest zaprzeczyć przez działanie i pracę wojsk nieprzyjacielskich.

Nie chcę przez to powiedzieć, że pan Tuchaczewski istotnie tak dowodził, nie chcę w całej pełni korzystać z przewagi, mi w ten sposób danej, lecz nie mogę się oprzeć wrażeniu, że bardzo wiele zjawisk w operacjach 1920 roku zawdzięczać należy nie czemu innemu, jak wielkiej skłonności pana Tuchaczewskiego do dowodzenia wojskiem w ten właśnie abstrakcyjny sposób. Wobec zaś tego, że w swoim typie dowodzenia nie znajdowałem nigdy tej skłonności i o swojej pracy dowodzenia nie mógłbym, gdy idzie o historję, tak pisać i myśleć, gdym wreszcie się zdecydował podjąć proponowanej mi pracy, nie wyrzekam się tej naturalnej przewagi w naszej odnowionej walce na papierze, którą mi da analiza, wiążąca moje myśli i moją pracę mózgową z pracą wojsk, z pracą dowódców, którzy mi byli wówczas podwładni.

Jeżelim zatrzymał czytelnika tak długo na wstępie, nie przechodząc do treści, to uczyniłem to dlatego, abym mógł być wolnym od wielu uwag, które musiałbym stawiać, idąc w rozważaniu operacji 1920 roku krok w krok za takimże rozważaniem pana Tuchaczewskiego. Z chwilą zaś, gdy jestem przy usuwaniu przeszkód w pracy, usunąć chcę i parę innych.

Po pierwsze, nie chcę iść także w ślady pana Tuchaczewskiego pod względem stylu, który nadał swojej pracy; niechybnie pan Tuchaczewski wydawał książeczkę nie dla nas, Polaków i żołnierzy polskich, lecz stylem swoim o charakterze, że się tak wyrażę, mocno publicystycznym nie upiększył wcale swojej pracy. W stylu jego jest jakgdyby chęć agitowania swoich słuchaczy czy czytelników z próbą ustawiczną ubliżania swoim przeciwnikom na wojnie. I pomimo, że osobiście nie mam pretensji do pana Tuchaczewskiego za kolorystyczne określenia mas, walczących z nim w 1920 roku, z wyraźną chęcią podania nas wżgardzie publicznej, unikać będę w swej odpowiedzi nawet zwyczajnego u nas określenia „bolszewik“, gdyż niewątpliwie określenie to nabrało u nas także cech pogardy i chęci ubliżenia. Nie wyklucza to wcale, że zająć będę musiał swe stanowisko do poglądów pana Tuchaczewskiego o charakterze polityczno-socjalnym; rozrzucone są one niekiedy epizodycznie w różnych częściach wykładów, a skoncentrowane w jednym specjalnym rozdziale, zatytułowanym *Revolucja z zeronałtr*. Wydaje mi się to koniecznym, gdyż niewątpliwie czynniki polityczno-socjalne odgrywały bardzo poważną rolę w samej wojnie, a zatem i w rozważaniach jej wodzów.

Dodam we wstępie wreszcie, że nie mogąc w wykładach pana Tuchaczewskiego znaleźć, jak to powiedziałem wyżej, odpowiednika całości pracy jego dowodzenia, starałem się o inne źródła, któreby mi brak ten wyrównały i lukę zapęłniły. Znalazłem je w niedostatecznej, wyznaje, mierze w szeregu prac historycznych, wydanych przez naszych

byłych przeciwników na wojnie. Z prawdziwą przyjemnością konstatuje, że zarówno pod względem metody, jak i ujęcia, wytrzymać one mogą porównanie z wybitnymi pracami tego rodzaju na świecie. Istotną zaś perłą pod tym względem w tej literaturze jest książka pana Sergiejewa pod tytułem *Od Dźminy do Wisły*, która daje historję działań 4-ej armji sowieckiej oraz pracę jej dowódcy, autora książki. Korzystałem z niej obficie przy wszystkich próbach mojej analizy historycznej w poszczególnych sytuacjach kampanji 1920 roku, a niestety, daje ona możność ilustrowania tej prawdy o dowodzeniu pana Tuchaczewskiego, którą wypowiedziałem wyżej.

Kończę wstęp wyrażeniem żalu, że niektóre nasze publikacje historyczne stoją, niestety, tak nisko, że ani dobrem źródłem być nie mogą, ani zasługiwać nie są w stanie na porównanie z pracą w tej dziedzinie naszych byłych przeciwników, a często, zbyt często robią wrażenie prac żaka szkolnego, który wiedząc, że zawinił, błagą i nadrabianiem miny oszukać się stara surowego nauczyciela — historję.

I.

Analizę pracy pana Tuchaczewskiego rozpocząć muszę nie według jego układu, lecz od specjalnej pracy wojennej, której nie wyodrębnił w osobny rozdział, a dał ją w różnych uwagach w tekście czy też w osobnych tablicach. Mówię tu o rachunku, który podczas wojny czynić muszą wszyscy wodzowie i wszystkie sztaby — o rachunku sił liczebnych swoich i nieprzyjaciela. Praca ta nie jest tak prostą, jak to się nieraz ludziom wydaje. W każdym sztabie istnieją specjalnie do tego wyznaczeni oficerowie, którzy niczem innem się nie zajmują, jak tylko ciągle zestawianiem rachunku sił, będących w stanie rozporządzalności dla pracy wojennej. Na dowód zaś, jak zawiłymi są te rachunki, przytoczę fakt, że historycy wojny, przystępujący do swej pracy z całą obfitością materiałów, jaką nie rozporządzał na pewno nikt podczas wojny, bardzo często różnią się pomiędzy sobą w obliczeniach przy badaniu jednej i tej samej bitwy czy operacji.

Pan Tuchaczewski, robiąc rachunek sił naszych i prawdopodobnie wiedząc, że z łatwością można mu zarzucić nieścistość, usprawiedliwia się odrazu, twierdząc, że system naszego rachunku był zawiły, gdyż brał za podstawę liczbę bagnatów i szabel. Dziwnym zbiegiem okoliczności w literaturze hi-

storycznej, tyczącej się działań wojsk, któremi dowodził pan Tuchaczewski, spotkałem obliczenia, prowadzone akurat w ten sam sposób, na bagnety i szable. Pan Sergiejew, o którym wspomniałem, tak właśnie liczy swe siły. Jedna z sowieckich dywizyj (2-ga), opisując wzięcie przez siebie podczas tej kampanji Brześcia, daje obrachunek swych sił tą samą metodą. I jeśli w rachunku armji sowieckiej zwykłym był dodatek obliczenia nietylko na bagnety i szable, lecz i na *bojców*, to u nas próbowano inaczej rachować to, co stanowi istotę nowoczesnych bojów — siłą ognia. W każdym jednak razie dziwnym wydał mi się fakt, że pan Tuchaczewski nie chciał rozumieć naszego rachunku na bagnety i szable, gdy dowodzone przezeń wojsko nie różniło się w tej sprawie od nas. Gdy zaś dokładniej starałem się zanalizować tablice, podane przez pana Tuchaczewskiego, mimowoli nasunęło mi się przypuszczenie, że kłopoty, jakie wynajdował pan Tuchaczewski dla rachunku sił naszych, były co najmniej przesadzone, prawdopodobnie rozmyślnie, by w ostatecznej sumie, co mimowolnie rzuca się w oczy, dojść do cyfr, wyrównujących siły liczebne swoje z naszymi, albo też nawet dających przewagę liczebną nam, a nie sobie. Wyznaję, że ten publicystyczny sposób rachowania zniechęcił mnie prawie zupełnie do poważnego zastanawiania się nad każdą z cyfr, przytoczonych przez pana Tuchaczewskiego.

Dla przykładu jednak chcę przytoczyć kilka wybranych na chybił trafił cyfr z rachunku pana Tuchaczewskiego, aby dowieść, jak on, że tak powiem, igra składowemi częściami swoich obliczeń. W pierwszej tablicy, w rachunku sił jego, po-

mieszczona jest 15-ta dywizja kawalerji, w tablicy drugiej ta dywizja znika, by znowu w tablicy trzeciej wypłynąć. W tablicy pierwszej, stanowiącej jakgdyby aneks do operacji, prowadzonej w połowie maja 1920 roku, po naszej stronie zaliczona jest 2-ga białorusko-litewska dywizja z 4800 bagnetów, gdy nie brała ona wcale udziału w tej operacji. Najzabawniejszym jednak jest obliczenie i wyrównanie rachunku wyraźnie celowo na tablicy trzeciej, dającej rachunek sił przed rozpoczęciem 4 lipca głównej operacji sowieckiej, zakończonej pod Warszawą. Na samym dole tablicy dodana jest rubryka pod tytułem: *zapasowe bataljony i szwadrony pułków czynnych*. Dla nas liczone one są cyfrą 27000 bagnetów i 1200 szabel, „gotowych do wiania do szeregów“. Natomiast po stronie rosyjskiej znajdziemy w tej rubryce dla bagnetów i szabel tylko trzy gwiazdki, nie oznaczające żadnej cyfry, lecz dające wyjaśnienie, że bataljony i szwadrony są już liczone w składzie dywizyj. Wyrównuje to znakomicie rachunek sił naszych i sowieckich, dając nawet od razu przewagę prawie 30000 bagnetów dla naszej strony.

Komiczne też wrażenie czynią drobne błędy przy zestawieniu tablic pomiędzy sobą; tak więc: w pierwszej tablicy, niewiadomo dlaczego, jedno z naszych dywizyj pieszych są obdarzone konnicą w stale powtarzającej się liczbie 400 szabel, gdy inne tego dobrodziejstwa nie posiadają. W drugiej zaś tablicy, która przedstawia stan naszych wojsk po 15 dniach, spędzonych przeważnie w bojach, liczba konnicy nagle wzrasta i zamiast 400 figuruje już liczba 500 szabel, tak, jakgdyby podczas bojów liczba bagnetów i szabel nie zmniejsza-

ła się, lecz odwrotnie — zwiększała. Gdy poprzednio wspomniałem o zniknięciu z drugiej tablicy całej dywizji kawalerji, to ten sam sposób dla tych samych tablic został użyty najzupełniej spokojnie dla wyrównania rachunku i w stosunku do najpoważniejszej cyfry, mianowicie — 29-ej dywizji piechoty, która ze swemi prawie 10000 bagnatów i 600 szabłami zniknęła bezpowrotnie dla wszystkich innych rachunków.

Ten dziwaczny i upstrzony rażącemi błędami rachunek sił naszych i sowieckich mógłby być bardzo smutnem świadectwem pracy sztabów sowieckich, dowodzonych przez pana Tuchaczewskiego, gdyby nie wyraźna tendencja w rachunkach, tendencja o charakterze publicystyczno - agitacyjnym, nie podnosząca wcale wartości dziełka pana Tuchaczewskiego. Tendencja ta wyraża się w tem, aby w końcowym rachunku, w sumie, wyprowadzonej u dołu kolumny, zwiększyć tendencyjnie siły nasze i, odwrotnie, zmniejszyć siły swoje. Pan Tuchaczewski nie krępuje się w tej pracy faktem, że w tekście przy opisie działań swoich, jako wodza, raz po raz przeczy cyfrom w tablicach. Na stronie 280, przy opisie prac przygotowawczych do głównej operacji, pan Tuchaczewski stwierdza, że „dzięki intensywnej energii działaczy, pracujących nad armją czerwoną... uzupełnienie tysiącami zaczęło przybywać do naszych dywizyj”. Dzięki temu został wykonany plan zdwojenia stanu bojowego, lecz w rachunku w tablicach tego zdwojenia nie spostrzeżemy. Jeszcze raz na stronie 300 pan Tuchaczewski stwierdza, że więcej niż 30000 całkiem pewnych ludzi zostało zmobilizowanych i wtłoczonych w szeregi dowodzonych

przezeń armij podczas marszu od Berezyny i Dźwiny ku Warszawie¹⁾). Znowu też w rachunkach i obliczeniach stanów armji nie dostrzeżemy wcale śladów nowego uzupełnienia. Naturalnem więc jest pytanie, gdzie właściwie kryje się przesada pana Tuchaczewskiego — czy w agitacyjnym cyfrowym rachunku, umieszczonym w tablicach, czy też w publicystycznej pochvale dla energii *krasnoarmiejskich* robotników i dla systemu klasowego kompletowania wojska?

Wobec tego wszystkiego niepodobna brać cyfr pana Tuchaczewskiego oraz zestawionych przezeń tablic za materiał historyczny i dlatego zdecydowałem się we wszystkich swoich wywodach i analizach przejść nad nimi do porządku dziennego. Nie chcę jednak pominąć milczeniem ogólnikowych rachunków, które podczas kampanji 1920 roku zestawiałem dla siebie.

Siły własne obliczać się dają na podstawie perjodycznych raportów o stanie liczebnym, składanych przez dowódców poszczególnych jednostek. Ostrzegalbym jednak każdego, ktoby chciał oprzeć się jedynie na tych danych. Przedewszystkiem, jako człowiek, zamiłowany w studjach historycznych, stwierdzić muszę, że każdy raport, bez względu na to, o czemby traktował, może historyk brać, jako źródło, pewne jedynie po krytycznej analizie, każdy raport bowiem jest pisany dla przełożonego i zawsze ma na celu nietylko sprawozdanie, lecz i chęć skłonienia przełożonego do tych czy innych myśli w stosunku do piszącego raport. Jeżeli tak

---

¹⁾ Pan Tuchaczewski dodaje, że „jest to charakterystyczny i świetny przykład uzupełnienia klasowego“.

jest w armjach o długiej tradycji i długotrwałem szkoleniu, to cóż dopiero w armji naszej, zupełnie świeżo zbudowanej i zestawionej pod względem dowódców z ludzi, prawie przypadkowo zebranych z najrozmaitszych armij i szkół. Dla tych właśnie powodów nigdy nie odnosiłem się zbyt serjo do ścisłości raportów naszych o stanach liczebnych. Wprowadzałem zaś do nich zawsze jedną sumaryczną poprawkę, mianowicie — w wojsku naszym rozwielił się bardzo system odkomenderowania mnóstwa ludzi z szeregów, czynnych bojowo, na bliższe lub dalsze tyły dla wygody wojsk i dowódców i dla różnych gospodarczych czynności. W raportach zaś nigdy albo prawie nigdy nie uwzględniano tych odkomenderowanych i liczono ich dla przełożonych, jako stale będących w pułkach. Względność pod tym względem w naszej armji była niezmiernie daleko posunięta i prawie nie znam wypadku, aby którykolwiek z dowódców chciał stosować w tych sprawach surowsze środki dyscyplinarne. Zawsze więc przy otrzymywaniu raportów perjodycznych o stanie liczebnym armji, w ogólnym rachunku, zestawionym dla mnie, wprowadzałem sumaryczną poprawkę, polegającą na tem, że co najmniej trzecia część ludzi, liczonych jako bagnety i szable, nie powinna być przeze mnie rachowana, jako siła rozporządzalna dla boju. Dla niektórych dywizyj tę poprawkę czyniłem znacznie wyższą, przyjmując połowę cyfry, podanej w raporcie.

Nie chcę twierdzić, że armja sowiecka nie znała, podobnie jak my, systemu gospodarczych odkomenderowań bagnetów i szabel. Jestem nawet przekonany, że tak było. Muszę jednak zwrócić uwa-

gę, że dyscyplina nieraz bywała u przeciwnika bezwzględna, a środki, przedsiębrane ku jej utrzymaniu, tak nadzwyczajne, że wątpię, aby wódz naszego przeciwnika ówczesnego miał potrzebę czynić takie smutne rachunki, jak ja. Z prawdziwą też zazdrością spotkałem, naprzykład, w opisie działań 27-ej dywizji pod Warszawą, że jej dowódca 10 sierpnia na Liwcu zwiększył stan bojowy swej dywizji przez wciągnięcie do jej składu komend tyłowych i części żołnierzy z taboru¹⁾. Mogę zapewnić czytelników, że nie znam w naszej armji podobnego wypadku.

Chciałbym również usunąć z myśli czytelników rozmysłny, jak pisałem, błąd w rachunku pana Tuchaczewskiego w stosunku do zapasowych bataljonów i szwadronów. Według organizacji, która u nas istniała, zapasowe bataljony i szwadrony nie tylko służyły dla kompletowania składu armji, lecz również miały za zadanie pieczę nad całym dobrem i majątkiem pułków, które były w polu. Dlatego też przy cofaniu się, a to było naszym udziałem aż do Wisły, wszystkie zapasowe bataljony i szwadrony nie spełniły pierwszego swego zadania — kompletowania pułków w polu, lecz zajęte były pracą ewakuacji całego swego dobra i urzędzenia. Mowa więc być może jedynie o pracy organizacyjnej na głębszych tyłach. Przy gwałtownym zaś odwrocie naszym, który zanalizuję potem, zabroniłem formalnie dawać uzupełnienia, nim wojska nie nadejdą do Bugu, gdyż, jak wskażę później, po cofnięciu się z linji Baranowicze —

¹⁾ W. Putna — *Pod Warszawoj*

Wilno, nie spodziewałem się wcale, aby generał Szeptycki, dowodzący na tym froncie, zatrzymał gdziekolwiek atak nieprzyjacielski. Na Bug też i Narew zostało wysłanych kilkanaście bataljonów uzupełnienia, które były pierwszą udzieloną w ten sposób pomocą wojskom, cofającym się od Dźwiny i Berezyny.

Nie mając w obecnej chwili przed sobą wszystkich materiałów nawet dla wojsk, przeze mnie dowodzonych, nie chcę iść w ślady pana Tuchaczewskiego i przeciw tablicom, danym przez niego, zestawiać swoje, któreby nie dały dostatecznej gwarancji historycznej. W stosunku zaś do sił nieprzyjacielskich nie chciałbym także podawać naszego ówczesnego rachunku, z natury rzeczy jeszcze bardziej zawodnego. Za najpewniejszy w tej pracy uważany był u nas system rachowania następujący: na podstawie danych od jeńców zestawiano stan liczbowy kompanij czy szwadronów i starano się stąd zrekonstruować stany liczebne bataljonów, pułków i dywizyj. System ten wydawał się najodpowiedniejszym, gdyż armja sowiecka odznaczała się według naszych obserwacyj nadzwyczajną pstrokacizną pod względem stanu liczebnego nie tylko przy porównywaniu wyższych jednostek, jak dywizje i brygady, lecz nawet przy porównywaniu pułków wewnątrz brygad i bataljonów wewnątrz pułków.

Podam jeszcze jeden sumaryczny sposób, którego nieraz używałem, gdym chciał się zorientować w tem, czem właściwie rozporządzam dla operacyj bojowych. System ten polegał na wzięciu jako podstawy wszystkiego, co pod broń w kraju było postawione. Z tej ogólnej cyfry, jeszcze może naj-

bardziej pewnej ze wszystkich, starałem się sumarycznie, na podstawie znajomości pracy wojskowej, określić odsetek tych, którzy byli w stanie rozporządzalnym dla boju. Odsetek ten w różnych okresach był różny i zależał od chwili przesyłania uzupełnień ku frontowi. Zgodnie z mojami obliczeniami odsetek ten u nas nie przewyższał nigdy 12—15 procent. Ten smutny stan naszej organizacji wojennej wynikał z nadzwyczaj pośpiesznej, a zatem niedokładnej pracy budowy armji, którą przecież w roku 1918 zaczęliśmy nieomal od kompletnego zera. Zarazem jednak niezwykle wpływ wywierał fakt, że olbrzymia większość naszej administracji wojskowej poprostu unikała, jak jakiegoś grzechu, stosowania surowszych środków dyscyplinarnych zarówno wewnątrz samej administracji, jak i nazewnątrz. Taka nadzwyczajna względność w stosunku do pracy tyłowej dawała w rezultacie fakt, który charakteryzowałem zawsze słowami, że olbrzymia część materiału ludzkiego przepływa stale pomiędzy palcami administracji. Śmiałem się zawsze, że nie możemy zatracić charakteru armji ochotniczej, gdyż bije się u nas ten tylko, kto chce lub wreszcie ten, kto jest głupi.

Sądząc z własnych słów pana Tuchaczewskiego i znając system dyscyplinarny u naszego przeciwnika, doprowadzony do nadzwyczajnej bezwzględności, nie przypuszczam, ażeby nasz nieprzyjaciel stał w tej ważnej sprawie tak źle, jak to było z nami. Dlatego też pozwoliłbym sobie wyżej przytoczony odsetek dla nas podwyższyć dla pana Tuchaczewskiego co najmniej o 10 procent, doprowadzając w ten sposób odsetek sił bojowych w stosunku do stanu żywnościowego armji do 25 procent.

Sądzę, że liczę za mało, gdyż cyfra nasza dotyczy odsetka ludzi, będących pod bronią w całym państwie, gdy dla pana Tuchaczewskiego biorę cyfrę, związaną tylko z jego frontową siłą.

Na szczęście przy studjach nad naszym przeciwnikiem znalazłem cyfrę, określającą stan żywnościowy ludzi i koni na miesiąc sierpień 1920 roku. Cyfra ta dla wojsk, dowodzonych przez pana Tuchaczewskiego, jest: ludzi 794645 i koni 150572¹⁾). Jeżeli więc zastosujemy nasz sumaryczny rachunek, znajdziemy, że siła bojowa, którą rozporządzał pan Tuchaczewski w początku sierpnia, a zatem mniej więcej również i w lipcu, wynosiła do 200000 ludzi.

Dla nas, śmiem to twierdzić stanowczo, w ciągu całej naszej wojny cyfra ta nigdy do 200000 nie doszła i to na całym froncie, nietylko na tej jego części, która była przeciwstawiona panu Tuchaczewskiemu. Sądzę więc, że od czasu rozwinięcia przeciwko nam w lipcu 1920 roku całej siły sowieckiej, na froncie walczącym mieliśmy stale przewagę liczebną nieprzyjaciela. Piszę to nie dlatego, bym się chciał specjalnie tem chwalić, przeciwnie, uważam te fakty za smutny objaw, świadczący źle o nas. A uwaga ta tem bardziej okaze się słuszną, gdy dodam, że ogólna charakterystyka wojny naszej 1918—20 roku nie polegała na krwawych bojach, wystawiających na próbę bohaterstwo w ścisłym tego słowa znaczeniu, gdyż krwawe straty, które wojska nasze poniosły w tej wojnie, były znikomo małe w porównaniu z odsetkami takich strat w wojnie tak zwanej światowej.

¹⁾ Frołow. *Snabżeniye krasnoj armji na zapfrontie.*

Dla zakończenia rozdziału podam swój bardzo, niestety, sumaryczny rachunek, który w swoim czasie czyniłem i co do którego nie chcę się nawet upierać. Liczyłem nieprzyjaciela, dowodzonego przez pana Tuchaczewskiego z rozpoczęciem akcji 4 lipca na 200000 — 220000 siły bojowej — pan Tuchaczewski podaje ją w tablicy w sumie 160188. Siły generała Szeptyckiego, który dowodził w tej samej roli, co pan Tuchaczewski, rachuję najwyżej na 110000 — 120000 siły bojowej.

Przy końcowym epizodzie nad Wisłą liczyłem siły pana Tuchaczewskiego na 130000 — 150000 siły bojowej, siły zaś nasze, biorąc jedynie pod uwagę te siły, które mogły być użyte w tak zwanej bitwie pod Warszawą, na 120000 do 180000. Jeżeli ostatnia cyfra dana jest przeze mnie z takim wahaniem, to dlatego, że panował u nas wtedy tak wielki chaos organizacyjny i że w owe czasy niepodobna było nawet myśleć o wprowadzeniu w bój tego, co się miało uzbrojonego czy gotowego do wymarszu.

II.

Jak to zwykle bywa przed rozpoczęciem operacji o większem znaczeniu, pan Tuchaczewski, a zarazem jego przełożeni, zastanawiali się nad wartością terenu operacyjnego oraz nad ugrupowaniem sił swoich i przeciwnika. Zgodnie z tem i w samej książce pan Tuchaczewski poświęca rozdział II i III obu tym tematom. Nie będę się zatrzymywał na części opisowej terenu, która jest zupełnie zgodna z prawdą i należy do dziedziny prawie czystej geografji. Zatrzymam się nieco dłużej na niektórych częściach rozważań geograficznych pana Tuchaczewskiego, gdyż, sądząc ze wszystkiego, co o swojej pracy dowodzenia napisał, odegrały one wybitną rolę przy decyzjach wojennych. Będzie mi tem przyjemniej, że jedno z określeń, które z pewnem jakgdyby zamiłowaniem pan Tuchaczewski powtarza, jest określeniem polskiem i z tego powodu mam niejako prawo do stosowania tego określenia w ten sposób, jak go stworzono, a nie w ten dość, wyznaje, dziwny sposób, jak go stosuje pan Tuchaczewski. Mianowicie — pan Tuchaczewski stwierdza, że przedsiębiorając operacje o daleko wytyczonym celu, miał do wyboru dwa główne kierunki dla swych głównych sił. Jeden z nich nazywa kierunkiem ihumeńskim, prowadzącym wprost do Mińska, drugi — jak sam określa —

„Polacy nazywają smoleńskimi wrotami“. Pan Tuchaczewski dla swoich operacyj wybrał ten drugi kierunek.

Jak już zaznaczyłem, nasze określenie oznacza całkiem inny, bardziej zbliżony do samej nazwy szmat ziemi. Istotnie. dwie główne rzeki pogranicza, istniejącego niegdyś pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a państwem carów, Dźwina i Dniepr, formują swym górnym biegiem względnie wąski korytarz, zamknięty u swego wyjścia ku wschodowi największym miastem w tamtym kraju — Smoleńskiem. To też wszystkie najazdy i wyprawy, czy to ze strony polskiej, czy rosyjskiej, z konieczności o Smoleńsk zawadzały, robiąc zeń jakgdyby wrota, do których pukano przedewszystkiem, gdy chodziło o operacje w większych rozmiarach. Smoleńsk był zdobywany przez tę czy przez inną stronę w przeciągu wieków za każdym razem, gdy szło o większe wojny, toczone w owych czasach. W nowszych czasach podczas marszu Napoleona ku Moskwie znowu jedna z większych bitew stoczona została o panowanie nad temi istotnemi wrotami. To też Smoleńsk nosi dotąd ślady bardzo wyraźne swego znaczenia, posiadając zachowane, jak rzadko gdzieindziej, mury i wały. Pan Tuchaczewski jednak przenosi tę nazwę do całkiem innego rejonu, nie mającego, zdaniem mojem, żadnego związku ze Smoleńskiem, ani też z jedną z rzek. charakteryzujących owe wrota — z Dnieprem. Co więcej, jakby dla zmniejszenia wielkiej historycznej wartości Smoleńska, przenosi całe jego znaczenie do drobnej miejscinki Orzechownej. Ta niespodzianie wpływająca nazwa, wyznając, prze-

raziła mnie niezmiernie. Jako naczelny wódz armji polskiej, rozważałem podczas paru lat wiele najrozmaitszych możliwości, brałem pod uwagę wiele najrozmaitszych pociągnięć, jak ze swej strony, tak i ze strony przeciwnika, lecz ani razu przez myśl mi nie przeszło, że pewien czas byłem w posiadaniu tak ważnego punktu strategicznego, którego w dodatku za moją zgodą wyzbyliśmy się przy ostatecznem układaniu granicy podczas traktatu ryskiego. Gotów jestem podejrzewać nawet, że żydowska ludność tego drobnego miasteczka rozmyślnie starała się o należenie do państwa Sowietów, gdyż właśnie z powodu jej nalegania zrobiliśmy to niebezpieczne ustępstwo.

Z przedstawienia i rozważań pana Tuchaczewskiego, gdy już cały ten rejon nazywa się smoleńskimi wrotami, pozwoliłbym sobie zaproponować, by miasteczko Orzechowna, leżące obecnie tuż na naszej granicy, nazwać już nie wrotami, ale furtką, furteczką smoleńską. Lecz żart na stronę, Orzechowna odegrała jednak, sądząc z przedstawienia w pracy pana Tuchaczewskiego, wielką rolę.

Dowódca sił sowieckich uważał, że właśnie w rejonie Orzechownej musi zmienić swoją linię operacyjną, zachodząc, jak pisze, prawem ramieniem o 90° , czyli zmieniając ją pod prostym kątem. Z tego też powodu, pomimo, że został rozbity w pierwszej swojej próbie, którą nazywa „majową ofensywą“, pociesza się tem, że „wrota smoleńskie pozostały w naszych rękach, aż do chwili, w której przedsięwzięliśmy drugą, decydującą ofensywę“.
(strona 276).

Jeśli we wstępie mówiłem o zbytnej abstrakcyjności traktowania przedmiotu przez pana Tuchaczewskiego, to doprawdy trudno o lepszy dowód, że ta abstrakcyjność umysłu pana Tuchaczewskiego istnieje realnie, gdy z taką łatwością może wiązać swoją pracę dowodzenia z tak nieznacznymi aż do komizmu punktami na mapie. Jeżeli mu szło o istotnie zawiły i zabierający dużo czasu manewr zachodzenia tem czy innym ramieniem większej ilości wojska pod kątem prostym, to niepodobna tego wiązać z jakimiś nieznacznymi punktami, chociażby leżącymi na głównych drogach. Równie dobrze można ten trudny manewr czynić poza takimi punktami, co do których nigdy upierać się nie wolno. Geografia i geometria! ileż zasadzek kryje się w nich dla wodzów!

Historja wojenna zna niejednen taki przykład. Przy zatrzymaniu przeze mnie naszej kontrofensywy w końcu maja anim podejrzewał, że pan Tuchaczewski łamał poprzednio „smoleńskie wrota” i walczył w końcu boju o utrzymanie przynajmniej ich surogatu — „furtki w Orzechownej”. Przypomina mi to niezmiernie znany i studjowany nieraz przeze mnie wielki bój styczniowy w 1905 roku pomiędzy armjami Kuropatkina i Oyamy. Rosjanie, którzy atakowali, nazywają ten bój „bitwą pod San-de-pu”; nazywają go tak dlatego, że zarówno generał Kuropatkin, jak i dowódca 2-ej armji, Grippenberg, czynili zależnym rozwój całej operacji od powodzenia przy braniu tej Orzechownej na tamtym teatrze wojny. Wiązało się to tak ściśle z ich myślami, z ich planami postępowania, z ich trwogami i nadziejami, że ten węzeł myślowy

nadał dużej operacji swoje nazwisko. I trzeba wypadku, że Japończycy, którzy przeszli do kontrataku, bitwę tę chrzczą całkiem innym mianem, nazywają ją bowiem „bitwą pod Hei-kau-tai“, innej Orzechownej, która ich bardziej przeraziła i gdzie, mając do czynienia z wyborowem wojskiem, odczuli najwięcej kłopotów, najwięcej trwogi i dali największy wysiłek. W swoich wykładach lubiłem zawsze cytować ten przykład, nazywając go komedią pomyłek i przykładem komicznego nieporozumienia. Przestrzegałem też zawsze swych słuchaczy, by w operacjach wojennych, zarówno małych, jak wielkich, unikali starannie zasadzek, ukrytych w geografji i geometrii. Niech mi wybaczy szanowny mój przeciwnik wojenny z 1920 roku, gdy teraz do San-de-pu dodawać będę przykład i Orzechownej. Gdy przejdę do analizy działań wojennych, sądzę, iż uda mi się przekonać, że uparte deptanie myśli koło podobnych węzłów myślowych u wodzów, prowadzi prawie zawsze nieuchronnie do deptania również, ale przez wojsko, ziemi nieudeptanej ze stratą czasu i wysiłków.

Zatrzymałem tak długo uwagę czytelnika na tej części rozważań pana Tuchaczewskiego dlatego, że właściwie sam pan Tuchaczewski nie dał nic innego przy rozpatrywaniu swych zasadniczych myśli, oprócz manewru zakręcenia *gros* swych sił pod prostym kątem z chwilą owładnięcia, jak on twierdzi, „smoleńskimi wrotami“. Widocznem jest, że myśli pana Tuchaczewskiego były silnie z tym zamiarem związane. Manewr ten uczynił dwa razy: raz przy operacji majowej, drugi raz w lipcu przy głównej operacji, zakończonej pod Warszawą.

Związaniem to było z chęcią wykorzystania linii kolejowej od Połocka do Mołodeczna, jako najdogodniejszej linii transportowej dla wszelkich potrzeb głównej masy sił pana Tuchaczewskiego.

Myśl prosta i zrozumiała, lecz opanowanie i osłona głównej linii operacyjnej nie wymaga wcale materialnego, że tak powiem, wydeplania jej przez *gros* zebranych sił i związania ich z geograficznymi punktami, leżącymi przy niej. Takie myślowe związanie się z nazwami geograficznymi i figurami geometrycznymi daje zawsze, powtarzam, w rezultacie zasadzkę, polegającą nie na czym innym, jak na usunięciu z rozważań na dalszy plan głównej przeszkody, jaką na wojnie są siły nieprzyjaciela i ich praca. Te zaś niekoniecznie wiążą swe działania właśnie z temi samemi punktami geograficznymi i figurami geometrycznymi i najczęściej mają swoje Orzechowne, nie pokrywające się z Orzechownemi przeciwnika. Będę miał sposobność przypomnieć te wywody przy analizie działań pana Tuchaczewskiego.

Gdy chodzi o rozważanie pana Tuchaczewskiego rozkładu strategicznego sił swoich i przeciwnika, to jest ono bardzo krótkie, gdy mówi o sobie, — znacznie dłuższe, gdy mówi o nas. O sobie mówi niewiele, jest pod tym względem, jako podwładny, związany decyzjami swego naczelnego wodza. Ten zaś wybrał miejsce głównej koncentracji wojsk dla niego i określił ilość tych sił, które mają iść pod dowództwem pana Tuchaczewskiego do boju. Są to ciekawe pod względem historycznym szczegóły, nad którymi pan Tuchaczewski prawie że się nie zastanawia. Stwierdza on tylko, że dany mu był

obszar koncentracyjny, ograniczony przez Witebsk, Orszę i Tołoczyn, i określone zostało skoncentrowanie pod dowództwem pana Tuchaczewskiego do 21 dywizyj.

Istotnie, gdy się przeliczy ilość dywizyj — wraz z dwiema konnemi — z którymi pan Tuchaczewski rozpoczął swą główną operację w lipcu, będziemy mieli tę właśnie określoną zgóry ilość wojsk, przeznaczonych dla niego. Pierwsza jednak próba operacji, rozpoczęta w maju, czynioną była z 13 tylko dywizjami, zatem brakowało więcej, niż trzeciej części sił, obliczonych dla operacji.

Zasadę ugrupowania sił swoich pan Tuchaczewski czerpał z rozpatrzenia i rozważenia ugrupowania sił naszych. W ogólnych zarysach zdanie jego o naszym ugrupowaniu jest następujące: Polacy rozciągnęli się w linii mniej więcej równomiernie, w kordonie. Żałuję mocno, że pan Tuchaczewski inną część swoich rozważań strategicznych, rozważań, stanowiących upiększenie całej książeczki, pomieścił w całkiem innym miejscu, mianowicie—przy rozważaniu operacji głównej, lipcowej. Być może, że powodem tu była niechęć zatrzymywania się dłużej nad nieudaną ofensywą majową, lecz wyznaję, że z pewnym trudem zgodziłem się na konstruowanie swej pracy i z mojej strony w ten nie logiczny sposób. Wątpię bowiem, by pan Tuchaczewski, który swą próbę majową koncytował równie szeroko, jak i w lipcu, nie miał na myśli tych samych zasad działania taranem, które elokwentnie rozwija dopiero później. Byłoby mi z tem wygodniej, gdyż wobec niesłusznej, zdaniem mojem, krytyki naszego rozkładu strategicznego, a zatem

moich osobistych w tej sprawie rozkazów, utrudnił mi znacznie wypowiedzenie paru słów pro domo mea.

Pan Tuchaczewski, charakteryzując więc nasz kordon, stwierdza, że ta równomierność kordonu nie pozwala nam „bez względu na wysiłki skupić w jakimkolwiek kierunku głównej masy wojska. Nasze natarcie zawsze napotkać musiało zaledwie nieznaczną część armji polskiej, a następnie mogło kolejno odpierać przeciwnatarcie odwodów“ (strona 269). Na tej podstawie pan Tuchaczewski przypuszczał, że zdoła sprawić, aby „oddziały masą swoją gniotły i, w całym tego słowa znaczeniu, znosiły w punkcie uderzenia oddziały pierwszej linii polskiej. Potem kolejne uderzenia odwodów nie były już straszne...” (strona 270).

Gdy czytałem i odczytywałem powtórnie to rozumowanie pana Tuchaczewskiego, przypominałem sobie moje rozumowanie w tej samej sprawie. Jeżeli określenia i różne motywy nie były podobnymi do tych, które daje pan Tuchaczewski, to wynik myślowy, do którego zawsze dochodziłem, był zupełnie analogiczny i streszczał się w ostatecznej konkluzji, zrobionej już w końcu 1919 roku. Sądziłem, że w naszej wojnie, którą prowadzimy z Sowiecami, ten, kto naciera z energją, zawsze będzie miał powodzenie i przebiję kordon czy linię w wybranem przez siebie miejscu. Dlatego też szukałem zawsze wyjścia, jak mówiłem w owe czasy, w manewrze, chociażby to był manewr wstecz, złączony z cofaniem się wojska. Stąd też, przyznaję, ubodło mię do pewnego stopnia mniemanie pana Tuchaczewskiego, że polskie „dowództwo“ przeciw-

stawiło mu na wiosnę 1920 roku lichesy kordon, z którym tak łatwo miał sobie dać radę.

Przedewszystkiem pan Tuchaczewski zapomina o zasadniczej różnicy ról, jakie były nakazane jemu i jego bezpośredniemu przeciwnikowi. Gdy jemu nakazano mieć inicjatywę i atakować przeciwnika, odwrotnie — wojska polskie na północnym froncie, przeciwstawionym panu Tuchaczewskiemu, miały nakaz defenzywy. W defenzywie zaś pierwszy jej człon, najbliższy do nieprzyjaciela, nie może mieć nigdy innego charakteru, jak właśnie kordonu, jak właśnie cienkiej, niegłębokiej linii. Nawet wojna czysto okopowa, dająca, jako zasadę, linię w najczystszej swojej postaci, przy swoim rozwoju doprowadziła do konieczności przedniego kordonu, słabego w sile, łatwo dającego się skruszyć i postawionego jedynie dla celów obserwacyjnych, jedynie dla celów osłony. Kordon czy linja w defenzywie jest konieczna, inaczej niepodobna zbać ani siłę nacierającego nieprzyjaciela, ani jego istotnych zamiarów, ani kierunków jego uderzeń. Jest to pierwsza uwaga, która musiałaby przyjść do głowy panu Tuchaczewskiemu, gdyby zechciał wejść głębiej w sytuację swego przeciwnika. Kordon więc był — i w kordonie, co stwierdzam, stało wówczas na całym froncie naprzeciw pana Tuchaczewskiego 6 dywizyj piechoty i 2 brygady kawalerji (dywizje 8-ma, 1-sza litewsko-białoruska, większość 3-ej dywizji legjonów, 2-ga dywizja legjonowa, 14-ta, 9-ta).

Mozna byloby prowadzić spór o to, czy dobrem było danie aż 6 dywizyj na tę niewdzięczną służbę, można byloby, odwrotnie, tak, jak to robili moi

podwładni, stwierdzać, że przy tak wielkiej rozciągłości frontu siły te nawet dla ścisłej obserwacji są zupełnie niedostateczne, lecz fakt pozostaje faktem, że jeśli idzie o kordon, to ten był udziałem tej tylko części wojsk polskich. Wreszcie niech mi wolno będzie zauważyć, że we wrześniu tegoż roku, gdy przeszedł do ofensywy w stosunku do tegoż pana Tuchaczewskiego, znalazłem go kordonowo rozciągniętym za rzeczną zasłoną Niemna i Szczary. Był w defenzywie, a ta pomimo, iż mógł być zapalonym krytykiem wszelkich kordonów i linii, zmuszała go do stania ugrupowanym tak nierozsądnie, jak to przypisuje nam w maju.

Przechodzę do kwestji odwodów i odrazu zaznaczę, że te swoim ugrupowaniem zupełnie zaprzeczały jakiegokolwiek zasadzie kordonu. Rozpoczynając w kwietniu ofensywę na południowym froncie na Ukrainie, starannie obliczałem, jak będę mógł dopomóc północnemu frontowi w razie, gdyby był zaatakowany. Nad tą kwestją — możliwościami kontrataku ze strony przeciwnika — zastanawiałem się nieraz, przyczem trzymałem się opinii, rozbieżnej z najbliższem mojem otoczeniem. Mianowicie, generał ✓ Haller, ówczesny mój szef sztabu, przypuszczał, że przeciwnatarcie nastąpić musi na tym samym terenie, na którym myśmy przechodzili do ofensywy. Zdaniem bowiem jego, właśnie na południu skoncentrowane wtedy były największe siły przeciwnika, które zlikwidowały front przeciw Denikinowi, i tam narastało nowe niebezpieczeństwo w postaci krymskiej próby Wrangla. Wydało mu się więc logicznem, by oczekiwać stamtąd i kontruderzenia, któregośmy wogóle byli

v Stawisław

pewni. Co do mnie, osobiście skłaniałem się do zdania, że oczekiwać należy przeciwnatarcia na tym froncie, gdzie mniej jesteśmy skoncentrowani. Gdybym więc wybrał dla wiosennej ofensywy front północny, oczekiwałbym kontrataku na południu; wybrawszy zaś południe, liczyłem się bardziej z uderzeniem przeciwnika na północy. Tem bardziej więc musiałem sobie starannie przeliczyć, czem będę parował uderzenie przeciwnika.

W odwodzie więc na północnym froncie zostawione zostały: w Osipowiczach i okolicy 6-ta dywizja piechoty, jako odwód 4-ej armji; na Polesie, do tejże 4-ej armji, jechała 16-ta dywizja. Obie te dywizje dane były do zupełnego rozporządzenia dowódcy 4-ej armji, generała Szeptyckiego. Daleko ztyłu, bo aż w Lidzie, rozłożoną była dywizja 17-ta, którą zatrzymałem w swoim rozporządzeniu. Obok tego na froncie obserwacyjnym przeciw Litwie, nie toczącym żadnego boju, w 7-ej naszej armji miałem 2 dywizje, z których trochę więcej, niż pół dywizji, zawsze stało w odwodzie, zawsze zdadne do użycia gdzieindziej. Na samym więc północnym froncie jako odwód liczyć mogłem trzy i pół dywizyj. Jeżeli zaś odliczę 16-tą, którą wciągnięto prawie natychmiast do rozwijających się bojów na Polesiu, to pozostanie dwie i pół dywizyj.

Stanowiło to prawie połowę sił, rozciągniętych w defenzywnym kordonie, przeciwstawionym panu Tuchaczewskiemu; stały więc te dywizje tak daleko, że nie mogły podlegać w pierwszych dniach uderzenia pana Tuchaczewskiego jego działaniom i zdadne były, wbrew jego zdaniu, do rzucenia

w kierunku, najzupełniej swobodnie wybranym przez jego przeciwnika.

Jeszcze bardziej tyczy się to dalszych, głębszych odwodów.

Jeszcze głębiej na dalekich tyłach miałem dywizję 11-tą, która była w stanie reorganizacji, oraz formującą się tak zwaną 7-mą brygadę rezerwową, złożoną z trzech pułków. W ten sposób mamy dla głębokiego odwodu, niedostępnego dla pana Tuchaczewskiego, już koło 5 dywizyj, czyli siły prawie równe tym, które stały w kordonie.

Niedość tego, przy rozplanowaniu ofensywy ukraińskiej nakazałem, zaczynając już od trzeciego dnia operacji, ściągnąć do odwodu, rozporządzalnego dla mnie, 4-tą dywizję w Korosteniu, a od czwartego dnia operacji—15-tą w Koziatynie i Berdyczowie. Co się zaś tyczy jeszcze jednej dywizji, którą chciałem mieć gotową do wyprawienia na miejsce spodziewanego przeciwuderzenia, mianowicie — 5-tej, czyniłem to zależnem od stopnia reorganizacji dywizji 18-ej, która w pierwszych dniach operacji była wycofana do odwodu, gdyż reorganizacja dla niej była konieczną. Mianowicie, zarówno 11-ta, jak i 18-ta dywizje były zapełnione starymi rocznikami, z których czy to we Francji, czy to we Włoszech z jeńców były sformowane. Odbijało się to tak fatalnie na stanie moralnym tych obu dywizyj, że bez reorganizacji niezdatne były do boju. Zaznaczam, że istotnie dla sparowania majowej ofensywy pana Tuchaczewskiego dywizje 4-ta, 15-ta i połowa 5-ej przybyły na czas.

Odwody więc, na które rachowałem, oczekując przeciwnatarcia, obliczałem przy wyjściu na ofen-

zywę na Ukrainie w sumie na 8 dywizyj. Z nich dwie mogły być użyte do wzmocnienia zagrożonego frontu i dla prób zatrzymania nieprzyjaciela, sześciu lub pięciu można było użyć dla sformowania grupy uderzeniowej w któremkolwiek miejscu lub kierunku.

Nie wydaje mi się więc słuszną oceną naszego strategicznego rozkładu przez pana Tuchaczewskiego. Skłonny jestem przypuszczać, że ta fałszywa ocena wpływała z względnie wąskiego pola obserwacji pana Tuchaczewskiego, który pozostawiał wnioski z całości frontu polsko-sowieckiego swemu przełożonemu, głównodowodzącemu. Usprawiedliwienie to w oczach moich jest jednak niedostateczne, gdyż sam pan Tuchaczewski pisze, że główna rola w wojnie z Polską według planu głównodowodzącego była dana jemu i wojskom, przez niego dowodzonym. A w tym wypadku obowiązkiem pana Tuchaczewskiego było szerzej ująć zarówno swoje zadanie, jak i obliczenia, które musiał robić. Majowa ofenzywa pana Tuchaczewskiego nie udała się i została całkowicie sparowana nie przez co innego, jak przez skoncentrowanie wszystkich wymienionych przeze mnie sił z głębokich odwodów, wprost sprzeczne z rozważaniem pana Tuchaczewskiego¹⁾.

¹⁾ Dziwnym zbiegiem okoliczności krytyka pana Tuchaczewskiego naszego rozkładu strategicznego zbiega się prawie zupełnie z wielu mało głębokimi, ale zato bardzo publicystycznymi wywodami krytycznymi w stosunku do mego dowodzenia polskich zoiłów strategicznych, którzy nigdy niczem nie dowodzili, albo tych, co dowodzili, ale marnie. Uwaga ta nieraz nasuwała mi się przy czytaniu dziełka pana Tuchaczewskiego.

Kwestja kordonu i linjowego rozkładu wojska zasługiwała, zdaniem mojem, na dłuższe jej rozpatrzenie — będziemy mieli z nią do czynienia i przy dalszych analizach operacyj 1920 roku. Byłem w ciągu ubiegłej wojny równie zasadniczym jej przeciwnikiem, jak pan Tuchaczewski. Szukałem zawsze rozstrzygnięcia wszelkich sytuacji zapomocą manewru, jak niekiedy twierdzą, co i ja sam uznaję, bardzo śmiało skoncypowanego i wymagającego zarówno ze strony dowódcy, jak i wojsk wielkiego natężenia sił moralnych, jak i fizycznych. Zdaniem mojem, tem właśnie dwuletnią naszą wojnę doprowadziłem do szczęśliwego dla nas rezultatu. Nie chcę jednak twierdzić, że pan Tuchaczewski w obserwacjach swoich w stosunku do nas nie ma pewnej dozy słuszności, gdy swoje plany i przypuszczenia nieledwie opierał na skłonności naszej do kordonów i linii. Sprawa polegała na tem, że wszyscy, nie wyłączając i mnie, dowódcy polscy, przystępując do wojny z Sowieciami, byli pod wrażeniem i wpływem długotrwałej wojny okopowej, będącej stwierdzeniem zwycięstwa strategji linjowej nad przestarzałą, zdawało się, strategją żywego ruchu i manewru. Gdy się przejrzy mnóstwo rozkazów operacyjnych, wydanych przez naszych dowódców w przeciągu roku 1919, a zapewne i 1920, znajdziemy, że rozkazy te aż pstrzą się od linii rzek, rzeczulek, jezior i nawet strumieni, jako podstaw myślenia strategicznego. Nieraz przy przeglądaniu raportów, przedkładanych mi, przy odczytywaniu kopij różnych rozkazów, wreszcie przy rozmowach, które miewałem z moimi podwładnymi o sytuacji, przypominały

mi się wesołe anegdoty z czasów, gdym dowodził Brygadą legjonową. Śmieliśmy się bowiem często wówczas, przesiadując w okopach, z różnych strachów i trwóg naszych sąsiadów Austriaków z powodu stu czy dwustu-metrowych luk, których leniwy legjonista nie zechciał fortyfikować.

Wiem też dobrze, że takie same strachy i trwogi opanowywały wielu z naszych dowódców, gdy nie byli pewni, że na jakimkolwiek kierunku, chociażby najmniej prawdopodobnym, nieprzyjaciel nie spotka jakiegokolwiek oporu, chociażby najmniej-szego.

Z tego powodu mapy detalicznych rozkładów wojska wyglądały zawsze nadzwyczajnie upstrzone w różne „zastawy“, „wachy“, rozciągające niechybnie wojsko w liche kordony. Gdy się zaś weźmie olbrzymią przestrzeń tysiąca kilometrów frontu i zestawi z ilością wojska, które na tej przestrzeni postawić było można, łatwo zrozumieć, ile luk już nie sto i dwieście-metrowych, lecz znacznie większych, budzić musiało trwogę i przekonanie o swej bezsilności wśród dowódców, nie mogących od pojęć linjowych się oderwać. Stąd też w raportach najczęstszem słowem, zwróconem do mnie, jako do naczelnego wodza, było żądanie pomocy dla usunięcia trwóg i strachu. Stąd też ciągle namawianie, które miałem w ciągu wojny: „*faites une ligne forte!*“, jako wynik najbardziej technicznego i najbardziej doświadczonego konsyljarza wojny.

Te przyzwyczajenia myślowe, te trwogi nie mogły się nie odbijać, jestem tego pewien, i na rozkładzie szczegółowym wojsk, które obserwował pan Tuchaczewski. Powtarzam jednak, że gdy zechciał

w końcu kwietnia opierać swój plan postępowania na takiej właśnie kordonowej chorobie, popełnił błąd, który się zemścił na nim w tym wypadku niepowodzeniem szeroko pomyślanej ofensywy. Do analizy tej właśnie ofensywy przechodzę teraz.

III.

Nad operacją ofensywną w maju, jak już powiedziałem, pan Tuchaczewski zatrzymuje się bardzo niedługo. Daje on tylko najogólniejszy jej zarys, usuwając się od wszelkich szczegółów, tak, jak gdyby nie miały wielkiego znaczenia. Przeczy jednak temu sam, gdy mówi, że plan jej przewidywał przebicie się przez „wrota smoleńskie“, rozbięcie lewego skrzydła armji polskiej i wciśnięcie reszty jej sił w błota pińskie. Plan więc daleko wytknięty, oznaczający zupełne rozbięcie i usunięcie z dalszej gry całego naszego frontu prawie do Prypeci. Operacja zatem niemałego znaczenia.

W historii naszej wojny istotnie operacja ta odegrała swą wybitną rolę. Przedewszystkiem więc przeniosła ona dużą część naszych polskich sił (do czterech dywizyj) na front północny, co z natury rzeczy odbiło się na całym dalszym przebiegu wojny. Następnie, będąc jakgdyby przygrywką do wielkiej lipcowej ofensywy Sowietów, dała ona dużo nauki i doświadczenia dla wojsk obu stron, a przykro mi zaznaczyć, że doświadczenia znacznie umiejętniej były wykorzystane przez naszych przeciwników, niż przez nas. Wreszcie miała ona w stosunku do naszego przeciwnika wpływ ten, iż zużyła zarówno pod względem fizycznym, jak

i moralnym znaczną część jego sił, iż łatwo będzie nam dostrzec to przy analizie specjalnie pierwszego okresu lipcowej ofensywy. Dlatego też chciałbym się zatrzymać nieco nad naturalnem pytaniem, które sobie nieraz zadawałem podczas wojny, jak i po niej, — z jakiej właściwie racji robiono tę pierwszą, jakgdyby próbną ofensywę? Pytanie to tem bardziej jest naturalne, gdy wiemy, że rozpoczęła ona została bez zakończenia nakazanej koncentracji, tak, iż zgodnie z wykazanem przeze mnie obliczeniem, brakowało więcej, niż trzeciej części sił, przeznaczonych dla głównej operacji wojennej.

Pamiętam dobrze tę chwilę, gdy otrzymałem pierwsze wiadomości o spodziewanym przeze mnie kontrataku na północy. Depesze o tem otrzymałem w Żytomierzu, na wyjeździe do Warszawy; była to rzecz dla mnie, jak już mówiłem, prawie że obliczona z góry. Więcej — na jaki tydzień przedtem wezwałem do Kalenkowicz generała Szeptyckiego i tam rozmówiłem się z nim co do planowanego przeze mnie rozszerzenia naszej pomyslniej na południu ofensywy i na północ. Myślałem wtedy o uderzeniu z Polesia z jednej strony ku Rzeczycej (co w tym czasie istotnie było dokonywane) oraz w kierunku Żłobina i Mohyłowa. Sądziłem, iż mając już na południu w odwodzie 4-tą dywizję i znaczną przewagę sił na Polesiu (9-tą, 16-tą i 14-tą dywizję), mogę spróbować zlikwidowania rozpoczynających się koncentracyj w kierunku, który jest nazwany przez pana Tuchaczewskiego ihumeńskim, a na który zwracał mi uwagę generał Szeptycki. Na południowym froncie miałem wtedy zacisze, gdyż obie armje sowieckie, które tam opero-

wały, były silnie przez nas rozbite, a zbliżając się ku nam konnicę Budiennego, wyznają otwarcie, negliżowałem!

Wobec tego, gdy na dworcu kolejowym żytomierskim szef mego sztabu, generał Haller, przyniósł mi do wagonu świeżo nadesłane depesze, puściłem odrazu w ruch to, com przygotowywał w myśli zawczasu. Kazałem, mianowicie, zadepeszować zaraz do generała Szeptyckiego, by objął narazie dowództwo i nad 1-szą armją, oddałem w jego rozporządzenie stojącą w Lidzie 17-tą dywizję i kazałem przystąpić natychmiast do transportowania naprzód 4-ej dywizji z Korostenia, a potem 15-ej z Chwastowa. Miałem zamiar, który mi się tylko kręcił po głowie, przystąpić odrazu do kontrataku na obu skrzydłach: od Polesia i od najbardziej północnego skrzydła. Sam fakt natarcia pana Tuchaczewskiego nie wywołał we mnie ani przez jedną chwilkę niepokoju. Cofanie się bowiem 1-ej armji z pod Głębokiego, co mi anonsowały przeczytane depesze, nie było dla mnie niczem wielkiem, gdyż, z żalem to wyznaję, do Orzechownej nie przywiązywałem żadnej wagi, a wrót ani smoleńskich, ani żadnych innych tam nie dostrzegalem.

Po przyjeździe do Warszawy znalazłem nowe depesze, brzmiące bardziej trwoźnie, depesze generała Szeptyckiego, który sądził, że sytuacja jest bardzo poważna i wołał o możliwie wydatną pomoc. Byłem już bardzo przyzwyczajony do tego rodzaju depesz, jednak, czego obecnie żałuję, skurczyłem znacznie rozmiar mego kontruderzenia. Mianowicie, wyrzekłem się głębszego kontrataku od Polesia i wobec trwóg generała Szeptyckiego zde-

cydowałem obu przybywającymi z południa dywizjami wzmocnić przedewszystkiem zagrożony Mińsk, który, zdaniem generała Szeptyckiego, był przedewszystkiem zagrożony od Ihumenia. Kontratak w takim razie mógł być prowadzony jedynie po zachodnim brzegu Berezyny, nie po wschodnim, jak to zamierzałem poprzednio.

Wyznaję otwarcie, że wtedy przy czytaniu depesz nie widziałem żadnego powodu, aby być niespokojnym i specjalnie natarcie głównych sił pana Tuchaczewskiego, prowadzone w kierunku Mołodeczna, najmniej mnie trwożyło. Wyczekiwałem nawet parę dni dla wyznaczenia miejsca koncentracji wojsk do kontruderzenia w kierunku wschodnim. Nie mogłem wtedy sobie określić, o co właściwie nieprzyjacielowi chodzi, i wobec tego nie byłem pewien, czy koncentracja koło Świącian jest dostatecznie bezpieczną i możliwą. Coprawda, generał Szeptycki nie ułatwił mi zadania, gdyż w jego depeszach, jak to już zaznaczyłem, bardzo dużo miejsca zajmowały drobne wypadki koło Ihumenia, które — wydawało się — trwożyły go znacznie więcej, niż cokolwiek innego; lecz i te dane, które mi dawało wojsko, walczące z głównymi siłami pana Tuchaczewskiego, brzmiały, jak dla mnie, bardzo uspakajająco. Wydawało mi się z tych danych, że po pierwszym względnie silnem uderzeniu siła natarcia znacznie zmalała i jakgdyby się rozprószyła w próbach, skierowanych w najrozmaitszych kierunkach. System pracy pana Tuchaczewskiego w owe czasy tłumaczyłem sobie w sposób następujący: albo — sądziłem — wszystkie te natarcia mają tylko lokalny charakter, bez głębszego zna-

czenia, albo też po pierwszym powodzeniu nieprzyjaciela się orjentuje, wybierając drogi dalszego postępowania. Działania więc pana Tuchaczewskiego w tym czasie były tak nieokreślone, że właściwego ich celu wyrozumieć nie byłem w stanie. Z raportów zaś swoich podwładnych nie mogłem go wyjaśnić dostatecznie i, przyznając się, że po przybyciu do Warszawy, wahałem się parę dobrych dni przed decyzją.

Albowiem jeśli nieprzyjaciela, jak w jednej z hipotez swoich oceniałem, miał zamiar lokalnymi natarciami na Ihumeń i Głębokie zmusić mnie do zajęcia się bardziej północą, niż południem, szedłbym mu zbyt na rękę, robiąc większymi siłami kontrofensywę o lokalnym jedynie znaczeniu. Uderzałbym w ten sposób jakgdyby w próżnię. Żałowałem więc wtedy, że się dał — że tak powiem — sprowokować generałowi Szeptyckiemu przez strachy ihumeńskie i zwęził za nadto wytknięte sobie poprzednio cele kontruderzenia. Odwrotnie zaś, gdyby nieprzyjaciela zachowywał się, jak mi się zdawało według drugiej hipotezy, wyczekując, badając jedynie sytuację i szukając zapomocą wstępnych bojów dróg i środków dla dalszego rozwoju swych działań, bałem się wyrzucić przedwcześnie odwody dla działania z dwóch punktów wyjścia, gdyż przy trwodze i niepokoju, jakie odczuwałem w raportach, mi składanych, nastąpićby musiało rozdrobnienie uderzenia po ich przybyciu. Generał Szeptycki już w ten sposób zaczął postępować. Już 6-ta dywizja, którą miał w odwodzie, zużyła się w części w bojach pod Ihume-

niem, w części zaś odbywała podróż na skrajne lewe skrzydło całego rozkładu strategicznego.

Wreszcie zdecydowałem sformować osobną armję koło Świecian, tak, by mogła być użyta niezależnie od lokalnych trwóg i niepokojów. Koncentracja odbywać się musiała pod przykryciem 8-ej dywizji, która się cofnęła z pod Połocka. Do tej armji, tak zwanej rezerwowej, przeznaczyłem wszystkie części wojska, ściągnięte z głębokich odwodów. Od Mińska zaś kazałem uderzyć siłami, przybywającymi z południa. Jako cel zaś wytknąłem jedynie lokalne zlikwidowanie natarcia, idącego w kierunku na Mołodeczno, tak, abym po skończeniu tej lokalnej operacji mógł całą dotychczasową 1-szą armję, minimalnie zaś trzy dywizje wyciągnąć do odwodu i w ten sposób mieć zupełną swobodę dla dalszych działań w jakimkolwiek kierunku.

Z tego mego wyjaśnienia widocznem jest, że w działaniach nieprzyjaciela było coś takiego, iż jasne zrozumienie jego pracy wojennej było dla nas dosyć trudnem. Nieporozumienia takie w historii wojen są częste, gdyż wojna jest działaniem w niebezpieczeństwie i niepewności, jak mówi stary Clausewitz.

Jednak w omawianej przeze mnie operacji były — jak mnie się zdawało — zawsze cechy, czyniące z niej ową komedję pomyłek, o której poprzednio mówiłem. Nawet po skończonej operacji, gdym zebrał wszystkie wrażenia, pozostało mi w niej coś niewytłumaczonego, coś z tego, co mi wciąż mówiło, że nieprzyjaciel sam dobrze nie wiedział, co robi. I gdym, po zakończonej wojnie, roz-

ważając ten jej epizod, starał się wytłumaczyć działanie pana Tuchaczewskiego, stawiałem zawsze hipotezę, że jedyną przyczyną tej — jak ją nazywałem — próbnej ofensywy była chęć wyrównania szans wojny przez usunięcie za wszelką cenę efektu moralnego, wywartego przez gwałtowną i z powodzeniem przeprowadzoną ofensywę naszą na Ukrainie. Dlatego też z ogromną ciekawością szukałem u pana Tuchaczewskiego, jak również u pana Sergiejewa, wyjaśnienia tej zagadki.

Niestety, obaj panowie bardzo silnie się różnią w tej sprawie. Pan Sergiejew jest bardzo bliskim mojej hipotezy i daje dosłownie następujące wytłumaczenie: „Inicjatywa była w rękach Polaków. Szeroko rozwinięty ruch armji polskiej na południowo-zachodnim froncie, wzięcie Kijowa i opanowanie przeprawą przez Dniepr, zastały nasze wojska zachodniego frontu w stanie niegotowości do przejścia do natarcia — były one niedostatecznie jeszcze uzupełnione, źle wyekwipowane, prawie bez taborów i niedostatecznie liczne. Lecz koniecznym było odpowiedzieć uderzeniem na uderzenie i odciągnąć uwagę Polaków od południowo-zachodniego frontu. Kwestja więc natarcia z naszej strony na froncie zachodnim była stanowczo zdecydowana w sztabie *gławkoma*. Kierunek uderzenia nieodrazu został wyjaśniony. W centrum natarcia zamierzano uderzyć wzdłuż północnej części Polesia od Mozyrza na Brześć Litewski“¹⁾).

Pan Tuchaczewski zaś, jak to widać na stronie 270, stwierdza, że główną przyczyną przejścia od

¹⁾ E. N. Sergiejew: *Od Dźwiny do Wisły*, strona 5.

defenzywy do ofenzywy było wrażenie, że Polacy sami są w przededniu przejścia do natarcia. Nie chcąc więc pozwolić nieprzyjacielowi wciągnąć zasadnicze ugrupowanie do działań narzuconych, postanowiono przejść do natarcia w dniu 14 maja.

Wobec tych tak sprzecznie brzmiących motywów nie uważam dla siebie za możliwe rozstrzygnąć historycznie, jak w istocie rzecz się miała. Skłonny jednak jestem do przypuszczenia, że pan Sergiejew ma więcej słuszności, niż pan Tuchaczewski.

Ale niechybnie pan Tuchaczewski, zgodnie ze swym temperamentem wodza, rozszerzył znacznie zadanie wyznaczonej mu operacji, gdy przechodząc do ofenzywy, wytknął sobie cel, sięgający równie daleko, jak to uczynił potem przy głównej operacji, gdy był znacznie silniejszy pod względem wyekwipowania technicznego. Przyznaje się do tego otwarcie sam pan Tuchaczewski. Pomimo niedostatecznych sił nie chciał małych celów, sięgał po największe. Szukał decydujących uderzeń, chcąc widzieć w napływających podczas operacji wojskach — odwody. Czytelnik pewnie przypomina sobie śmiałe plany pana Tuchaczewskiego rozgromienia naszego lewego skrzydła i rzucenia reszty sił na pińskie błota.

Przy tak zakreślonej ofenzywie dziwnem wydać się musi, że same działania wojsk sowieckich ani przez jedną chwilę nie były zrozumiane z naszej strony w ten właśnie sposób. W żadnym raporcie obu dowódców armij, którzy z naszej strony walczyli z panem Tuchaczewskim, niema ani śladu tłumaczenia działań wojsk sowieckich na mo-

dłę, przedstawioną przez pana Tuchaczewskiego. O moich wahaniach i o moich hipotezach, opartych na obserwacji pracy wojennej mego przeciwnika, mówiłem wyżej. Skądżeż więc znowu to dziwaczne nieporozumienie, skądżeż znowu ta komedja pomyłek?

Pan Tuchaczewski w swoim przedstawieniu rzeczy tak jest skąpym w podawaniu faktów i danych ze swojej operacji majowej, że z trudem daje się rekonstruować historję działań wojsk, mu podwładnych. Znacznie bogatszym w szczegóły, znacznie bardziej ścisłym jest pan Sergiejew, który w swojej książce poświęca parę długich rozdziałów analizie wypadków podczas tej operacji i w aneksach przytacza in extenso swój referat z dnia 12 czerwca, streszczający doświadczenie, jakiego nabył podczas nieudanej ofensywy majowej.

Czytelnik przypomina sobie pewnie zasadnicze rysy manewru, którego chciał dokonać pan Tuchaczewski: przełamanie „wrót smoleńskich“ w Orzechownej i zachodzenie główną masą wojsk prawem ramieniem o 90° dla zmiany kierunku z zachodniego na południowo-zachodni. Manewr ten z natury rzeczy zabiera dużo czasu, gdyż zachodzące dla zmiany kierunku prawe skrzydło ma do przejścia względnie duży łuk, gdy lewe musi stać lub poruszać się drobnym krokiem, czekając na równanie linii wojsk, mających razem operować w nowym kierunku. Naturalnem też jest, że im więcej wojsk taki manewr czyni, tem więcej zabrać to musi czasu. Manewr ten ma i inne niedogodności. Dając czas w ręce przeciwnika, naraża

on zarazem zachodzące swe skrzydło — tym razem prawe — na możliwości uderzenia go z flanki, przez chwycenie, że użvję tu zwykłego wyrażenia, in flagranti manewrującego jeszcze nieprzyjaciela. Dlatego też koniecznym jest osłabienie tego manewru osobno wydzielonemi dla tego celu siłami. Oto, co pisze pan Sergiejew w tej sprawie: „wypadło nam na zabezpieczenie skrzydła wydać około jednej trzeciej wszystkich sił, przeznaczonych do operacji. Ale siły okazały się daleko niewystarczające dla sparowania kontrataku Polaków“¹⁾.

Żeby dać czytelnikowi pojęcie o czasie wypełnienia przez wojska manewru pana Tuchaczewskiego, wskażę daty na podstawie pracy pana Sergiejewa. Natarcie rozpoczęło się 14 maja rano, a dopiero od rana 18 maja, więc w cztery długie dni potem, rozpoczęło się ugrupowanie, odpowiadające zamiarowi pana Tuchaczewskiego. Mianowicie, dopiero wtedy 6-ta sowiecka dywizja, będąca na skrajnem prawem skrzydle, została ściągnięta z dotychczasowego kierunku i postawiona, jako odwód, dla dalszych operacyj za prawem skrzydłem tej części armji, która już miała operować w zmienionym o 90° kierunku. I dopiero od 19-go rano 53-cia dywizja otrzymuje rozkaz ochrony zagrożonej od zachodu flanki. Cztery więc, może pięć dni wygranych zostało przeze mnie nie z przyczyny działań naszych wojsk, lecz jedynie przez skomplikowany manewr, zarządzony przez pana Tuchaczewskiego, który nie mógł wyzyskiwać tego czasu dla pościgu cofającej się naszej 1-szej armji. Był to akurat ten czas, gdym, wróciwszy z Żytomierza do Warszawy,

¹⁾ E. N. Siergiejew l. c. str. 14.

wahał się, nie mogąc zrozumieć działań mego przeciwnika. A przez ten czas odwody moje, czy to z głębokich tyłów, czy to z Ukrainy, jechały w dziesiątkach pociągów, zbliżając się bardzo efektywnie do miejsc zbiórki dla decydującego się jeszcze kontrataku.

Przy analizie początków operacji w większym stylu — operacji lipcowej, będę miał sposobność powrócić raz jeszcze do tej upartej myśli pana Tuchaczewskiego i mam nadzieję udowodnić wtedy prawdziwość moich słów, że geografia i geometria zawierają dużo zasadzek dla wodzów. Tu ograniczę się tylko stwierdzeniem, że nasz kontratak wygrał na czasie i sile z powodu manewru, z którego pan Tuchaczewski wydaje się być dumny. Nie mogłem czytać bez pewnego uśmiechu ustępu, pomieszczonego na stronie 271: „Nasza ofenzywa zaczęła rozwijać się szybko i gwałtownie. Armja 15-ta bez trudności wykonała zwrot we wrotach smoleńskich“. Dziwna sprzeczność zawarta jest w tym frazesie: „szybkość“, gdy się traci kilka dni czasu, oddając go przeciwnikowi, „gwałtowność“, gdy duża część armji depcze drobnym kroczkiem nieudeptaną ziemię, czekając na wyrównanie zachodzącego skrzydła, które jedynie jest w ruchu, ale bez kontaktu z nieprzyjacielem, od którego w dodatku chronić się musi wydzielaniem coraz większych sił od głównej operacji. Ten węzeł myślowy smoleńskich wrót w Orzechownej, ten geometrycznie zarysowany manewr, jakże głęboko świadczy o abstrakcyjnej podstawie myślenia strategicznego mego szanownego przeciwnika z 1920 roku! Nie chcę przez to powiedzieć, że dzięki temu

operacja majowa pana Tuchaczewskiego została względnie łatwo rozbita i zniweczona, lecz niechybnie zostały w ten sposób stworzone warunki, ułatwiające znakomicie sparowanie zamiarów pana Tuchaczewskiego, sięgających tak daleko. Głównym bowiem błędem, który prawie zgóry skazywał pana Tuchaczewskiego na niepowodzenie w jego wielkich planach, był błąd w rachunku sił własnych i przeciwnika, rachunku, zrobionym bez drugiego gospodarza wojny, którym zawsze jest wódz partji przeciwnej. Liczono na znalezienie u nas kordonu i linjowego rozkładu wojsk w czystej postaci, a cały zamiar i plan rozbił się i w niwecz został obrócony przez głębokie i przygotowane przeze mnie odwody, nietknięte wcale przez wstępne działanie pana Tuchaczewskiego. Dlatego też z całą stanowczością zaprzeczam prawu do dumy pana Tuchaczewskiego, gdy mówi: „Powodzenie było tak decydujące i tak niespodziewane dla Polaków, że ich naczelne dowództwo dało dowód zupełnej chwiejności i rozpoczęło przerwianie sił z południowo-zachodniego frontu na zachodni“ (strona 271). Z poprzedniego, ściśle historycznego mego przedstawienia rzeczy widocznem jest, że pan Tuchaczewski do tej kwaśnej zresztą pociechy po nieudanej operacji nie ma żadnego prawa.

Takie same mniej więcej nieporozumienie znajduję przy analizie zakończenia w początkach czerwca naszej kontrakcji przeciw wojskom sowieckim. Pan Tuchaczewski, przerażony możliwością ponownej utraty ukochanych smoleńskich wrót, zmuszony do cofania się zewsząd, organizował wkońcu obronę tej ziemi wybranej. I znowu

podnosi wielkie zasługi swojej 18-ej dywizji, która niedaleko od Hermanowicz broniała 7 czerwca do-
stępu do Orzechownej.

W boju tym dywizja straciła zgodnie ze świadectwem pana Sergiejewa do 70% swego stanu i zmuszona była do cofnięcia się. Lecz zato, pisze pan Tuchaczewski, przeciwnik stracił zdolność do dalszych decydujących działań i wypieszczona w marzeniach Orzechowna została w rękach pana Tuchaczewskiego. Było to, dodaje pan Tuchaczewski, momentem przełomowym w operacji. Tymczasem historycznie z naszej strony nic podobnego nie było. Więc przedewszystkiem, nie potrzebuję chyba jeszcze raz stwierdzać, że w całej operacji ani razu przez myśl mi nie przeszło zazdrościć panu Tuchaczewskiemu posiadania w Orzechownej wielkich historycznych wrót, zwanych smoleńskimi. Nie o nie walczyłem. Głównym celem było jedynie zamknięcie wrót całkiem innych. Szło mi bowiem o zetknięcie dwóch skrzydeł mego kontrataku od południa i od zachodu u wielkiego obszaru błotnego przy źródłach Berezyny i Wilji. W ten bowiem sposób odcinało się wszystkie drogi odwrotu dla zaawanturowanych aż pod Mołodeczno głównych sił pana Tuchaczewskiego, a w dodatku cała szarpnięta w swej sile nasza armja 1-sza mechanicznie wychodziła do odwodu. Plan ten udał mi się tylko w części, gdyż szybkość uderzeń obu kontratakujących grup była w ciągu całej operacji zanadto nierównomierna. Generał Sosnkowski ze swą armją rezerwową, idąc od Święcian i Postaw, uderzył szybko i decydująco. Odwrotnie — grupa południowa, idąca od

Mińska równolegle z biegiem Berezyny, szła znacznie wolniej i metodyczniej.

Przewidując to zgóry, wyznaczyłem dla południowej grupy rozpoczęcie natarcia o cały dzień wcześniej, jednak 1-sza armja, gdy nieprzyjaciel się zawahał, przeszła z pod Mołodeczna do kontrataku frontowego i w pościgu frontowym doszła do błot Berezyny znacznie wcześniej, nim drogi te od południa zostały osiągnięte przez południową grupę. Z tego też powodu części tej armji zostały wciągnięte do ogólnej linii frontu, zmniejszając w ten sposób rozporządzalny dla mnie odwód.

Z chwilą dojścia do tych błot kazałem zatrzymać operację, nie będąc wcale do tego zmuszonym przez nieprzyjaciela. Przy wyborze zaś ogólnej linii frontu kierowałem się głównie dwoma motywami, które akurat były sprzeczne z jakąkolwiek chęcią konkurencji o smoleńskie wrota.

Po pierwsze szukałem włączenia do frontu możliwie wielkiej ilości błotnych przestrzeni, oszczędzających mi żywą siłę wojska przy ochronie przedniej linii i ułatwiających zwiększenie odwodów. Po drugie zaś chciałem mieć jak najmniej pracy przy ochronie lewego skrzydła, ochronie, która musiała być rozciągnięta wzdłuż Dźwiny. Ten ostatni wzgląd uznałem za ważniejszy, niż również poważny wzgląd na bliską obserwację węzła kolejowego w Połocku. To też po wysłuchaniu w tej sprawie opinij obu dowodzących, pana generała Sosnkowskiego i pana generała Szeptyckiego, opinij, jak zawsze w takich wypadkach, rozbieżnych, bo kierowanych przez wrażenia i intere-

sy lokalne, dałem swoją decyzję i zatrzymałem wszelki dalszy pójście.

Przytaczam tu fakt historyczny nie dlatego, bym ujmę miał czynić sądowi pana Tuchaczewskiego, że zatrzymanie naszego uderzenia przypisać należy działaniom jego i jego wojska. Sądy bowiem takie są naturalne i są zwykłym zjawiskiem w historjach wojen, a już specjalnie prawie bez pułdła znaleźć je można w raportach dowódców, którzy po przegranej mogą się zatrzymać, nie mając na sobie dalszego nacisku nieprzyjaciela. Jest to jednak choć drobna, lecz charakterystyczna ilustracja tych trudności, jakie istnieją dla każdego dowódcy przy próbach określenia sytuacji i zamiarów przeciwnika.

Wnioski pana Tuchaczewskiego z majowej operacji streszczają się w trzech punktach: jeden dotyczy się moralnej strony wojska, która jakoby znacznie się podniosła; drugi punkt mówi o zmniejszeniu się sił naszych na południowo-zachodnim froncie, co ulżyło tam sytuacji przeciwnika; wreszcie trzeci punkt, który pan Tuchaczewski uważa za najważniejszy, to zajęcie ukochanych smoleńskich wrót. Pomijając punkt ostatni, co do którego będę miał możność jeszcze wypowiedzieć się w analizie operacji lipcowej, zatrzymam się nieco na pierwszych dwóch punktach, przeciwstawiając ocenie sytuacji pana Tuchaczewskiego ówczesną ocenę moją.

Zadowolenie pana Tuchaczewskiego z poprawy moralnej podwładnych mu wojsk jest związane z jego oceną stanu moralnego tych dywizyj, które walczyły z nami przed przybyciem pana Tuchaczewskiego, w ciągu 1919 roku. Mówi on, że woj-

ska te nie wywołały w nim w stosunku do siebie wielkiego zaufania, gdyż z powodu niepowodzeń wojennych odznaczały się one pewnym strachem i przekonaniem o swojej niższości w porównaniu z wojskiem polskim. Wyznaję, że niebardzo rozumiem, na jakiej podstawie wyraźne niepowodzenie operacji majowej wpłynąć mogło na rzekome podwyższenie stanu moralnego. Wątpię bowiem, aby w szeregach czerwonej armji rozmówanie wrót smoleńskich było tak powszechnie zrozumiane, że nieszczęsna Orzechowna mogła zasłonić zarówno straty, które wojsko poniosło, jak i wrażenie z przegranej. To też pan Sergiejew, który jest bardziej ścisłym obserwatorem wojska, pisze o tem inaczej. Według niego w 53-ej dywizji zostało po operacji 1500 bagnatów. w 12-ej — 1200, w 18-ej — 2000, wtedy, gdy weszły one do operacji: 53-cia z 3157, dla 12-ej nie mam danych, 18-ta z 5000 bagnatów. Odpowiednio do tego pan Sergiejew stwierdza, że „53-cia i 12-ta dywizje były o tyle wstrząśnięte ciężkimi bojami, że kilka razy odskakiwały wstecz prawie w panice pod najslabszym naciskiem nieprzyjaciela... Obniżenie ducha bojowego dawało się spostrzegać także i w 18-ej dywizji“¹⁾. Dodaje on potem, że przy organizacji wojska do nowej operacji pan Tuchaczewski nakazał najlepsze dywizje z tych, co brały udział w operacji majowej, zostawić w armji 15-ej „oddając słabe liczebnie i wstrząśnięte moralnie dywizje (53-cią, 12-tą, 6-tą, 56-tą) do sąsiednich nowoformujących się armij“²⁾.

¹⁾ E. N. Sergiejew, l. c. str. 25.

²⁾ E. N. Sergiejew, l. c. str. 32.

Świadectwo to oświeśla moralną wygraną, o której pisze pan Tuchaczewski, w całkiem innym świetle. Znajdujemy odbicie tego stanu w początkach operacji głównej w lipcu tegoż roku. Wyznaję, że pod tym względem wolę przełożyć aktywa na rachunek polski, twierdząc, że majowa ofensywa pana Tuchaczewskiego, przedsięwzięta przed zakończeniem koncentracji ze zbyt daleko wytkniętymi dla zebranych sił celami, dała w rezultacie zużycie sił fizycznych i moralnych wojsk, które w tej operacji brały udział. Co do drugiego punktu, to zdaniem mojem, pan Tuchaczewski w swoim wniosku postawił sprawę zbyt wąsko, gdy mówi o wpływie operacji majowej na ogólny rozkład strategiczny naszej armji. Operacja ta miała głębsze znaczenie. Co się tyczy zmniejszenia wojsk naszych na froncie na południe od Prypeci, to było ono nieznaczne, gdyż jeśli przyjechały stamtąd dwie i pół dywizje (4-ta, 15-ta i połowa 5-ej — ta ostatnia przybyła na samo zakończenie naszej kontrofensywy), to prawie natychmiast odjechały na tamten front 3-cia dywizja legjonowa i trzy pułki rezerwowe, świeżo sformowane, tak, że zmniejszenie wyraziło się zaledwie w jednej niespełna dywizji. Znacznie większe znaczenie miało wprowadzenie wszystkich głębszych odwodów do linii i zatrzymanie przez generała Szeptyckiego potem wszystkich wyciągniętych do odwodu części wojsk w odległości zaledwie od kilkunastu do trzydziestu kilometrów za frontem. Wojsko w ten sposób otrzymywało formę owego kordonu, na którym się bazował i na którego słabe strony tak rachował w swoich obliczeniach pan Tuchaczewski.

Nie chcę w ten sposób usuwać ze swoich bark odpowiedzialności na moich podwładnych i szukać historycznego usprawiedliwienia siebie zapomocą wytykania ich błędów. Staram się jedynie być możliwie ścisłym historycznie. Będąc zasadniczym przeciwnikiem rozkładu linjowego wojsk ze zdrewniałą, trudno zdatną do manewru formą ich użycia, byłbym niechybnie zmusił do innej metody pracy, gdybym nie miał na swem sumieniu zasadniczego błędu w ocenie sytuacji podczas pierwszej połowy kampanji naszej w 1920 roku. Do tej mojej oceny ówczesnej przechodzę.

Jeżeli, jak już pisałem poprzednio, przy wyjeździe z Żytomierza, gdy pan Tuchaczewski rozpoczął swoją majową ofensywę, byłem zupełnie spokojny o stan rzeczy na południu, to przez czas mojej pracy na północy sytuacja zaczęła się tam zmieniać na naszą niekorzyść. Miałem podczas wyjazdu w połowie maja przed sobą na tamtym froncie dwie sowieckie armje: 12-tą i 14-tą. Pierwsza z nich rozbita przeze mnie była podczas ofensywy do tego stopnia, że już do końca wojny nie mogła dojść do takiej moralnej wartości, aby stać się dla nas niebezpieczną. W każdym zaś razie, co w owym czasie wciągałem sobie do rachunku, musiało przejść sporo czasu, nim bez przyływu nowych i świeżych sił stałaby się zdatną do walki z nami z widokami na jakiegokolwiek powodzenie. Druga z nich, 14-ta armja, mniej rozbita, była tak słaba liczebnie, że utrzymywała ją w szachu jedyna tylko nasza dywizja (12-ta). Zbliżała się, co prawda, do nas jazda Budiennego. O zbliżaniu się jej miałem względnie ścisłe i dokładne wiadomości.

Szła ona długim marszem, gdzieś z pod Rostowa nad Donem, w składzie czterech dywizyj, co do których stanu liczebnego wszystkie dane zdawały mi się mocno przesadzone. Jak już zaznaczyłem, znaczenie tego nowego nieprzyjaciela w owe czasy negliżowałem.

Jazda, jak wiadomo, w pojęciach nawet z przed 1914 roku, spadała coraz niżej w swem znaczeniu wojennem. Przeznaczono jej role pomocnicze, jak wywiady lub ochrona skrzydeł, nie dając jej nigdy samodzielnych rozstrzygających zadań. Wraz z rozwojem siły ognia podczas olbrzymich zapasów wojennych w Europie rola jazdy spadła prosto do zera. Konie oddawano artylerji, a kawalerzystów przekształcano pośpiesznie na piechurów. Wydawało mi się więc wprost niemożliwe, aby jako tako uzbrojona piechota z dodatkiem karabinów maszynowych i artylerji nie dała sobie rady zapomocą ognia z jazdą. Miałem zresztą oryginalne wspomnienia, gdy w roku 1916 Brygada moja Legjonów, stojąca prawie izolowana na froncie, już przełamanym dokoła mnie, została zaatakowana przez liczną jazdę rosyjską na polach pod Kostjuchnowką i Wołczeckiem. Prawie bez artylerji, bo strzelała tylko jedna baterja, w kilkanaście minut ogień piechoty i karabinów maszynowych zmiotł prosto szarżę jazdy, która chciała przeszkodzić nam w spokojnem odejściu. Nie mogłem sobie wyobrazić w owe czasy, aby wypadki, których byłem świadkiem potem, mogły mieć miejsce. Z niedowierzaniem również przyglądałem się metodzie użycia jazdy nieledwie na sposób Nomadów, sposób, przypominający mocno sta-

rodawne czasy, tak znane naszym praojcom, czasy najazdów tatarskich. Jazda, idąca — że tak powiem — bez zorganizowanych tyłów na dalekie przestrzenie, żywiąca ludzi i konie jedynie wyjadaniem, jak szarańcza, tego, co znajdzie na miejscu, ciągnąca za sobą zapasy amunicyjne na czas dłuższy, czego nie potrzebował wozic za sobą Tatar, uzbrojony w spisy i łuki, jazda taka, sformowana w samodzielną armję, wydawała się i wydaje mi się dotąd pewnym nonsensem strategicznym. Nie przypisywałem jej więc, powtarzam, wielkiego znaczenia i sukcesy jej na innych frontach sowieckich, o czem ogólnikowe miałem dane, przypisywałem raczej wewnętrznemu rozkładowi wojsk, z nią walczących, niż istotnej wartości tego sposobu wojowania.

Nie widziałem też powodu do zmiany swego zdania i po pierwszych sukcesach jazdy Budiennego, które się zbiegły z końcem naszej kontrofensywy przeciwko panu Tuchaczewskiemu. Nie widziałem bowiem nigdzie wojsk naszych rozbitych przez nią. Pierwsze próby przekroczenia naszych ogólnych linii na wschód od Koziatyna zostały odparte przez części naszej 13-ej dywizji. Nie dziwiłem się też wcale, gdy jazda Budiennego, że użyję niezupełnie odpowiadającego określenia, przerwała nasz front, co było rzeczą łatwą, i znalazła się niegłęboko zresztą na naszych tyłach. Przypuszczałem, że uda się nam względnie łatwo, za pomocą wspólnego użycia piechoty i jazdy, rozbić choćby częściami jazdę Budiennego i zmusić ją do odwrotu. A wobec tego, że nie szło mi wcale o uparte trzymanie tej czy innej części zajętego

terytorjum, byłem zdecydowany manewrować swobodnie, nie wiążąc się wcale trzymaniem jakiegoś punktu tego czy innego kawałka ziemi. Niepokoiłem się nieco gwałtowną paniką na tyłach, lecz nie spostrzegłem jeszcze żadnego większego wpływu, wpływu moralnego na frontowych wojskach.

Dlatego też, gdym przy końcu naszej kontrofensywy na północy oceniał sytuację i wyciągał z niej konkluzję dla swych decyzyj, przechodząc zbyt lekko nad działaniem Budiennego, postanowiłem, nie szukając w tej chwili decyzji na froncie północnym, postarać się skończyć możliwie szybko z jazdą Budiennego i przerzucić potem więcej sił na północ, by przejść do ostatecznej ofensywy tam, gdzie się zbierały największe siły nieprzyjaciela. Nie licząc zaś na szybkie w najbliższym miesiącu zorganizowanie się nieprzyjaciela na północy, gdzie świeżo poniósł porażkę, sądziłem, że nie reorganizując swego frontu północnego, zdążę na czas z dodaniem nowych sił, by rozpocząć decydującą operację. Rzuciłem więc na południe jedną z lepszych naszych dywizyj — 3-cią, która wyszła do odwodu, i pozostawiłem generałowi Szeptyckiemu urządzenie narazie frontu, który mi się wydawał w owe czasy tylko tymczasowym.

IV.

Po zatrzymaniu przeze mnie kontrofenzywy na północy pan Tuchaczewski przystąpił do przygotowań dla nowego silniejszego uderzenia. Rozdział, traktujący o tem przygotowaniu, napisany jest przez pana Tuchaczewskiego z wielkiem zamiłowaniem i — jak widać z treści — z gruntownem znawstwem pracy i jej rezultatów. Istotnie trzeba przyznać, że robota prowadzona była z wielkim rozmachem i dużym nakładem wysiłków i energii. W książce pana Sergiejewa zauważyć też można, że pan Tuchaczewski umiał energją swoją i celową pracą zarazić i swoich podwładnych. Ten piękny wysiłek dowodzenia świadczyć zawsze będzie o zdolności pana Tuchaczewskiego, jako wodza, zdatnego do śmiałych pomysłów i energicznego ich wykonania.

Zatrzymam się nieco na pewnej części decyzji pana Tuchaczewskiego w sprawach organizacyjnych, miało to bowiem duży wpływ na jego pracę wojenną. Opieram się w tym wypadku głównie na danych, wziętych od pana Sergiejewa. Mianowicie, idzie mi o podział sił i środków pomiędzy poszczególne armje, który został dokonany przez pana Tuchaczewskiego w przygotowaniach do decydujących operacyj, zakończonych pod Warsza-

wą. Pan Tuchaczewski pod wszelkimi względami bardzo wyraźnie uprzywilejował jedną z armij, mianowicie 15-tą.

Już poprzednio zaznaczyłem, że pan Tuchaczewski nie miał dobrej opinii o tych dywizjach, które rok cały poprzednio walczyły na naszym froncie i nabrały w przeciągu tego roku pewnego, że tak powiem, respektu dla nieprzyjaciela. Przejawiały one pewną w stosunku do nas trwogę (*robot'*). Żadna z tych dywizyj nie została wyznaczona do armji 15-ej, a większość z nich została ugrupowana w składzie armji 16-ej, stojącej naprzeciw naszej 4-ej armji na Berezynie. Już przez to samo skazywał pan Tuchaczewski kierunek Iłumeń — Mińsk na odegranie podrzędnej, dodatkowej roli. To samo zrobił on z frontem poleskim, gdzie zostawił minimalne siły, zużyte już poprzednio w długich walkach, prowadzonych bez powodzenia. Teraz, po niepowodzeniu majowej operacji, wyrzucił on najbardziej wstrząśnięte moralnie dywizje do armji 4-ej, mającej operować na północ od armji 15-ej, i do armji 3-ej, sąsiadki południowej tejże wybranej 15-ej armji.

Według pana Sergiejewa, uprzywilejowanie to tyczyło się także wyekwipowania 15-ej armji w znacznie wyższej mierze w środki pomocnicze. Czy to będą środki łączności, czy to środki przewozowe w postaci zebranych furmanek, czy to wreszcie uposażenie poszczególnych dywizyj w środki techniczne — zawsze 15-ta armja otrzymywała najwięcej w porównaniu z innymi. Nawet pomimo, iż pan Tuchaczewski zbierał na skrajnem północnem skrzydle duży oddział jazdy,

zwany III korpusem konnym, nie wzmocnił go osobną brygadą kawalerji, którą jednak pozostawił przy 15-ej armji.

Takie postawienie sprawy zgóry — że tak powiem — przesądzało, że w projektach pana Tuchaczewskiego największą rolę przeznaczano armji, tak wyraźnie uprzywilejowanej. Czyniąc tę uwagę, nie szukam wcale słów krytyki, gdyż rzecz prosta, dowódca, koncypujący swoje plany i projekty, musi mieć pełne prawo do doboru oddziałów wojsk odpowiednio do zadań mu stawianych oraz do wyposażenia ich w środki zgodnie z temi zadaniami. Rzucił mi się jednak w oczy ten fakt, gdyż z przebiegu operacji, tak, jak ją widziałem ze strony przeciwnej, przypisywałem zawsze największą rolę najbardziej północnej armji 4-ej. Dlatego też z pewną ciekawością śledziłem bieg pracy strony przeciwnej, szukając wszędzie udziału w niej uprzywilejowanej 15-ej armji oraz powodów, dla których mogłem podczas operacji nabrać wrażenia, nie odpowiadającego — jak widzę — zamiarom i celom dowódcy strony przeciwnej.

Poza tą uwagą chciałbym jedynie zaznaczyć staranne i energiczne przeprowadzenie przygotowań dla możliwie szybkiego puszczenia w ruch kolei za poruszającym się naprzód wojskiem. Energia, pod tym względem wykazana przez pana Tuchaczewskiego, zdumiewała mnie podczas operacji w lipcu i sierpniu 1920 roku. Dość powiedzieć, że po zwycięstwie mojem pod Warszawą, znalazłem w Małkini — stacji, o 80 kilometrów oddalonej od Warszawy, — wagony szerokotorowe, zostawione

przy pośpiesznem cofaniu się nieprzyjaciela. To szybkie postępowanie naprzód z naprawą kolei i puszczeniem jej w ruch po dokonanych na niej przez nas ciężkich zniszczeniach, stanowić musi jedną z wielkich zalet naszego nieprzyjaciela. A niechybnie zawdzięcza on to w znacznej mierze energii i przewidywaniu pana Tuchaczewskiego.

W ocenie sytuacji po stronie nieprzyjacielskiej przed główną swoją ofensywą jest pan Tuchaczewski tak skąpy w słowach i określeniach, że wydaje mi się nieprawdopodobnem, aby w końcu czerwca miał z tą konieczną pracą tak mało kłopotu. Wydaje mi się, że ta lakoniczność jest wynikiem dwóch rzeczy. Po pierwsze — pan Tuchaczewski nie pisze historii i nie próbuje nawet starać się o historyczną ścisłość, powtóre — co mnie znowu wydaje się ściśle historycznem — pan Tuchaczewski patrzył przed rozpoczęciem nowej ofensywy w lipcu temi samemi oczami, jakie sobie urobił w początkach maja. Stawiał sobie ten sam cel, chciał pracować temi samemi metodami, ba — chciał nawet iść temi samemi drogami. Różnicę widział tylko w tem, że tym razem był silniejszy i miał więcej środków do przeprowadzenia swego zamiaru. Sprawia on na mnie wrażenie wodza, skłonnego do myślenia abstrakcyjnego, lecz obdarzonego wolą, energją i rzadko spotykaną u ludzi uporczywością w pracy według zakreślonych przez siebie metod. Wodzowie tacy rzadko są zdolni do szerszej analizy, gdyż związują się — że tak powiem — całym swoim jestestwem wyłącznie ze swoim jedynie zadaniem, lecz zato dają gwarancję, że wziętą na siebie pracę będą

wykonywać bez wahania. I jeżeli pan Tuchaczewski dla tego wyłącznego zajęcia się sobą może znaleźć usprawiedliwienie w tem, że w wojnie z Polską wyznaczono mu główną rolę, to jednak — a powtarzam to po raz drugi — ta niechęć czy nieumiejętność analizy sytuacji na całym froncie niechybnie zwięzła znacznie horyzont jego myślenia w ciągu całej kampanji, dowodzonej przez niego.

Już przy analizie operacji majowej wskazywałem, że pan Tuchaczewski, opierając swe działania na rzekomo istniejącym w naszym rozkładzie strategicznym kordonie, omylił się i został rozbity przez przygotowane przeze mnie odwody. Przypuszczam nawet, że to zapatrzenie się w siebie wpłynęło i na końcowe niepowodzenie całej operacji, która spotkała pana Tuchaczewskiego pod Warszawą.

Siłami swojemi pan Tuchaczewski rozporządził bardzo zręcznie i każdy dostrzeże łatwo cechy wodza większej miary w śmiałym i konsekwentnym rozkładzie sił. Gdy raz zdecydował, zgodnie ze swoją koncepcją, związaną z umiłowaniem „smoleńskich wrót“, prowadzić przez nie główne uderzenie, nie zaniedbał niczego, by kosztem innych części swego frontu wzmocnić się w decydującym kierunku. Ze słuszną więc dumą stwierdza, że użył w wybranem przez siebie miejscu, na północnym swem skrzydle, wielką przewagę nad nieprzyjacielem. Skupił tam trzy armje, z których jedną, właśnie w „smoleńskich wrotach“, uposażył najsilniej, dobierając do niej najlepsze swe wojska. Dalej ku południowi osłabiał swe siły, czy to licz-

bowo, czy też dając tam słabsze duchem jednostki wojskowe. Wreszcie na skrajnem swem skrzydle nad Prypecią zostawił bardzo słabe siły, którym, pomimo ich słabości, nakazał jednak dodatkowo okazać pomoc sąsiedniej ku północy 16-ej armji w kierunku, jak on pisze, Głuska. Kierunek ten oznacza działanie wzdłuż szosy Bobrujsk — Słuck, a więc na północ od właściwego Polesia.

Co do nas, pan Tuchaczewski streszcza swoje zdanie krótko, mówiąc, iż jakkolwiek wzmocniliśmy w porównaniu z poprzednią operacją siły, stojące na linii głównego jego uderzenia, to nie miało to charakteru określonego i zachowywało wszystkie cechy kordonu i pasywności. Przewagę, jak zupełnie słusznie twierdzi pan Tuchaczewski, mieliśmy jedynie na „mało ważnem lewem (nieprzyjacielskiem) skrzydle (kierunek Mozyrza)“, gdzie według obliczenia postawił dwa razy mniejsze siły w stosunku do wojsk polskich, tam zebranych. Ten rozkład sił pana Tuchaczewskiego, prawie odwrotny do rozkładu sił u nas, jest zgodny z główną zasadą wojny, głoszącą, że być silnym, to znaczy być silnym tam, gdzie walka się decyduje. Zasada ta, powtarzana tak często przez wszystkich, tak rzadko jednak jest urzeczywistniana w pracy wodzów, gdyż pomimo swej prostoty ma swe duże trudności przeważnie natury psychicznej. Na wojnie, jak słusznie mówi jej wielki znawca, Napoleon, „*le simple est le plus difficile*“. Komplikuje tę prostotę zwykle słabość duszy wodzów, dająca w rezultacie chęć, by być silnym wszędzie, co będąc ideałem nieziszczalnym, w skutkach daje odwrotną rzecz — wszędzie sł-

bość. Nie mogę zaprzeczyć, że tej częstej wady wodzów pan Tuchaczewski nie miał.

! Nie mogę też zaprzeczyć słusznej w tym wypadku ocenie pana Tuchaczewskiego naszego rozkładu strategicznego wojsk, jemu przeciwstawionych.

Był to w istocie kordon w najczystszej prawie postaci. Odwody były, lecz z wyjątkiem jakiegoś jednego lub drugiego pułku, wszystkie stały zgodnie z pożądaniem pana Tuchaczewskiego o kilkanaście kilometrów za przednimi elementami wojsk polskich. Głębszych odwodów, zdatnych do kontrmanewrów, front północny nie posiadał wcale. Jak już powiedziałem, w takim czy innym urzędzeniu frontu północnego, po zakończeniu kontrofensywy w początku czerwca, nie brałem wcale udziału. I chociaż, jako naczelny wódz, niechybnie ponoszę dużą dozę odpowiedzialności i w tym wypadku, dla ścisłości historycznej stwierdzam, że północnym frontem zacząłem się zajmować w większym stopniu dopiero na krótko przed rozpoczęciem ofensywy przez pana Tuchaczewskiego, gdy wszystkie moje próby doprowadzenia do zwycięstwa nad jazdą Budiennego na południu kilkakrotnie spełzły na niczem. Mniej więcej pod koniec czerwca stało się dla mnie oczywiście, że szybkie uspokojenie na froncie południowym nie da się osiągnąć i że zatem poprzedni mój projekt, oparty na zneglizowaniu wartości jazdy, musi być zmieniony. Nie mogłem bowiem liczyć na bezwzględne wyciągnięcie wojsk z południa dla utworzenia manewrowej siły i próby decydującego uderzenia na północy. ¹

Wobec tej zmiany w ocenie mojej, chcę w krótkich słowach streścić motywy, które mnie do tego doprowadziły, i dać konkluzję, do której doszedłem przed 4 lipca, to jest — dniem rozpoczęcia przez pana Tuchaczewskiego decydującej operacji. Jak już zaznaczyłem, nie nadawałem zbyt wielkiego znaczenia faktowi znalezienia się jazdy Budiennego na bliskich tyłach jednej części naszych wojsk na Ukrainie. Jazda Budiennego nie wykazała zbyt wielkiej aktywności w tej sytuacji, tak, że pomimo, iż już się znalazła na flance i nawet bezpośrednio w tyle za lewym skrzydłem najbardziej południowej naszej 6-ej armji, Koziatyn, gdzie to skrzydło było, stał przez dłuższy czas, nie odczuwając nacisku stojącej bardzo niedaleko armji konnej. Najbardziej izolowaną i napół odciętą wydawała się armja 3-cia, stojąca w Kijowie i okolicach, gdzie dowodzący nią generał Rydz-Śmigły, neglizując, tak, jak prawie wszyscy w owym czasie, działanie jazdy nieprzyjacielskiej, upierał się wciąż przy żądaniu, aby łatwe, jak mu się zdawało, zadanie zlikwidowania jazdy, będącej na jego tyłach, zostało dokonane bez potrzeby wycofywania go z nad Dniepru. Najciężej było dotknięte słabe zresztą liczebnie centrum frontu, do którego jednak wnet wysłano posiłki w postaci 3-ej dywizji i trzech pułków rezerwowych, świeżo sformowanych.

Pierwsza więc moja próba polegała na zespoleniu oddziałów dla uderzenia na jazdę Budiennego, gdy stał jeszcze pomiędzy niemi w Żytomierzu i okolicach. Projekt ten spełził na niczem. Dałem wyraźny rozkaz do generała Śmigłego, by porzu-

ciwszy niepotrzebne w tej sytuacji stanie w Kijowie, odwrót swój skierował głównymi siłami wzdłuż szosy Kijów—Żytomierz, uderzając w ten sposób na główne siły Budiennego koło Żytomierza. Mógł być wtedy poparty w boju przez lewe skrzydło 6-ej armji i zgrupowaną koło Koziatyna naszą jazdę. Nawet słabe poparcie od zachodu nadjeżdżających oddziałów mogło być, zdaniem mojem, być zaaranżowane. W niewytłumaczony dotąd dla mnie sposób depeza moja do generała Śmigłego nie doszła i wycofał on swe wojsko w kierunku północno-zachodnim wzdłuż kolei Kijów — Korosteń — Sarny, to jest wzdłuż Polesia południowego, jakgdyby omijając starannie możliwości zetknięcia się z jazdą Budiennego. Zaznaczam, że przy tym manewrze jedna z dywizyj, a mianowicie 21-sza, wyszła na południowe Polesie pod Mozyrz, zwiększając w ten sposób siły nasze na — że powtórzę określenie pana Tuchaczewskiego — „mało ważnem“ skrzydle armji, będącej pod rozkazami generała Szeptyckiego.

Po tym wypadku kilka prób, zarządzonych przeze mnie, by zgrupować uderzenie na jazdę Budiennego z paru stron, tak, by móc korzystnie wprowadzić w grę naszą słabszą znacznie, w porównaniu z przeciwnikiem, jazdę, zawsze spełzły na niczem z powodu jakiejś fatalnej niemożliwości zgrania kilku jednostek wojskowych do wspólnie czynionego manewru. Ostatnią taką przed 4 lipca próbą były prawie komiczne wypadki pod Równem, gdy raz 18-ta dywizja z 6-ej armji szła do ataku od południa, a 2-ga armja w tym samym czasie wykonywała odwrót ku północy; odwrotnie zaś

gdy 2-ga armja przeszła do natarcia i jej 1-sza dywizja nocnym atakiem zdobyła Równe, 18-ta dywizja już się znajdowała we wstecznym ruchu ku Dubnu.

Nie mogę twierdzić, ażeby te śmieszne teraz kontredanse wpływały zanadto demoralizująco na samo walczące wojsko, gdyż, poza niektórymi jednostkami, większość wojsk, walczących na południu, zachowała w zupełności swą moralną siłę i wartość i, niezrażona niepowodzeniami, stawiała do walki raz po raz. Lecz niechybnie stałe niepowodzenie nie mogło się nie odbić i rzeczywiście się odbijało na ogólnym nastroju, wyrażającym się w myśli o konieczności wprowadzenia jakiejś nowej metody dla zatrzymania i zwyciężenia nieuchwytnego dotąd przeciwnika. Za taką metodę powszechnie uważano, z czem i ja się zgadzam, wprowadzenie w grę większej ilości jazdy i z naszej strony. Do zorganizowania tego instrumentu walki przystąpiono też natychmiast z energją. Zgóry jednak można było przypuszczać, że tak trudna rzecz łatwo i szybko zaimprovizować się nie da i że upłynie sporo czasu, nim efekt pracy będzie widoczny.

Najgorszy jednak wpływ tych wypadków dawał się spostrzec nie na samym froncie, lecz poza nim, na tyłach. Panika w miejscowościach, nawet o setki kilometrów w tyle położonych, wybuchała raz po raz, nieraz nawet w sztabach wyższych jednostek, rozszerzając się coraz głębiej i głębiej. Zaczynała pękać nawet praca państwowa, odczuwać w niej można było jakieś niepewne, chwiejne tętno. Obok nieuzasadnionych oskarżeń następowały chwile nieopanowanej trwogi z nerwowemi odru-

chami. Obserwowałem to stale naokoło siebie. Ten nowy instrument walki, jakim się okazała dla naszych nieprzygotowanych do tego wojsk jazda Budiennego, stawał się jakąś legendarną, nieprzeciętną siłą. I rzecz można, że im dalej od frontu, tem wpływ tej sugestji, nie poddającej się rozumowaniu, był silniejszy i bardziej nieodparty. Zaczynał się formować w ten sposób dla mnie najniebezpieczniejszy front, front wewnętrzny.

W takiej właśnie sytuacji pożegnałem się z poprzednio ułożonym projektem i, wiedząc z meldunków i wywiadów o koncentracjach nieprzyjacielskich na północy, wykoncypowałem dla siebie bardzo ogólnikowy plan postępowania na froncie przeciwko panu Tuchaczewskiemu. Mianowicie, wobec stałego odsłaniania, przez cofanie się południowego frontu, prawego skrzydła wojsk, stojących na północ od Prypeci, zgodziłem się w myśli na dobrowolne, bez nacisku nieprzyjaciela, cofnięcie całego frontu północnego wstecz, mniej więcej do linii niemieckich okopów w centrum, wraz ze sformowaniem silniejszych grup manewrowych na obu skrzydłach.

Nie chcę w tem miejscu poruszać kwestji, dlaczego tego na czas nie uczyniłem, gdyż uczynię to później, stwierdziwszy jednak tę moją zasadniczą myśl, przechodzę do próby analizy szczegółowej otwarcia głównej kampanji roku 1920 przez natarcie wojsk sowieckich 4 lipca.

V.

Analiza pierwszych dni decydującej operacji pana Tuchaczewskiego sprawiła mi bardzo dużo kłopotów. Natykałem się wciąż na coraz nowe sprzeczności, których wyjaśnienie zajęło mi sporo czasu. Jedne z tych sprzeczności wynikały z niedostatecznie uporządkowanych u nas dat i danych o działaniu wojsk w tym okresie, co pozwoliło się ustalić fałszywym i błędnym przedstawieniom rzeczy. Inne zaś sprzeczności wyrastały natychmiast, gdy porównywałem wszystko to, co pisze pan Tuchaczewski, z datami i danymi, ustalonymi powoli przeze mnie, co do naszych wojsk, a również z datami i danymi, które znajdowałem u pana Sergiejewa co do wojsk, dowodzonych przez pana Tuchaczewskiego. Wszystkie te sprzeczności są tak rażące, a realna historyczna sytuacja była tak dziwaczna, że długo nie mogłem się pogodzić z faktami, szukając ustawicznie sprawdzianów swych poglądów w nowych szczegółach, dobywanych od poszczególnych uczestników walk z tego okresu. Dodam, że jeszcze i teraz, podając swoją analizę, nie mogę się pozbyć pewnych wątpliwości, gdyż zanadto jaskrawo przeczą one wszystkiemu temu, co mówi pan Tuchaczewski, którego nadzwyczajna abstrakcyjność pracy pomieszana

jest z publicystyczną przesadą określić, jak: „rozgromiony“, „zmiądzony“ i tak dalej.

Gdy, przerzucając po kilka razy dziełko pana Tuchaczewskiego, chciałem nabrać pewnego poglądu na jego myśl przewodnią, przychodziłem zawsze do przekonania, że pan Tuchaczewski wytknął sobie daleko sięgający plan, oczekując od siebie i od dowodzonych przez siebie wojsk znalezienia ostatecznej decyzji daleko od miejsca, gdzie operacje rozpoczynał, usuwając przytem starannie naturalne zresztą chęci szukania natychmiast lokalnych częściowych powodzeń. Wszystko, co mówi pan Tuchaczewski przy przedstawieniu operacyj zarówno majowej, o czem mówiłem wyżej, jak i lipcowej, zdawałoby się stwierdzać, że należy on do umysłów, chociaż abstrakcyjnych, to jednak umiających szerzej i ogólniej patrzeć zarówno na teatr wojny, jak i na działania większych mas wojska. Widzieliśmy to już poprzednio, jeszcze bardziej cecha ta przejawia się w szerokim ujęciu jego rozważań, wciśniłem w części jego dzieła, mówiącem o operacji lipcowej. Tutaj właśnie, jak zaznaczyłem wyżej, pomieszcza on najpiękniejszą może część swojej pracy, gdy szuka rozstrzygnięcia problemu prowadzenia większej ilości wojska na wielkich przestrzeniach w ofenzywnej operacji.

Odkładając rozpatrzenie ze swojej strony tych poglądów pana Tuchaczewskiego, zaznaczę, że widzi on wyjście w nagromadzeniu, jak się wyraża, mas taranowych, które muszą nieraz zmieniać kierunek swego ruchu, zależnie od działań przeciwnika, stawiającego próby oporu atakowi w tem czy innem miejscu, chociażby nawet połączone

to było czy ze stratą czasu, czy z przedwczesnem wykryciem przez nieprzyjaciela zasadniczej myśli operacyjnej; jest to, jak on mówi, jedyny sposób dla porównania przeciwuderzeń przeciwnika, który może wycofać swoje wojsko dla zorganizowania kontrataku. Przy przedstawieniu tej rzeczy widać na panu Tuchaczewskim wpływ początków kampanji 1914 roku we Francji, a pan Tuchaczewski zachęca, by na przykładzie naszej (sowieckiej) kampanji przeciw białopolakom w 1920 roku z wielką korzyścią prześledzić kwestję wykorzystania mas taranowych. Opiera się on w tym wypadku na pewniku, że w tegoczesnych operacjach niepodobna zniszczyć siły nieprzyjaciela jednym szybkim uderzeniem i ruchem.

Jakżeż byłem zdumiony, gdy u pana Sergiejewa przeczytałem (strona 31 l. c.), że w ostatnich dniach czerwca pan Tuchaczewski osobiście odwiedził wszystkich dowódców armij i nakazał przepracować w szczegółach plan, który miał doprowadzić w razie powodzenia do okrążenia części naszych sił, ugrupowanych w okolicy Hermanowicze — Łużki — Głębokie. Więc plan dla działań 4 lipca sprowadzał się do lokalnego czysto powodzenia, mającego na celu zrobienie małego Sedanu dla kilku naszych dywizyj. Pan Sergiejew, zastanawiając się nad tym planem, podaje nawet graficzne szkice, przedstawiające jasno, na czem on polegał. Mianowicie, 15-ta armja, jak wiemy, złożona z najlepszych sił i najlepiej uposażona, miała atakować ten mały Sedan w Hermanowiczach i Głębokiem z frontu, natomiast sąsiednie dwie armje, 4-ta i 3-cia, miały być jak-

gdyby prawem i lewym ramieniem, wyrzucającem ręce od północy i południa na tyły Głębokiego i Hermanowicz dla odcięcia wszystkich dróg odwrotu. Pan Sergiejew stwierdza, że dla tego planu centrum (15-ta armja) było za silne, a skrzydła za słabe, i temu rozkładowi sił, który zresztą usprawiedliwia brakiem czasu, słusznie przypisuje nieudanie się planu (strona 32, 33 l. c.). Lecz gdzież tu jest taran, gdzie wreszcie operacja o szerokich i wielkich celach? Jak zobaczymy przy analizie, skrzydła nie wypełniły swego zadania, lecz pan Sergiejew stwierdza, że jeszcze w nocy z 5 na 6 lipca otrzymał on od pana Tuchaczewskiego dyrektywę, wskazującą na konieczność natężenia wszystkich sił, by do nocy z 6 na 7 lipca odciąć drogę cofającemu się nieprzyjacielowi w rejonie Osinogródek — Kuryłowicze (20 — 30 kilometrów na zachód od Głębokiego) (strona 50 l. c.). Więc jeszcze na trzeci dzień operacji armja północna (4-ta) ma to samo sedańskie zadanie.

Zdumienie moje jeszcze bardziej się powiększyło, gdy przechodząc dzień po dniu działania głównej siły pana Tuchaczewskiego — 15-ej armji — dostrzegłem, że już od trzeciego dnia operacji, a może nawet w drugim dniu, zaczęła się ona grupować nie do trwania w pracy o stylu Sedanu, lecz do robienia taranu dla dalszych operacyj. Ten dziwny rozdźwięk podczas pierwszych paru dni operacji nie był wywołany przez działania naszych wojsk, gdyż jedyną aktywną grupą, działającą jeszcze w przeciągu 5 i 6 lipca, była najbardziej północna grupa generała Żeligowskiego, złożona z dwóch dywizyj (10-ej

i 8-ej), która, nie otrzymawszy rozkazu o odwrocie, z małemi zresztą bojami straży tylnych, miała do czynienia i była w kontakcie jedynie z 4-tą północną armją sowiecką, więc nie oddziaływała wcale na akcje armji 15-ej. Reszta zaś sił — grupa generała Jędrzejewskiego — odchodziła spokojnie, prawie bez zetknięcia z przeciwnikiem w kierunku południowo - zachodnim na Mołodeczno. Oryginalny Sedan!

Wogóle pierwsze dni operacji lipcowej pana Tuchaczewskiego zasługują na szczegółową analizę. Wpłynęły one bardzo silnie na zasadnicze ugrupowanie naszych polskich sił, na przebieg całej operacji z naszej strony prawie aż do Warszawy, a obok tego, wobec wyżej wyluszczonego rozdzwieku w ideach operacyjnych pana Tuchaczewskiego, mającego inicjatywę w tym wypadku, dają one charakterystyczny obraz tego, co zwykle nazywam komedją pomyłek i niezrozumienia się wzajemnego przeciwników. Jak zwykle w takich wypadkach bywa, nawet nazwy takich bitew są sprzeczne. Dowódca naszych sił na tym froncie, generał Szeptycki, w swoim usprawiedliwieniu się nazwał ją, zgodnie ze swem ciążeniem do linjowych rozkładów, bitwą na Aucie, małej rzeczce, którą z trudem znaleźć można na mapie i której to nazwy nie spotkałem wcale ani razu u pana Tuchaczewskiego, ani u pana Sergiejewa. Widocznie nie przypuszczali wcale, że ta Orzechowna, tym razem rzeczna, gra dla ich przeciwnika wielką rolę. Pan Sergiejew uważa tę bitwę za nieudany Sedan pod Głębokiem, czego znowu nikt z naszej strony nie rozumiał, a najczynniejszy aktor w tej bitwie, generał Żeligowski, jak mi nie-

dawno jeszcze mówił, zastanawiał się, czy czasami źle nie zrobił, nie uderzywszy na ów Sedan — Głębokie, gdy to zostało już zajęte przez nieprzyjaciela: nie mając bowiem na sobie nacisku, czuł się zupełnie swobodnym w decyzjach. Sam zaś pan Tuchaczewski, zadowolony z posiadania, już teraz zupełnie pewnego, „smoleńskich wrót“, przechodzi łatwo do porządku dziennego nad ochrzczeniem ze swej strony tego dziwactwa wojennego, gdyż już 7 lipca wyjaśnił z zupełną pewnością, że „oddziały przeciwnika w rejonie naszego głównego natarcia są zupełnie rozgromione“ (strona 290). Taką bitwę warto zanalizować szczegółowiej¹⁾.

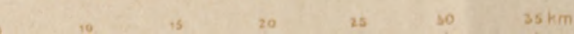
Zaczynam od północnej 4-ej armji, dowodzonej przez pana Sergiejewa. Zgodnie z sedańskimi zamiarami pana Tuchaczewskiego, zostawia on na lewym swoim skrzydle 18-tą dywizję, dając jej rozkaz zapomocą natarcia zatrzymać odwody przeciwnika w tym rejonie. Resztę zaś swoich sił, to jest 12-tą i 53-cią dywizję oraz 164-tą brygadę, ściąga na wąski przesmyk pomiędzy Dźwiną a błotnistym jeziorem Jelnia, przesmyk, nie przewyższający 10 kilometrów (według pana Sergiejewa 4 wiorsty), z zadaniem przerwania tutaj frontu przeciwnika i skręcenia natychmiast całą piechotą wyraźnie na południe na Hermanowicze i Szarkowszczyznę oraz rzucenia kawalerji narazie ku zachodowi na głębokie tyły przeciwnika. Wobec tego, że pan Sergiejew pisze o rozpoczęciu bitwy huraganowym ogniem artylerji, zaznaczam, że skupił on na tym odcinku 70 dział lekkich i 8 ciężkich. Pan Sergiejew streszcza pogląd na swoje zadanie w sposób na-

¹⁾ Patrz szkice Nr. 1, 2.

Podziałka 1 : 400.000.

3 korp. kon.

Podziałka 1 : 400.000.

stępujący: „Wobec tego, że powodzenie manewru 4-ej armji wymagało szybkości wykonania, a dane o przeciwniku wskazywały, że między Dźwiną a jeziorem Ielnia znajduje się tylko jeden pułk piechoty i kilkuset ułanów, postawiono jednostkom grupy aktywnej zadania, wymagające po przerwaniu nieprzyjaciela przejścia:

dla jazdy 40 wiorst pierwszego dnia i 24 wiorsty drugiego;

dla 164-ej brygady 27 wiorst pierwszego dnia, 24 wiorsty drugiego;

dla 53-ej dywizji 29 wiorst pierwszego dnia, 30 wiorst drugiego;

dla 12-ej dywizji 22 wiorsty pierwszego dnia, 18 wiorst drugiego.

Takie przestrzenie można było przewidzieć po przerwaniu przeciwnika, jako ruch kolumnami, gdyż słaby przeciwnik powinien być rozpylony od naszego uderzenia, a odwodów widocznie tu nie miał“ (strona 45 l. c.).

W istocie stał tutaj niecały 33-ci pułk, który jeden bataljon miał w dalekim względnie odwodzie. Natarcie rozpoczęło z powodu mgły dopiero o 8 godzinie rano, po przygotowaniu go huraganowym ogniem, trwającym pół godziny. Pierwsze słabo widocznie obsadzone linje zostały zajęte już o godzinie 9. Odtąd posuwanie się pana Sergiejewa poszło tak powoli i z takim oporem, że po całym szeregu kontrataków z naszej strony, dopiero koło godziny 4 po południu, zmęczone bojem nasze 2 bataljony rozpoczęły szybki odwrót. Dopiero koło szóstej wieczorem dywizje i jazda pana Sergiejewa mogły się ściągnąć w kolumny i rozpocząć nakazany marsz. Nic dziwnego, że ani jedna z jednostek

nie mogła wypełnić swego zadania, co ze smutkiem konstatuje pan Sergiejew (strona 46 l. c.).

Ta bohaterska obrona dwóch bataljonów naszego 33-go pułku przeciwko dwóm i pół dywizjom przeciwnika podtrzymywaną była, zgodnie z naszymi danymi, zaledwie przez 10 dział 8-ej dywizji, do której pułk należał. Zniweczyła ona prawie, albo co najmniej zrobiła wątpliwą, zamierzoną operację o sedańskim stylu, zatrzymując główne siły 4-ej armji w ich zamiarze szybkiego wyjścia na tyły i skrzydła naszych wojsk, walczących dalej na południu. Z przyjemnością zaznaczam ten fakt ze źródeł naszego przeciwnika, gdyż nieraz u nas przy doraźnych analizach ówczesnych bojów zarzucano zarówno temu pułkowi, jak i całej 8-ej dywizji, że dopuściły do przejścia jazdy nieprzyjacielskiej, która nam w przeciągu całej operacji do Warszawy jak najwięcej zaszkodziła. Pan Sergiejew wyraźnie konstatuje, że uporczywy opór silnie zatrzymywał rozwój ich powodzenia i dopiero koło 16 godziny opór polski został złamany. Dodam, że ani jedno nasze działo nie zostało w rękach nieprzyjaciela.

Na sąsiednim odcinku 18-ta dywizja—a pan Sergiejew uważał ją za najlepszą — spędziła cały dzień w bezskutecznych zupełnie atakach na jedną z brygad 10-ej naszej dywizji. Pan Sergiejew spokojnie stwierdza, że pomimo ciężkich strat dywizji i względnie wielkiego wydatku amunicji (300 naboji na lekkie i 50—80 na ciężkie działo) natarcie 18-ej dywizji zostało odparte (strona 47 l. c.). Pierwszy więc dzień dla 4-ej armji skończył się względnem niepowodzeniem, gdyż oddalił możliwość wykonania sedańskich zamiarów i nie zużył

żadnej części naszych odwodów, które w tem miejscu stanowiły trzy pułki 8-ej dywizji. Te, zgodnie z naszymi danymi, bez rozkazu większości swych sił ruszyły ku północy w stronę Pohostu i jeszcze dalej na północ dla osłony zagrożonego skrzydła.

Dalej na południe atakowała 15-ta armja, mając rozciągnięte w linii cztery dywizje. Natarcie prowadzone było na rozciągłości mniej więcej 50 kilometrów i spotkało również rozciągnięte w długiej linii: 11-tą naszą dywizję na południowym odcinku, brygadę 5-ej dywizji i 7-mą rezerwową brygadę na północnej części atakowanej przestrzeni. W odwodzie za niemi stała zgrupowana dywizja 17-ta, której bez pozwolenia dowódcy frontu w Mińsku nie wolno było użyć. Perypetje tego boju z trudem dają się wyjaśnić w jego szczegółach. Faktem jest, że na południowym odcinku wojska sowieckie poszły szybciej naprzód, niż na północnym. Mianowicie, na południe od kolei Połock — Mołodeczno wojska pana Tuchaczewskiego doszły w walce do rzeczki Mniuty, zrobiwszy mniej więcej 8 kilometrów od spotkania z pierwszymi naszymi linjami. Na północy zaś od tej kolei, gdzie walczyła większość 15-ej armji, pomimo pierwszych powodzeń wojska sowieckie zostały zatrzymane przez kontrataki zarówno 17-ej naszej dywizji od południa, jak i 10-ej dywizji od północy, które zatrzymały ruch atakujących sił, tak, że w końcu dnia przestrzeń, przebyta przez natarcie, nigdzie nie przewyższała 3—4 kilometrów. To względne powodzenie głównych sił pana Tuchaczewskiego nie odgrywało zresztą tak wielkiej roli dla sedańskiego planu, gdyż centrum

w tym wypadku mogło postępować wolniej, a miało za sobą to powodzenie, że ściągnęło ku sobie nasze odwody. Z wojsk naszych duża część po tym dniu boju została prawie zupełnie zużyta, tak, że na długo stała się niezdolną do dalszej pracy. Tyczy się to brygady 5-ej dywizji i 7-ej brygady rezerwowej. Oprócz tego pozostawiono w rękę nieprzyjaciela niewielką zresztą ilość materiału artyleryjskiego.

3-cia sowiecka armja atakowała dalej na południe aż do Berezyny, uderzając częścią swoich sił na część naszej 11-ej dywizji, a trzema dywizjami prowadząc silne natarcie na brygadę 1-ej litewsko-białoruskiej dywizji, z rozkazem zajęcia już 5 lipca Dokszye, oddalonych od frontu w linii powietrznej o 25 kilometrów, z tem, że już 6-go zarówno kolej Połock—Mołodeczno, jak i drogi odwrotu w kierunku południowo-zachodnim miały być dla nas odcięte. Rezultatem dnia tego było, że po nadzwyczajnie ciężkich, całodziennych bojach siły sowieckie nigdzie nie przebyły 7 do 8 kilometrów drogi i bodaj największym rezultatem walki tego dnia, prawdopodobnie niezauważonym przez przeciwnika, była przerwa kontaktu i łączności pomiędzy 11-tą dywizją na północy i 1-szą litewsko-białoruską na południu. Natomiast rzeka Berezyna, która stała w oddaleniu 4—6 kilometrów od frontu, jako przegroda na drodze do Dokszye, prawie nigdzie przez nieprzyjaciela nie była przekroczona. Znowu więc, jak na północy, skrzydło, mające szybkim ruchem przeciąć drogi odwrotu nieprzyjaciela ku południowemu zachodowi, zostaje w ruchu zatrzymane, pomimo wielkiej przewagi sił, jaką w stosunku do dywizji litewsko-białoruskiej posiada. Sedański manewr

i tu, jak na lewym skrzydle, zawisł w powietrzu. Tu jest nawet gorzej, gdyż pan Sergiejew na północy zdążył jednak po uporaniu się z pierwszą przeszkodą ku wieczorowi zaznaczyć swój ruch na flanki i tyły nieprzyjaciela, podczas gdy cała 3-cia armja stała właściwie wieczorem 4 lipca w jednej długiej linii z centrum frontu — armją 15-tą.

Jeśli, jak widzieliśmy, celem wojsk pana Tuchaczewskiego było szybkie okrążenie naszej 1-ej armji w okolicy Hermanowicze — Głębokie, to znowu celem walki, prowadzonej przez nas, było poprostu odparcie ataku nieprzyjacielskiego i restytucja sytuacji z przed 4 lipca. Wszystkie rozkazy, czy to dowódcy frontu w Mińsku, czy to dowódcy 1-ej armji w Wilejce, czy wreszcie dowódców grup na odcinkach, nie pozostawiają pod tym względem żadnych złudzeń. Stąd cały dzień 4 lipca schodzi na próbach różnego rodzaju drobnych i większych kontrataków, mających na celu wyrzucenie przeciwnika poza linje, zajmowane rano tegoż dnia. Bitwa prowadzona była z naszej strony mniej więcej tak, jak się ją prowadziło w czasach wojny okopowej. Wszystkim zaś próbom przeciwnatarć, w rozmaitym czasie i w różnych miejscach czynionym, przyświeca nie co innego, jak „osiągnięcie poprzedniej sytuacji”. Słowo to i określenie powtarza się dziesiątki razy jako charakterystyka celu, dla którego 1-sza nasza armja dnia 4 lipca walczyła na rozległym stukilometrowym froncie. Cel ten na całej tej przestrzeni osiągnęła właściwie tylko 10-ta nasza dywizja, która nie dała się zepchnąć ze swej pozycji i dzień zakończyła w sto-

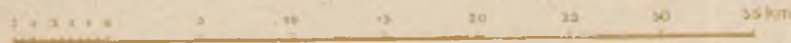
sunku do zadań, sobie postawionych, zwycięsko. Natomiast wszędzie gdzieindziej wojska nasze musiały odczuwać wrażenie przegranej, gdy w ciągu całego dnia ciężkich bojów, w których poza 8-mą dywizją na skrajnej północy brały już udział wszystkie nasze siły, cel, postawiony bojowi -- osiągnięcie poprzedniej sytuacji -- okazał się niemożliwy do osiągnięcia.

Pierwszy więc dzień boju 4 lipca zakończył się dla obu stron brakiem satysfakcji w osiągnięciu zamierzonych celów. Pan Tuchaczewski dla zamierzonego Sedanu nie postąpił daleko naprzód, natomiast nasza 1-sza armja, wobec wielkiej przewagi nieprzyjaciela i nieposiadania już odwodów, zważyć musiała w możliwość spełnienia postawionych sobie zadań. Lecz świt dnia 5-go znalazł obu przeciwników z niezmiennymi dotąd celami pracy i zadaniami boju.

Na północy 4-ta armja pana Sergiejewa posuwa się dalej w zamierzonym kierunku prawie w próżni, gdyż dwa bataljony 33-go pułku, straciwszy w walce poprzedniego dnia bardzo dużo, szybko wycofały się bez zetknięcia się z nieprzyjacielem nie w kierunku swojej dywizji na południe, lecz wprost na zachód, tak, że w dalszych perypetjach boju swojej dywizji nie brały zupełnie udziału. Pierwsze zetknięcie z nieprzyjacielem nastąpiło dopiero popołudniu dnia 5-go, gdy, jak oświadcza relacja naszej 8-ej dywizji, pod Pohostem i dalej ku północy miała ona w tym czasie walki ze strażami przednimi nieprzyjaciela. Potyczki te, pomimo swojej nieznacności, zatrzymały większość sił sowieckich w dalszym marszu. Pan Sergiejew skarży się specjalnie na swoją 53-cią dywizję, która w dniu

Podziałka 1 : 400.000.

tym nietylko nie doszła do Szarkowszczyzny, jak to jej było nakazane, lecz nawet pod wpływem tych nieznacznych walk zmieniła zupełnie front z południowego na zachodni. To samo okazało się i dla sąsiedniej 12-ej dywizji, której silne prawe skrzydło i odwodowa brygada zatrzymały się w ruchu i w okolicy Starego Pohostu również zmieniły swój front z południowego na zachodni. Sedan stanowczo nie uśmiechał się wojskom pana Sergiejewa ¹⁾.

Pan Tuchaczewski o dniu tym w 4-ej armji pisze z pewną nonszalancją, mianowicie — twierdzi, że części 8-ej dywizji „zostały zaatakowane w czasie marszu, rozbite i straciły wszelką zdolność do boju. Ale i nasze oddziały nie osiągnęły tego, co mogły były osiągnąć w tych okolicznościach“ (strona 290). Pan Sergiejew jest skromniejszy i twierdzi tylko, że bez względu na wyraźną słabość przeciwnika, którego należało dobić i rozpedzić, wojska rozwijały się kilka razy w kierunku prawego swego skrzydła i wreszcie zupełnie nie wypełniły swego zadania na 5 lipca (strona 49 l. c.). Dodam, że w pojęciu pana Sergiejewa, a więc prawdopodobnie i pana Tuchaczewskiego, większa część 8-ej dywizji, która wcale w dniu 4 lipca nie brała udziału w bojach, była już rozbita. Tak silnym był opór dwóch bataljonów 33-go pułku, że nieprzyjaciel w swoich relacjach i obliczeniach zwiększał nasze siły, czyniąc z boju dwóch bataljonów bój większej części 8-ej dywizji. Pan Sergiejew dodaje, że „sytuacja obchodzącej grupy zaniepokoiła i sztab frontu, i dyrektywa, dana w nocy z 5-go na 6-ty,

¹⁾ Patrz szkic Nr. 5.

wskazywała na konieczność zrobienia wszystkich wysiłków, by do nocy z 6 na 7 lipca odciąć drogę cofającemu się przeciwnikowi w rejonie Osinogródek — Kuryłowicze“. Ostatni wysiłek sudański!

Tymczasem dnia tego generał Żeligowski nakazał od świtu wycofać 10-tą dywizję na rzekę Mniutę dla wyrównania swego frontu z sąsiadami z prawa. Zgodnie z relacją tej dywizji od 5-go o świcie dywizja bez żadnego trudu i bez nacisku wycofała się na Mniutę, zajmując w okolicach Łuzek oba brzegi rzeczki, 8-ma zaś dywizja koncentrowała się w okolicach Pohostu. W tem cofnięciu 10-ej dywizji ze stanowisk, utrzymanych zwycięsko dnia poprzedniego, jest już element niewiary, by dzień 5 lipca dał to, czego nie osiągnięto dnia poprzedniego. Jest to zapowiedź zaczynającego się odwrotu naszej 1-ej armji.

Przejdźmy do centrum, do działań 15-ej armji sowieckiej.

Armja ta w ciągu 5 lipca idzie naprzód niezwykle powoli, znacznie wolniej, niż to było dnia poprzedniego, a już dzień 4 lipca nie był, jak widzieliśmy, rekordowym dniem pod względem przestrzeni, którą armja przeszła. Na szkicu pana Sergejewa przedstawiona jest ona w ten sposób, że południowe dywizje (11-ta i 33-cia) minęły rzekę Mniutę, do której doszły dnia poprzedniego, za ledwie o parę kilometrów. Północna zaś grupa (54-ta i 16-ta) doszła dnia tego do tej rzeczki, nie mijając jej wcale. W relacjach wojsk naszych, walczących przeciwko 15-ej armji, nie znalazłem żadnego zrozumiałego dla mnie powodu, którymby mógł wyjaśnić to zjawisko. Pomimo, iż ostat-

ni rozkaz naszej 1-ej armji z dnia 4-go nakazywał dalszy kontratak dla osiągnięcia poprzedniego celu, wojska nasze właśnie od świtu prowadzą tylko boje o charakterze straży tylnych, grupując się właściwie do odwrotu. Niektóre grupy wspominają jedynie o boju artylerji, przykrywającej odwrot, i tylko najbardziej północna grupa, część 10-ej dywizji w Łużkach, na którą wyjść musiała 54-ta, najbardziej północna dywizja 15-ej armji, wspomina o ciężkich bojach, które miała po południu dnia 5-go na wschodnim brzegu rzeczki Mniuty.

To samo dzieje się w sąsiedniej 3-ej armji sowieckiej, która, po gwałtownych natarciach dnia poprzedniego, zaczyna poruszać się wolno, nie śpiesząc wcale do sedańskiego celu, nakazanego uprzednio. W dniu tym wisi nad całym długim placem boju jakgdyby jakiś kryzys bojowy oraz brak decyzji i obustronnej energii.

Inicjatywę w decyzji wzięła w swe ręce wreszcie nasza strona. Koło południa dowódca 1-ej armji, po porozumieniu się z dowódcą frontu, nakazał odwrot. Pierwszy punkt jego rozkazu głosi: „Sytuacja na froncie 1-ej armji wymaga cofnięcia jej, odłączenia od nieprzyjaciela i przeprowadzenia ugrupowania na nowej linii celem przejścia do kontrataku”.

Rozkaz wobec sytuacji ówczesnej nie dochodzi jednocześnie do wszystkich wojsk, a najbardziej północna grupa pod dowództwem generała Żeligowskiego nie otrzymuje go wcale. Pierwszy otrzymuje go generał Rządkowski w Dokszycach o godzinie 13 minut 45 i nakazuje podwładnym mu dywizjom, 1-ej litewsko-białoruskiej i 11-ej, odmarsz z oder-

waniem się od nieprzyjaciela w kierunku południowo-zachodnim, ogólnie na Mołodeczno. Wykonanie tego rozkazu przez grupę generała Rządковского otwiera zupełnie od południa dnia 5-go wszystkie drogi marszu w kierunku zachodnim dla oddziałów sowieckich w całej 3-ej armji i dużej części armji 15-ej na jej odcinku południowym, dotąd najdalej w kierunku zachodnim zaawansowanym. Następna ku północy grupa generała Jędrzejewskiego rozkaz o cofaniu się i oderwaniu się od nieprzyjaciela otrzymała, że tak powiem, częściami w różnych porach dnia. Sam generał Jędrzejewski świadczy, że rozkaz otrzymał dopiero późnym wieczorem 5 lipca. Grupa ta, złożona z 17-ej dywizji oraz z 7-ej rezerwowej brygady wielkopolskiej i brygady 5-ej dywizji, znajdowała się właściwie już od rana w odwrocie, krytym przez słabe strażę tylne i artylerję, w naturalnym dla siebie kierunku odwrotu — wyraźnie ku zachodowi wzdłuż głównej drogi Głębokie — Duniłowicze i dalej w kierunku Wilna czy przez Postawy i Święciany, czy też przez Świr i Michaliszki. Generał Jędrzejewski zajęty był zorganizowaniem tego odwrotu i ułożeniem ruchu wielkiej ilości taborów i bagażów na Duniłowicze. Tam właśnie wieczorem zastał go rozkaz. Odwrót w tym naturalnym i już organizującym się kierunku byłby dla całej grupy bardzo łatwym i nie zostawiłby najbardziej północnej części naszej armji pod dowództwem generała Żeligowskiego, stojącego jeszcze w boju pod Łużkami i Hermanowiczami, w sytuacji zupełnie izolowanej. Rozkaz jednak generała Szepetyckiego chciał inaczej. Łamał on naturę rzeczy i nakazywał całej grupie generała Jędrzejewskiego

ściągać się ku południowi na osłonę skrzydła 4-ej naszej armji, która już miała zaczynać swój niewymuszony odwrót. W ten sposób grupa generała Jędrzejewskiego, najbardziej zużyta w poprzednich bojach, miała dokonać w biały boży dzień nadzwyczaj trudnej operacji wojennej, flankowej defilady wzdłuż frontu nieprzyjaciela, dotąd zwycięskiego. Zamiast zaś zerwać, zgodnie z pisemnym punktem rozkazu, kontakt z wrogiem, co nastąpić może jedynie przez szybki ruch wstecz, musiała dokonać złożonego manewru zmiany naturalnego kierunku i iść na nowy kontakt z nieprzyjacielem, zbliżając się doń z każdą godziną swego marszu. Większość bowiem sił generała Jędrzejewskiego dla dokonania żądanego odwrotu musiała iść w kierunku południowo-wschodnim, to znaczy w kierunku nieprzyjaciela. Jeżeli kiedykolwiek w ciągu tych dwu dni boju ta część armji naszej była narażona na tak pożądane dla pana Tuchaczewskiego „zmiażdżenie“, „rozpylenie“ i „doszczętne rozbicie“, to właśnie w popołudniowych i wieczornych godzinach dnia 5 lipca, gdy wykonywała ten dziwaczny manewr, osłabiający w dodatku i resztę naszej armji, zwycięskiego dotąd generała Żeligowskiego. Oto, na przykład, krótki opis manewrującego w ten sposób I bataljonu 69-go pułku piechoty z 17-ej dywizji, który ostatni opuszczał Głębokie. Odmarsz nastąpił po południu dnia 5-go. Bataljon marszerował traktem Głębokie — Porpliszcze, gdzie na przestrzeni prawie 20 kilometrów szedł pod ogniem dalekim artylerji, który go bił ze wschodu. To też bataljon rwał nieledwie galopem. Wyszedłszy z Głębokiego po południu, już pod wieczór był

w Porpliszczach, mając w swoich kościach dwudziestoparokilometrowy marsz, by jeszcze dalej w nocy przejść kilkanaście kilometrów do Parafianowa. Generał Jędrzejewski wskutek swego nie-naturalnego odwrotu znalazł się w nadzwyczajnie kłopotliwej sytuacji, gdy, skierowawszy już tabory i bagaże w kierunku zachodnim, musiał wojsko przerzucać w kierunku prawie południowo-wschodnim. Twierdzi on w swojej relacji, że skutkiem tego oddziały w wielkiej swej części pozostały w ciężkich warunkach bojowych bez taborów, a nieraz nawet bez kuchni polowych.

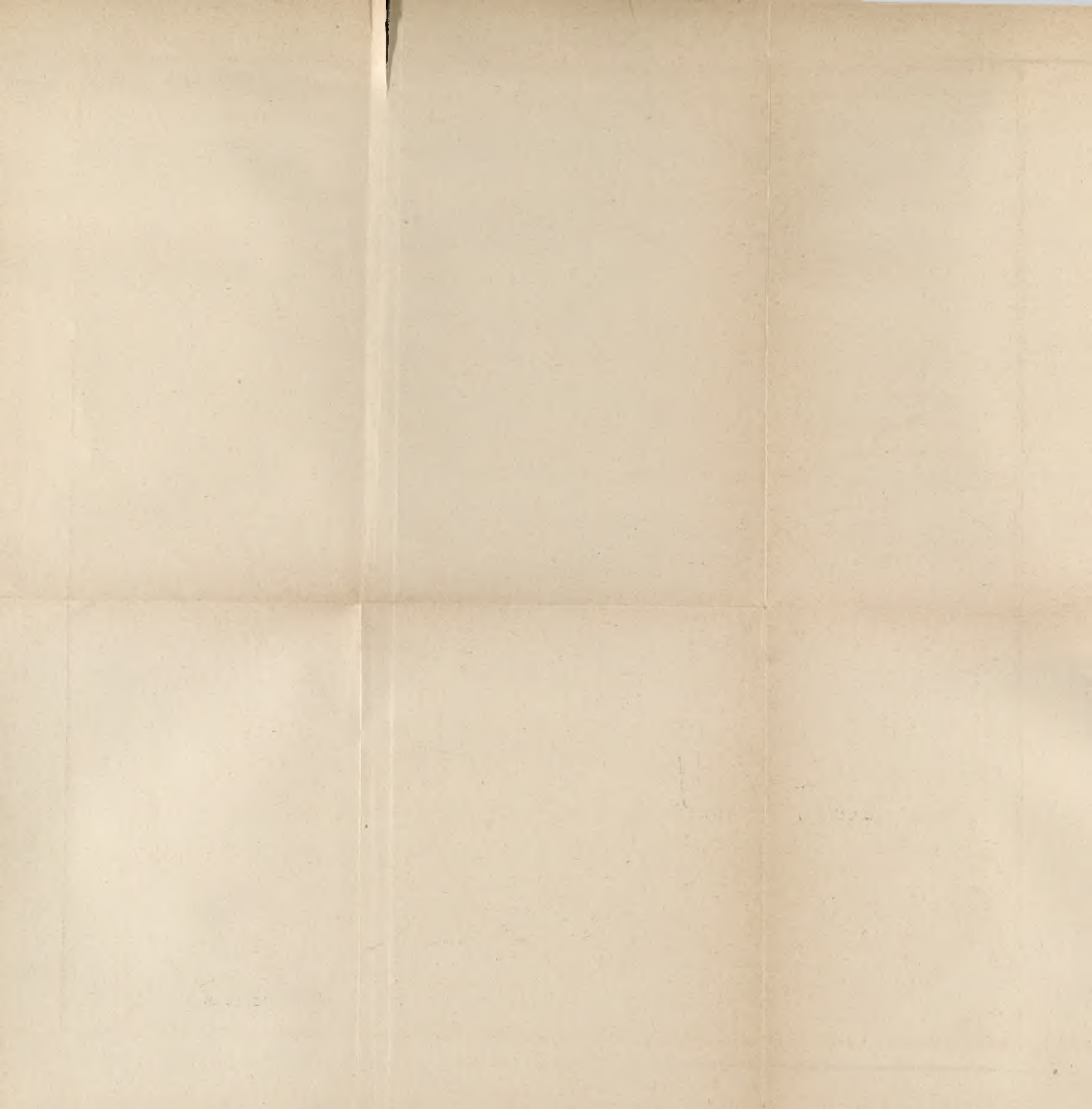
Jeżeli ten nieszczęśliwy rozkaz nie wzmocnił sytuacji naszej na północy, to niechybnie cała grupa generała Jędrzejewskiego uratowaną została nie przez co innego, jak przez zaznaczoną wyżej bezczynność u nieprzyjaciela. Ani południowa część 15-ej armji, ani cała 3-cia nie próbują nawet wyzyskać sytuacji i dopuszczają do defilady nieostrożnej grupy generała Jędrzejewskiego wzdłuż swego frontu, czynionej w biały boży dzień popołudniu dnia 5 lipca. Karcą go niekiedy za ten nierozsądny manewr jedynie dalekim ogniem artylerji. Bankructwo zamierzonego Sedanu święci tu swój jaskrawy triumf.

Jeszcze oryginalniejszy jest sposób wyjścia z Sedanu grupy generała Żeligowskiego, najbardziej północnej i najbardziej na los sedański narażonej. Do końca dnia 5 lipca bije się ona najlepiej ze wszystkich grup 1-ej armji i, jak zwykle to się dzieje przy porażkach, dzieli los najtęższych, bo znajduje się w najgorszym położeniu. W dodatku rozkaz o odwrocie nie dochodzi do niej wcale. Czuje ona tylko już od południa 5 lipca, że dokoła niej

Podziałka 1 : 400.000.

dzieje się coś niesamowitego. Za prawem jej, południowem skrzydłem, atakowanem na wschodnim brzegu Mniuty pod Łużkami, znika wszelki nasz opór. Oddziały 10-ej dywizji, które tu zwycięsko odpierają nieprzyjaciela, już pod wieczór mają na swych tyłach patrole i drobne oddziały nieprzyjacielskie. Na całym zaś froncie 10-ej dywizji na Mniucie i 8-ej dywizji w okolicach Pohostu odczuwa się nacisk zbliżających się większych sił 4-ej nieprzyjacielskiej armji pana Sergiejewa. Generał Żeligowski w tej sytuacji zdecydował wykonać odwrót jeszcze nocą na 6-ty i wyjść, zbliżając się do grupy generała Jędrzejewskiego, którą spodziewał się znaleźć w odwrocie w okolicach Duniłowicz. Marsz nocny był szybki, chociaż uciążliwy. Nieścigany i nienapierany przez nieprzyjaciela, generał Żeligowski rano dnia 6-go ściągnął całą dywizję 10-tą w okolicy Mosarza, gdy 8-ma dywizja ciągnęła jeszcze po długim marszu od Szarkowszczyzny ku południowi ¹⁾. Generał Żeligowski zastał tutaj zupełną pustkę — ani swoich, ani nieprzyjaciela. Zaniepokojony prawdopodobnie tą pustką, po krótkim wypoczynku ruszył generał Żeligowski do Duniłowicz, gdzie przyszedł pod wieczór, nie spotykając nigdzie nieprzyjaciela, nie mając również żadnego z jego strony nacisku skądkolwiek. 8-ma dywizja poruszała się w ten sam sposób nieco bliżej ku zachodowi, kierując się bezpośrednio na Pcstawy. Dwie dywizje dzień cały maszerowały w próżni — ani swoich, ani nieprzyjaciela. Gdziekolwiek prawdopodobnie spotykano spóźnionego taborytę, popędzającego strudzone konie, z kierunkiem na za-

¹⁾ Patrz szkic Nr. 4.

chód. Gdźieniegdzie w przydrożnych rowach leżał złamany wóz lub zdychający koń, zwykle świadcztwo minionej burzy wojennej przy śpiesznych odwrotach. Ludność miejscowa prawdopodobnie twierdziła, że nasi już dawno przeszli, a nieprzyjaciela dotąd niema. Generał Żeligowski w dniu tym musiał sobie setki razy zadawać pytanie, gdzie są swoi a gdzie nieprzyjaciel? Nacisku od północy, od armji pana Sergiejewa nie odczuł wcale w ciągu dwóch dni boju. Bił się dwa dni z frontem na wschód, z takim samym frontem biła się również cała armja 1-sza. Wiedział, że tam się działo coś niedobrego, że wtedy, gdy jeszcze wieczorem dnia poprzedniego pod Łużkami i niedaleko od Hermanowicz toczył boje, na południu bój zamilkł, i że miał z tego powodu zagrożone prawe swe skrzydło. Teraz więc, idąc ku południowi, defilował przed frontem nieprzyjaciela, gdyby ten szedł tak, jak atakował — na zachód. Tymczasem z tej właśnie strony nic w przeciągu dnia całego mu nie groziło. Nic więc dziwnego, że gdy wieczorem i wśród niespokojnej nocy w Duniłowiczach namyślał się nad swą sytuacją, przyszedł do przekonania, że jest właściwie na tyłach nieprzyjaciela, który całą swą masą ruszył na południowy - wschód w kierunku Mołodeczna. Miał za sobą przecie cały dzień 6 lipca, a może i nawet dużą część poprzedniego dnia, 5-go.

Do takich oryginalnych sytuacji doprowadziła nieudana sedańska operacja. Oddział silny, bo stanowiący trzecią część naszej armji, dla której przygotowywano Sedan, oddział, w dodatku najbardziej na skutki tego zamysłu narażony, oddział, najbardziej w ruchu opóźniony, znajduje się nagle w prze-

ciągu dnia całego wolny, jak ptak niebieski, wolny w wyborze swych decyzyj i kierunku swych poruszeń. Jeżeli defilada generała Jędrzejewskiego jest bankructwem wyraźnem idei sedańskiej, to generał Żeligowski ze swemi dwiema dywizjami w dniu 6 lipca jest tak jaskrawem jej zaprzeczeniem, że niekiedy trudno przypuścić, by ten plan i zamiar kiedykolwiek u pana Tuchaczewskiego istniał.

Generał Żeligowski parokrotnie mnie zapytywał potem o mój stosunek do jego decyzji cofania się dalej ku zachodowi, gdyż wahał się długo przed jej powzięciem. Sądził bowiem, że może należało wykorzystać tak niezwykłą sytuację na tyłach przeciwnika i, mając pod ręką spokojnego i dobrego żołnierza, uderzyć na te tyły, robiąc w nich zamieszanie. Jako centrum tych tyłów suponował wtedy największy punkt tej okolicy, Głębokie. Myśl ta uparcie prześladowała generała Żeligowskiego w dniu 6 lipca. Pomimo, iż wszystkie próby wyjaśnienia kwestji „coby było, gdyby było“ są bezpłodne historycznie, prawa analizy sytuacji wojennej są inne, gdyż takie próby ją pogłębiają i uwytklają znaczenie poszczególnych poruszeń wojsk i wpływ rozkazów dowódców. Dlatego też zatrzymam się nieco na tej oryginalnej sytuacji, w której się znalazł generał Żeligowski, i na możliwej w tych warunkach decyzji wykorzystania zupełnej swobody jej wyboru, którą w dniu 6 lipca posiadał. Korzystając z prawa analityka, przeniosę zapadnięcie decyzji nie do Duniłowicz, lecz do Mosarza, gdy generał Żeligowski stał na odpoczynku i po wyjściu z lasów nad rzeką Dżisną, po raz

pierwszy odczuł próżnię, która go otaczała. Przypuszczenie moje nie jest niemożliwem; generał Żeligowski równie dobrze mógł się wahać w Mosarzu czy jego okolicach, jak i w Duniłowiczach. Był i tu, i tam w zupełnie analogicznej sytuacji, a marsz do Duniłowicz mógł go tylko utrwalić w przypuszczeniu, że się znalazł na tyłach nieprzyjaciela.

Dla analizy sytuacji chcę przede wszystkim oswobodzić generała Żeligowskiego od jakiegokolwiek nacisku armji 4-ej pana Sergiejewa. W dniu bowiem 6 lipca dywizje pana Sergiejewa osiągnęły dopiero wieczorem, i to prawdopodobnie tylko strażą przednią, linię Mosarz — Szarkowszczyzna. Dzień więc 6 lipca stanowczo był wolny z tej strony dla generała Żeligowskiego. Gdyby więc po dłuższym odpoczynku koło Mosarza, którego niechybnie wymagała jego dywizja, więc mniej więcej koło południa, generał Żeligowski zdecydował uderzyć na jakoby tyły w kierunku Głębokiego, coby zastał? Od Mosarza do Głębokiego miał mniej więcej do 20 kilometrów. Marsz więc z ostrożnościami względnie niewielkimi trwałby jakich 5 godzin. Koło więc godziny 5 byłby w okolicach Głębokiego. Znalazłby tam niewielką grupę jazdy — brygadę kubańską, która, sądząc z opisu pana Sergiejewa, nie odznaczała się wtedy bitnością i niechętnie wdawała się w boje. Obok tego podchodziłaby swemi strażami przednimi lub może większą kolumną, gdyż szła marszem podróznym, 54-ta dywizja sowiecka od północy, od strony Łużek. Byłaby to akurat ta sama dywizja, która jeszcze dnia wczorajszego bezskutecznie atakowała generała Żeligowskiego na jego prawem skrzydle

koło Łużek. Nie ulega dla mnie żadnej wątpliwości, że generał Żeligowski miałby w tym wypadku duże szanse zaskoczenia tej dywizji w marszu i pomieszczenia w ten sposób dużego manewru, dokonywanego w tym dniu przez 15-tą armję. Dywizja ta była prawo - skrzydłową dla armji 15-ej i zgodnie z rozkazami i zasadniczą ideą pana Tuchaczewskiego zachodziła w dniu tym, jako prawe ramię armji, długim, bo trzydziestokilometrowym marszem, zmieniając w dniu tym od Łużek kierunek z zachodniego prawie na południowy. Na szkicu pana Sergiejewa narysowana ona jest jako zajmująca 6-go wieczorem Głębokie, na prawem skrzydle całej 15-ej armji. Na podstawie notatki pana Sergiejewa na stronie 59 jego dzieła mam prawo przypuszczać, że właśnie w tym dniu 15-ta armja przyjmowała szyk nowy, który nie dopuszczał, aby w dniu 6 lipca w okolicach Głębokiego generał Żeligowski pod wieczór znalazł co innego, oprócz 54-ej dywizji. Mówi on bowiem, że 15-ta armja po bitwie zmasowała się silnie dla dalszego manewru i dodaje: „Jeszcze od Głębokiego miała armja w pierwszej linii 54-tą, 33-cią i 11-tą dywizje. W drugiej zaś linii 4-tą i 16-tą“. Gdy więc 54-ta była skrzydłową w Głębokiem, musiały 33-cia i 11-ta masować się gdzieś dalej na wschodzie w okolicach kolei Połock — Mołodeczno i nie miałyby możliwości w ciągu dnia 6-go do nocy w czemkolwiek 54-ej dywizji dopomóc. 16-ta zaś musiała być znacznie w tyle i także do nocy wpłynąć na sytuację nie mogła.

Nie chcę twierdzić, że w ten sposób generał Żeligowski zmieniłby zasadniczo sytuację na na-

szą korzyść, lecz niechybnie wpłynąoby to musiało na stratę co najmniej połowy następnego dnia, a może i więcej, w manewrach przeciwnika.

Generał Żeligowski zaś mógłby zupełnie spokojnie po tem krótkim uderzeniu, przekonawszy się, że nie jest wcale na tyłach nieprzyjaciela, cofać się w kierunku jeziora Miadziół, do którego i tak następnego dnia, to jest 7-go, bez żadnego nacisku ze strony nieprzyjaciela dochodził. U pana Sergiejewa 18-ta jego dywizja dochodzi do jeziora Miadziół dopiero 10 lipca wieczorem. Miał więc generał Żeligowski dla swego odwrotu dosyć czasu.

Zatrzymałem uwagę czytelnika na tym charakterystycznym epizodzie dlatego, iż uwypukla on w nadzwyczaj wydatny sposób sytuację obu stron, walczących w dniu 6 lipca, gdy boje wszędzie ustają. Jest to ten dzień, w którym po nieudanym Sedanie nieprzyjaciel bez kontaktu z nami robił manewry dla nowego ugrupowania swoich sił. Dzień ten był — że tak powiem — nam darowany, jako czas, dla naszego manewru również.

Pierwszy więc bój 4, 5 i 6 lipca został zakończony. Stworzył on początek nowych niepowodzeń na froncie północnym, które się zakończyły dopiero w półtora miesiąca potem naszym zwycięstwem aż pod Warszawą. A skutki jego ciążyły nad wojskami strony naszej tak długo i tak silnie, żeśmy od wpływu tego boju oswobodzić się mogli tylko nadzwyczajnym wysiłkiem. Dziwnem musi się to wydać, gdyż — jak to wykazałem — nie był ten bój właściwie rozstrzygającym zwycięstwem nieprzyjaciela. Przeciwnie, zamiar jego

okrażenia naszej 1-ej armji i możliwie doszczętnego jej zniszczenia nie powiódł mu się wcale, gdyż oba skrzydła (4-ta i 3-cia armje) zostały względnie łatwo zatrzymane w biegu. A jednak fakt pozostaje faktem, po tem półzwycęstwie wojska nasze prawie bez próby boju cofają się ustawicznie i to coraz szybciej, tak, że w miesiąc znalazły się u wrót stolicy, leżącej o prawie 600 kilometrów w tyle. Sam opis boju oraz dotychczasowa moja tej bitwy analiza nie daje dostatecznego wyjaśnienia tego zjawiska. Zbyt mało ważną wydaje się przyczyna wobec ogromu jej skutków i umysł bezwiednie zmuszony jest szukać głębiej i dalej. Szukajmy naprzód u przeciwnika.

Pan Tuchaczewski nad bitwą tą zastanawiał się mało. Traktuje ją jako jeden z epizodów i, jak już wskazałem, nie wspomina wcale o swoim zasadniczym planie, który znalazłem wyświetlony u pana Sergiejewa. Wydaje się być zupełnie zadowolonym ze siebie i swoich wojsk i stwierdza spokojnie, wbrew faktom, że wszystkie zadania jego armji zostały spełnione w nakazanych terminach. Pan Sergiejew temu zupełnie przeczy. O działaniach swej 4-ej armji nie pisze tak chwalebnie, a w końcu swojej książki помещa w aneksie swój rozkaz z 7 lipca, w którym daje swym podwładnym ostrą naganeę. Charakterystycznymi są niektóre jej ustępy: „Dowództwo brygady 164-ej wykazało brak inicjatywy i zdecydowania. Cały dzień 5-go drepcze ona na tem samem miejscu pod pozorem nieotrzymania rozkazów i tem zatrzymuje ruch dywizji 53-ej. Ta ostatnia wyszła z okolic Szarkowszczyzny ze

spóźnieniem o całą dobę i także dreptała 5 lipca w jednym i tem samym miejscu, mając w odwodzie całych pięć pułków. Po zajęciu Szarkowszczyzny 53-cia dywizja niewiadomo poco ruszyła w kierunku Stukany, to znaczy na tyły 12-ej dywizji". A nieco dalej dodaje pan Sergiejew ostro: „Żądam, aby przerwano stały strach z powodu skrzydeł i przestano brać w rachubę (*ucztywać*) moralny stan przeciwnika. Nie dopuszczam nadal, aby poszczególne kompanje rozbitego przeciwnika, które nie zdążyły jeszcze uciec, były brane za świeże pułki, które groźbą uderzenia zatrzymują ruch całych naszych dywizyj". Tak mówi prawdomówny pan Sergiejew o dniu 5 lipca, gdy nasza 8-ma dywizja, jakoby „rozpylona", rozgromiona" i „zmiądzona", zniweczyła wszystkie sedańskie zamiary od północy.

Co do drugiego, południowego skrzydła, 3-cia armja według pana Tuchaczewskiego zajęła, jak jej kazano, 5 lipca Dokszyce, a 6-go Parafianowo. Tymczasem w istocie opór 1-ej litewsko-białoruskiej dywizji zatrzymał 3-cią armję o tyle, że jak pan Sergiejew na stronie 52 stwierdza, „rejon Parafianowo został osiągnięty przez nią dopiero 8 lipca, to znaczy wtedy, gdy mogły tam być z naszej strony jedynie ostatnie patrole straży tylnych".

Dla pana Tuchaczewskiego fakty te nie istnieją, jest on pewien, że rozgromił i zmiądzzył przeciwnika, co mu prawdopodobnie zastępuje nieudany Sedan. Jak dalece nie orjentuje się pan Tuchaczewski, co uczynił on i jego wojska, można przypuszczać z jego rozkazu, danego ze Smoleńska 7 lipca o godzinie 9 minut 40 rano. Dane

o swym przeciwniku streszcza on krótko w pierwszych słowach tego rozkazu: „Główne siły rozgromionego przeciwnika odeszły w popłochu (*odchłynuli*) w kierunku Postaw“ (aneks nr. 10, strona 122, Sergiejew l. c.). Tymczasem wiemy, że, niestety, na ten naturalny kierunek główne siły 1-ej armji nie odeszły wcale, gdyż zostały 5-go po południu ściągnięte rozkazem generała Szeptyckiego w całkiem innym kierunku, w kierunku Parafianowa i Mołodeczna. Na postawski zaś, że się wyrażę stylem mego przeciwnika, kierunek wyszły tylko, i to przypadkowo, dwie dywizje — 10-ta i 8-ma, których dowódca, generał Żeligowski, zupełnie swobodny od jakiegokolwiek nacisku nieprzyjaciela, zamierzał przez pewien czas przejść do ofensywy przeciwko jego wojsku.

Na podstawie tych błędnych danych o nas, pan Tuchaczewski nakazuje najslabszej swojej armji, wzmocnionej zresztą kawalerją, pościg za rozgromionym i doszczętnie rozbitym przeciwnikiem w kierunku na Postawy i Wilno. Natomiast zbiera główne swe siły, armje 15-tą i 3-cią, w silnie zaciśnięty kułak, z którym, oddalając się ku południowi od ścigającej armji 4-ej, rusza na dokończenie zwycięstwa, by „zmiążdżyć“ i „rozgromić“ resztę sił naszych na tym froncie, naszą 4-tą armję, stojącą na Berezynie. Ma ona teraz być atakowana z frontu przez armję 16-tą i większą część grupy mozyrskiej, nacierającej na Bobrujsk i mającej kierunek na Słuck; na jej lewe skrzydło już 6 lipca skierowana jest 3-cia armja. Najbardziej zaś uposażona i najsilniejsza 15-ta armja idzie w kierunku Mołodeczna, jako głów-

ny odwód, jakby stara gwardja Napoleona, by złamać ostatni opór, gdyby taki był jeszcze stawiany.

Gdy myślę o tych wszystkich działaniach i pracach naszego przeciwnika w przeciągu tych pierwszych dni operacyj, prowadzących ku Warszawie, nie mogę znaleźć w nich nic takiego, co by usprawiedliwiało wielkie znaczenie tego boju i brak poważnego oporu aż do Warszawy. Gdy myślę o tych bojach, gdy je analizuję, nie mogę nie widzieć jakiejś dziwnej obawy i braku silnej decyzji w wojskach sowieckich. Pomimo olbrzymiej przewagi, jaką mają specjalnie na skrzydłach, dywizje nieprzyjacielskie istotnie zbyt często „drepczą na miejscu“, nie wyzyskując ani swej przewagi, ani niezaprzeczonych taktycznych zwycięstw. Nie sędzę, bym się omylił, przypuszczając, że owa obawa (*robost'*), którą pan Tuchaczewski przypisywał jedynie 16-ej swej armji, a pan Sergiejew, jak widzieliśmy, rozszerzał ją po majowej przegranej i na inne dywizje, specjalnie w skrzydłowej 3-ej i 4-ej armji — że obawa ta przed wartością przeciwnika działać jeszcze musiała silnie podczas bojów na początku lipca. Zobaczymy, jak wkrótce nauczą się sowieccy żołnierze negliżować nas, jak niezdatny do boju tłum; lecz jeszcze w pierwszych dniach lipca obawa ta istnieje. Nawet wybrana 15-ta armja, złożona z dywizyj najlepszych, które dotąd z nami szpady nie krzyżowały, po niechybnych sukcesach w dniu 4 i początku 5 lipca staje w bezczynności, gdy nasze wojska się cofają. Czyżby wietrzyła ona jakąś zasadzkę, jakgdyby oczekując niespodziewanego, a zwykłego dotąd u nas,

Polaków, manewru? Czuć jeszcze we wszystkim naszą dotychczasową przewagę moralną nad przeciwnikiem. Na drodze drepczącym na miejscu dywizjom stoją jeszcze dotąd fantomy poprzednich porażek i niepowodzeń, tak, że wojska zdają się nie wierzyć przesadnym, zaczerpniętym z publicystyki agitacyjnej, określeniom swych dowódców. U przeciwnika więc nie znajdziemy wytłumaczenia głębokiego strategicznego znaczenia taktycznej przegranej, którąśmy ponieśli w dniach 4 i 5 lipca. Poszukajmy więc tego u siebie.

Już poprzednio mówiłem, że dowódcy z naszej strony bojem 4 i 5 lipca postawili jako cel swym podwładnym utrzymanie swego stanu posiadania, a gdzie ten został przez nieprzyjaciela naruszony, „osiągnięcie poprzedniej sytuacji“. Ostatnie słowa postawiłem w cudzysłowie, gdyż powtarzają się one tak często w depeszach, raportach i rozkazach, że stanowią jakoby myślowy refren w muzyce bojowej z tych dni. Słowa charakterystyczne! Wydaje się, że ten marny skrawek ziemi jest jakimś utraconym skarbem, dla którego wyteżyć trzeba wszystkie wysiłki. Czyżby tak istotnie było w pojęciach dowodzących? Gdy odczytuję raz po raz oceny wartości wojennej tego skrawka terenu, znajduję akurat sąd odwrotny. Każdy z dowodzących w swoich relacjach skarży się na różne jego braki. Więc jeden twierdzi, że z powodu błot na linii frontu były trudności komunikacji wzdłuż niego, gdy — odwrotnie — dla nieprzyjaciela z powodu suszy błota te nie stanowiły dostatecznej przeszkody. Inny stwierdza, że z powodu wielkiej ilości krzaków

przed frontem pole obstrzału było bardzo małe i nieprzyjaciel miał wielką łatwość podejścia. Nawet nieszczęśliwa Auta, której mianem chrzczą główni dowódcy samą bitwę, doczekała się zjadliwej oceny w relacji jednego z nich. Generał Jędrzejewski, dowodzący grupą w centrum, pisze: „O ile mogła na oko (z mapy) rzeczka Auta budzić zaufanie, jako przeszkoda, to w rzeczywistości wątki ten strumyk nie przedstawiał żadnej wartości obronnej“. Jedyne może generał Ledóchowski, dowodzący 11-tą dywizją, nie mówi ujemnie o tym skarbie utraconym. Stwierdza on bowiem w relacji krótko, że pozycja była dobra i zdalna do utrzymania. Wszyscy zaś w jeden głos, nie wyłączając i wyższych dowódców, jak generała Zygałłowicza, dowodzącego 1-szą armją, i generała Szeptyckiego, dowodzącego frontem, stwierdzają, że pozycja, na której przyjęto bitwę, była zbyt rozciągnięta dla naszych sił oraz za mało wyposażona przy tej rozciągłości w artylerię. Powstaje więc naturalne pytanie, poco właściwie jako cel prawie dwudniowych bojów stawiano „osiągnięcie poprzedniej sytuacji?“ Jeżeli ta pozycja nie była tak dobrą, to względnie łatwo znaleźćby można było inną, chociażby nienajlepszą, lecz mającą te same lub inne nieco wady, na której równie dobrze, a może i lepiej, bić się można było. Poco tak się upierać przy pozycji niedogodnej, a uporczywie przez nieprzyjaciela w przewadze atakowanej?

Gdy się mówi o pozycji, o którą bitwy się toczą, prowadzi to każdego, znającego historję wojen, do tak zwanej wojny pozycyjnej. Pozycją nazywamy taki czy inny szmat gruntu, który ze

względu na swą budowę daje możliwie dużo przewagi obrońcom nad atakującym. Przez wien więc czas w historii wojen sztuka wojenna wysilała się na wyszukanie w terenie takich pozycji, na których wojsko bezpieczniej boje przyjąćby mogło. Lecz doświadczenia wojenne zaprzeczyły podobnej podstawie myślowej, gdyż nieprzyjaciel zwykle takie pozycje obchodził, nie kusząc się o ich zdobywanie. A zresztą, gdy okop wzmacniać począł prawie każdy jaki chcąc skrawek ziemi, pozycje wogóle straciły dużo na wartości. Nie dla pustego więc słowa „pozycje” stawiali nasi dowódcy jako cel naszym wojskom osiągnięcie straconych, a złych, według nich, pozycji. Szło tu o co innego, i gdyby w rozkazie zamiast abstrakcyjnego określenia „osiągnąć poprzednią sytuację”, użyto bardziej materialnego określenia „odebrać straconą linię okopów”, bylibyśmy w domu, gdyż właściwie o to jedynie toczono bój. Nie pozycja, uznana zresztą za marną, a łatwa do odnalezienia w innem miejscu, grała tu rolę, lecz długa linja w ten czy inny sposób wybudowanych umocnień, przeprowadzonych okopów. Tylko wtedy zresztą, gdy tak pojmujemy cel bitwy, nabiera ona strategicznego znaczenia, zamiast być szeregiem nieskoordynowanych niczem walk bez większego celu.

Umyślnie podkreślam tę różnicę, jaka istnieć musi, zdaniem mojem, pomiędzy pozycją a okopem, pomiędzy wojną pozycyjną a okopową. Gdy wojna pozycyjna, tak, jak ją określiłem wyżej, należy już dość dawno do przeszłości, wojna okopowa, trwając długich kilka lat na wielkich przestrzeniach podczas wojny europejskiej, nie-

tylko stała się powszechnie znaną, gdyż brało w niej udział dziesiątki milionów ludzi, lecz swemi wymogami zdążyła urobić głowy i dusze ludzkie i stworzyć nawet specjalny język wojskowy. W początkach wojny europejskiej w 1914 roku okop należał wyłącznie do taktyki, do metody, jaką boje prowadzono. Obok karabinu, każdy żołnierz niósł w boje łopatkę, jako część nieodłączną swego uzbrojenia. I czy się miał bronić przeciwko nieprzyjacielowi, czy miał iść na niego w natarciu, musiał swej łopatkę używać jako środka walki. Więc w gwałtownych ruchach i manewrach, któremi otwarto czteroletnią olbrzymią wojnę, okop używany był wszędzie, czy w natarciu, czy w obronie, lecz nigdzie jako cel wielkich bojów nie był wyznaczony i do dziedziny strategii, wyznaczającej te cele, nigdy się nie wdzierał. Niekiedy dzięki swej sile, sile obronnej, nabierał on znaczenia pozycji, którą to nazwą chrzczono ongiś specjalne skrawki terenu, od natury mające wartość obronną; lecz i wtedy był on tylko epizodem olbrzymich zapasów milionowych armij, które aż do końca roku 1914 wyrzec się nie chciały głównego czynnika zwycięstwa — ruchu.

Dopiero w następnym roku na polach Francji i Belgji obaj przeciwnicy stanęli w bezruchu i bezwładni, zatrzymani naprzeciw siebie długą, nieprzerwaną linią okopów. Okop wtedy, jako nieprzewyciężona zagroda, niszcząc główny czynnik dotychczasowy — manewr i ruch, wdarł się zwycięsko z dziedziny taktyki do strategii.

Jako dumny zwycięzca zaczął tyć, zaczął opływać w rozkosze i żądać od prowadzących wojnę,

jak moloch, coraz to nowych ofiar. Wyrastały więc linje okopów jedna za drugą, tworzyły się całe labirynty, tak, że człowiek świeży, gdy w nie trafiał, był jak w nowem nieznanem mieście, gdzie bez planu, drogowskazów, nazw ulic i ciągłych rozpytywań zabłądzić trzeba. Okop zażądał ofiary z codziennego życia ludzkiego. Żołnierze uczynili z nich swe mieszkania, a ogromne wysiłki ludzkie próbowaly z tego niezwykłego miejsca uczynić mieszkanie dogodne, zdatne do pracy i odpoczynku. Dla żądań nowego fetysza wojny w jego rydwan zwycięski wprzęgnięto wszystko, co kraj wojujący miał do swego rozporządzenia. Więc inżynier, nie marny piechur, stosował tam swą wiedzę techniczną, a liczne fabryki dostarczały ogromnej ilości materiału budowlanego, które okop w siebie wchłaniał. Jak w wielkiem mieście, biegly we wszystkich kierunkach druty, łączące sztaby i dowódców, składy i magazyny, szpitale i stajnie. Okop tył, wzmacniał z każdym miesiącem swą potęgę i coraz dokładniej, coraz gruntowniej burzył i niweczył siłę dotychczasowego zwycięzcy wojennego, ruchu i manewru. W tej kilkuletniej wojnie o okopy wyrobiła się specjalna psychologja u żołnierzy i u dowódców. Psychologja, związana po pierwsze z budownictwem wojskowem o specjalnym charakterze, budownictwem, zużywającym masy materiału budowlanego, a następnie ze zmechanizowaniem ogromnej części działań bojowych, jak to jest zawsze przy skupieniu wielkich ilości ludzi w ciasnem współżyciu i współdziałaniu dla jednego celu. Walczono wtedy z największym wysiłkiem o cząsteczki labiryntu okopowego, zwycięstwem zwano przejście pół kilometra tej nowej,

nieznanej dotąd przeszkody. Okupywano te zwycięstwa wielkimi stratami ludzi i jeszcze większą stratą drogiego materiału wojennego. I wtedy, w takiej właśnie wojnie okopowej, która ruch i manewr tak dalece ograniczyła, strategia wyznaczać zaczęła dla boju skromniejsze, niż dawniej, cele, i wtedy „osiągnięcie poprzedniej sytuacji” oznaczało odebranie zdobytych przez nieprzyjaciela okopów, jako straconego skarbu.

Wojna w dawnym tego słowa znaczeniu zdawała się znikać i długo wszystkie próby i wysiłki najświetniejszych umysłów, by do strategji z triumfem dawnego zwycięzcę wprowadzić zpowrotem, zdawały się bezpłodnymi. Wielki wódz świata wojny, który olbrzymim swym genjuszem przełamał ongiś strategję linji i niezdobytych pozycji, wielki Napoleon, musiał nieraz w grobie się przewracać, myśląc o zaniku jego nauk i zgubie w bezpamięci jego świetnych czynów. Gdy on dumnie mówił, że wiele wojen wygrał nogami żołnierza, ich ruchem i błyskawicznym manewrem, tu wojna najwidoczniej się wyradzała, degenerując się w bezpłodne usiłowania wszelkiego rzemiosła i industrii, wysiłających swe ręce dla podaży olbrzymiego materiału, potrzebnego dla prowadzenia tego rodzaju zapasów. Złamania woli przeciwnika oczekiwano od zmęczenia przez ustawiczny mord ludzi i przez wypompowanie sił przemysłu i rękodziela.

Główną więc zasadą wojny okopowej jest postawienie tak silnej przeszkody ruchowi nieprzyjaciela, że tylko zapomocą olbrzymiej zatrąty sił i żyć ludzkich oraz materiału wojennego ruch jest dozwolony, każda więc próba tego ruchu karana być

musi takimi właśnie stratami i bój przybiera charakter przekonania przeciwnika, który ośmielił się atakować, że wszelkie jego próby są daremne. W ten sposób dopiero okop z całą jego komplikacją techniczną i ze zmianą, wywołaną przezeń w duszach żołnierzy i ich dowódców, staje się częścią strategii wojennej, opuściwszy niziny taktyczne.

Gdy z tego punktu widzenia wojny okopowej staram się zanalizować naszą wojnę polsko-sowiecką, znajduję zawsze, zarówno w swoich wspomnieniach, jak i w dokumentach, wewnętrzne tarcie w naszym wojsku w tej właśnie sprawie. Wtedy, gdy ja, jako naczelny wódz, wyrzekłem się odrazu próby prowadzenia wojny okopowej, nie widząc możliwości nawet zastosowania jej metod pracy u nas, spotykałem zawsze, zarówno u swych podwładnych, jak i w społeczeństwie, hołdowanie zasadzie „*faites une ligne forte*”. Będąc pod silnem wrażeniem świeżo minionej wojny w Europie, ludzie w moich próbach wprowadzenia w naszej wojnie metod ruchu i manewru zbyt często, niestety, cūcieli widzieć niedorozwój myśli strategicznej, uciekającej od całej krasy i potęgi niedawnego pana strategji — tłustego i opasłego okopu. Okop zaś u nas właśnie mógł być bardzo chudym i bardzo mizernym. Nie mógł być żywiony, by nabrać potrzebnej strategicznej tuszy ani przez przemysł, którego nie było, ani przez wysiłek ludzki dla dostatecznego zaludnienia okopu i utrzymania go w należytej tuszy i znaczeniu. Do roku 1920 wpływ mój przeważał o tyle, że okop wracał do należnej mu dziedziny, dziedziny taktyki i metody boju, a stałe zwycięstwa, któreśmy odnosili, zdawały się potwierdzać słuszność mego zapatrywania. Okop

jednak niechętnie ustępował ze swego tronu. Mścił się, szukał rewanżu, pozostawiając na swoim miejscu nieodłączną swą siostrzycę — linję, kłócaącą się w stałej sprzeczności z wprowadzonym przeze mnie ruchem i manewrem. Mścił się — zostawiał naokoło mnie i specjalnie za plecami wzruszanie ramion, niezadowolone szepty i ciche, bolesne skargi na przestarzałe dziecinno-romantyczne pomysły strategiczne naczelnego wodza. „*Faites une ligne forte!*“ To jest wojna współczesna, to jest zbawienie Polski! Ileż wstydliwych zakątków historii mógłbym wyświetlić, związanych z tą kontrowersją!

Wracając do analizy lipcowych bojów, zaznaczam, że cel, stawiany bojowi 4 i 5 lipca przez naszych dowódców, zaczerpnięty był nie skądinąd, jak z psychologii i strategii okopowej. Szukał on, zgodnie z tą strategią, dowiedzenia przeciwnikowi, który nas atakował, że okop, wybudowany przez nas, jest nie do przebycia i że, gdy stąpił na nim nogą, ukaranym być musi za to świętokradztwo. Gdy zaś przeglądam dokumenty, rozkazy, raporty i relacje, znajduję w nich jasne dla mnie dowody, że okres, poprzedzający bitwę, był okresem rewanżu pana strategii — okopu, w stosunku do naczelnego wodza.

Oto jeden z takich dokumentów, pełnych określeń i pojęć, zrozumiałych jedynie przy prowadzeniu wojny okopowej w najściślejszem tego słowa znaczeniu. Mówię o planie obrony odcinka 1-ej armji. Generał Zygałłowicz otrzymał rozkaz od dowódcy frontu, głoszący, że „obecnie zajęta linja 1-ej armji stanowi z a s a d n i c z ą l i n j ę o b r o n n ą, umocnienie której należy wszelkiemi środkami

przyśpieszyć". Plan obrony, nakazany przez generała Zygadłowicza, polegał na następującem:

„Każda grupa operacyjna w swoim odcinku miała przeprowadzić umocnienie linii obronnej i odcinek swój we współdziałanie z artylerją i przy pomocy własnych rezerw, przygotowanych przeciw wszelkim atakom nieprzyjacielskim, utrzymać. Automatyczne współdziałanie artylerji i rezerw z obsadą pierwszej linii obronnej według zasad znanych i rozkazem 2226/III z dnia 1 lipca do ogólnej wiadomości przypomnianych". Dalej czytamy: „W razie przerwania frontu miała wkroczyć odnośna, dla odcinka z góry przeznaczona, rezerwa, zasadniczo" jednak na rozkaz dowództwa armji. Na dobitkę zaś w końcu planu dodaje: „Rezerwy operacyjne stały tak blisko, że mogły w przeciągu 5—6 godzin na każdym punkcie przynależnego im frontu do boju wkroczyć".

Gdy czytam teraz nieznaną mi w owe czasy dokument o „zasadniczej linii obronnej i automatycznym działaniu piechoty z artylerją", z podziwem myślę, czyżby to było istotnie? Czyżby nie było jakichś wahań i jakiejs samokrytyki w stosunku do takich rozkazów? Owszem, były. Oto inny dokument tegoż generała Zygadłowicza, oceniający jego sytuację 3 lipca przed samym bojem. Píše on tak, jak profesor. „Jak z doświadczeń wojny światowej wynika, obsada powyższa linii bojowej przez piechotę była w ogólności dosyć gęsta, o ile linja bojowa tak linearnie, jak i w głąb, jest wybudowana i posiada odpowiednie przeszkody druciane". Jednak generał nadmienia, że „szerokość odcinka dywizyjnego w wojnie świato-

wej na frontach, atakiem zagrożonych, nie przekracza 3000 — 4000 metrów”, wtedy, gdy u nas „szerokość odcinków dywizyjnych 1-ej armji ponad kilkanaście kilometrów uniemożliwiała požądane liczne wydzielenie rezerw i dostateczne ich ugrupowanie w głąb”.

Gorzej jest z artylerją, albowiem „do podparcia frontu zagrożonego należy według doświadczeń wojny światowej na 150 metrów frontu najmniej liczyć 2 lekkie i 1 średnie działo”. Według rachunku generała dla jego armji wypada, jako minimalne zapotrzebowanie, 880 dział polowych lekkich i 440 dział 15-centymetrowych. „Tymczasem — skarży się boleśnie generał — stało na froncie bojowym około 100 dział lekkich i około 45 dział średnich”. A dalej, po wzmiankowanym wyżej rozkazie o automatycznym współdziałaniu artylerji z piechotą, generał przy ocenie, po przedstawieniu cyfrowych danych, dodaje: „Chociaż sytuacja nasza materialna nie pozwalała wymogom powyższym zadośćuczynić, to jednak dane te ilustrują, jak słabo zaopatrzony artylerją był front i że na skuteczne poparcie piechoty przez ogień artyleryjski w krytycznych chwilach, tak w formie automatycznego ognia zaporowego, jak skoncentrowanego ognia odpierającego, można było liczyć jedynie w razie lokalnych, tylko części frontu obejmujących ataków”.

Najgorzej jednak jest z ukochanem dzieckiem okopów, nieodłącznym jego opiekunem, drutem kolczastym. Tak więc generał skarży się na „opłakane stosunki przewozowe”. Z trudem dano 5 wa-

gonów drutu kolczastego dla 1-ej dywizji litewsko-białoruskiej z Mołodeczna do Parafianowa, a 13 zaledwie wagonów przepchano do stacji Podświlje, a przecież — płacze generał — ilość tego drutu nie wystarczała, aby jeden rząd przeszkody wzdłuż frontu wykonać! I w biednej, skłopotanej głowie generała powstawały pewnie złote sny, gdy ku frontowi zagrożonych odcinków, w których stał ongiś, biegły specjalnie w tym celu wybudowane koleje i kolejki, wiozące ofiary jego panu — okopowi, setki wagonów drutu, setki wagonów, napełnionych kłocami, setki z materiałem budulcowym drzewnym i żelaznym i gdy na ogromnej przestrzeni, pokrytej drutami telefonicznymi, kłócono się zawzięcie o dostarczenie czempredzej rolek papy dla pokrycia dachów nad mieszkaniami żołnierzy. Wobec tego wszystkiego generał sądzi, że w lipcu 1920 roku armja znalazła się „przed zadaniem, którego przewyciężenie wymagało nadludzkich sił“, a „elementarnej fali“ nie można było postawić zapory.

Nie przeszkadza to jednak wydawaniu rozkazów i ich wykonaniu, sprzecznem najzupełniej z tak słusznie ocenianą sytuacją. Więcej, czytam oto rozkaz generała Rządzkowskiego, dowodzącego grupą. Rozkaz z dnia 30 czerwca. Punkt pierwszy głosi: „W załączeniu przesyła się: a) szkic systemu linii obronnej na obszarze 1-ej i 4-ej armij, nakazanej przez dowództwo frontu generała Szeptyckiego; b) szkic systemu linii obronnej na obszarze 1-ej armji, rozwinięty z poprzedniego przez dowództwo tejże armji. Nadmienia się, że projektowana przez dowództwo 11-ej dywizji „p i e r w s z a

linja drugiej pozycji“ zgadza się z pierwszą linją dowództwa frontu i 1-ej armji i za taką ma być uważaną“. Mają tam być „place, względnie węzły obronne, to znaczy większe lub mniejsze kompleksy punktów oporu w taktycznie najważniejszych punktach oraz poszczególne punkty oporu między temi węzłami na taktycznie mniej ważnych punktach. Odległość węzłów, uwzględniając konieczność taktyczną, powinna być tak obliczoną, ażeby pomiędzy dwoma sąsiednimi węzłami był związek ogniowy, a rezerwy, rozłokowane z tyłu, mogły na czas zdążyć (zapewnie automatycznie — uwaga moja) w przerwy między węzłami i paraliżować wtargnięcie nieprzyjaciela. Odległość punktów oporu taka, by mogły się wzajemnie popierać ogniem karabinów (flankowym). W myśl powyższego odpowiednio do lokalnych warunków należy uzupełnić liczbę punktów oporu“. Szkic, przysłany do wykonania, który teraz po raz pierwszy widzę, przedstawia głębokosc tego ufortyfikowanego obszaru na mniej więcej 50 kilometrów!! Mnóstwo mniejszych i większych gwiazd i gwiazdeczek, mających reprezentować „place i węzły obronne“, upiększa plan generała Szeptyckiego, a wszystkie połączone są nieprzerwanym okopem. I to ma być wykonane! Tem mają sobie zaprzętać umysły i dowódcy, i żołnierze, gdy — jak widzieliśmy — obsada linji przez piechotę jest niedostateczną, przez artylerję zupełnie niewystarczającą, a konieczny materiał dla umocnień — druty, jak widzieliśmy, nie wystarcza dla przeprowadzenia jednego rzędu drutów na pierwszej linji. Ten projekt jednak istniał historycznie i, zdaje się, tylko dzięki nie-

wykonaniu tego projektu dowódca frontu uznał siebie za pobitego i nie zatrzymał dalej „elementarnej fali” innymi metodami.

Nie będę cytował wielu innych dokumentów, świadczących o rozpanoszeniu się systemu wojny okopowej w owym czasie na północnym naszym froncie. Zatrzymam się na jednym z nich, który tyczy się działania artylerji, według rozkazu — zautomatyzowanej dla współdziałania z piechotą. Leży przede mną szkic dla takiej pracy III dywizjonu 1-go pułku artylerji polowej litewsko-białoruskiej dywizji. Ileż wspomnień obudził we mnie ten szkic! Jest to rok 1916 w całej swej krasie! Ileż takich szkiców przeglądać musiał w owe czasy każdy z dowódców, ilu oficerów było zajętych w sztabach dowództw wykończeniem, skontrolowaniem i poprawieniem takich właśnie szkiców! Na leżącym przede mną szkicu jest prawie wszystko, co raj okopowej wojny żąda mieć. Cyfry, litery, różne kolory ołówków, długie strzałki, oznaczające kierunek ognia, i wreszcie tak charakterystyczny plan zmechanizowanego ognia zaporowego z notatką o zgóry określonym wydatku amunicji. Wymienione jest wszystko: i minuty, w ciągu których ogień ma trwać, i szybkość tego ognia. Nadmienię, że oszczędność amunicji jest bardzo widoczna, albowiem baterja 7-ma ma tylko przez dwie minuty strzelać po 3 strzały na działo i na minutę, a zatem w sumie dla ognia, mającego zatrzymać dywizję nieprzyjacielską, baterja 7-ma ma oddać aż 24 strzały!! Ależ końby się śmiał z takiej zaporzy!! A gdy dodam, że tych nieszczęsnych 12 dział dywizjonu ma pokryć ogniem zaporowym

9 kilometrów przedpoła frontowego, gdzie według „doświadczeń wojny światowej” minimalnie staćby musiało 120 dział lekkich z odpowiednią ilością średnich dział, z których ani jednego na odcinku nie było, a o ciężkich nawet mowy być nie mogło, to chyba czytelnik wybaczy moje żołnierskie zaklęcie! Gdy pomyślę o żołnierzu, co pod huraganem żelaziwa, miotanego nań z setek i setek paszcz działowych, szedł w obawie przedśmiertnej na okop nieprzyjacielski w istotnej wojnie okopowej i gdy przypomnę szare, ziemiste twarze swych żołnierzy po jednodniowym, nie dwuminutowym trwaniu w okopach w piekle istotnego ognia, nie mogę bez goryczy myśleć o tych kpinach z żołnierza i z oficera, mającego czas marnować na głupie naśladownictwo marnej żabki, wyciągającej łapkę do podkucia jej olbrzymią podkową. Okopie, okopie, wielki fetyszu, coś największe umysły i najtęższe charaktery zwyciężał, strzeż się swych małych przyjaciół, bo ci, według przysłowia, zgubią cię i ośmieszają!!

Dlatego też ze wszystkich dokumentów, w których się rozejrzałem, najbardziej mi się podobała relacja generała Jędrzejewskiego, który, skarżąc się na „wąty strumyk” — Autę, na słabość ufortyfikowania pozycji i na brak drutów, stwierdza, że „zawczasu należało opracować dokładny plan odwrotu, nie narażając oddziałów na niepotrzebne straty, dając możność zmierzenia się z siłami nieprzyjacielskimi na dogodnych dla nas pozycjach, a nie zmuszać nasze oddziały bić się na pierwszej linii, niepotrzebnie niszcząc materiał ludzki bez nadziei powodzenia“.

A raj okopów przecie istniał! Gdzieś wtyle świeciła „niemiecka linja obronna z czasów wojny światowej; linja ta, stanowiąca doskonałą pozycję o niezliczonych odrutowaniach“, z których we dnie nawet trudno było się wydobyć. No, czyż nie raj! Nawet przy jasnym słończku zabłądzić w drutach można!

Ta dziwna, niezrozumiała dla mnie tęsknota do wojny okopowej u naszych dowódców mieć musiała inne groźne następstwa. Okop, wdzierając się zwycięsko do strategji, stać się musiał własnością, że się tak wyrażę, tych dowódców, których przywilejem służbowym była praca strategiczna, praca wyższego dowodzenia. A taktyka teatru wojny, jak niektórzy nazywają strategję, zazdrośnie swych przywilejów strzeże, ograniczając w swobodnem użyciu obiektów swojej uwagi taktykę niższą, taktykę placu boju. Stąd zawsze oczekiwać można, że użycie okopu, określenie jego siły, kierunku, ilość pracy, nań wydanej, więcej zależeć będzie od wyższych dowódców, niż od niższych i żołnierza. Im bardziej więc łopata staje się bronią strategiczną, tem mniej bez rozkazu użyje jej żołnierz i młodszy oficer. W naszych więc warunkach, gdzie niepodobna było myśleć o rozwoju okopowej wojny, jako taktyce teatru wojny, wszelkie próby w tym kierunku czynić musiały naszego żołnierza i oficera słabszym i gorzej uzbrojonym, gdy wyższy dowódca brał na siebie rozporządzanie się jego łopatką.

Dla psychologii okopowej dowódców nadzwyczajnie charakterystycznym jest fakt z 17-tą na-

szą dywizją, która, jak wiemy, stała w odwodzie i, będąc zachowaną do rozporządzenia dowódcy frontu, nie wchodziła do automatycznego współdziałania ani z artylerją, ani z piechotą. Od pierwszej chwili boju, gdy do Wilejki, a zatem i do Mińska, miejsca pobytu dowódcy frontu, przyszły wiadomości o cofaniu się 11-ej naszej dywizji, zaczęto pertraktacje pomiędzy dwoma wyższymi dowództwami o użycie do boju tej dywizji.

Pertraktacje trwały przez pewien czas, gdyż zwykle są różnice zdań, które trzeba wyrównać, lecz szło nie o zasadę samą ani o czas, lecz o metodę i sposób użycia siły 17-ej dywizji. Tymczasem sytuacja bojowa zmieniała się, powoli dochodziła do świadomości dowódców. Generał Jędrzejewski znalazł się w sytuacji znacznie cięższej, niż 11-ta dywizja nasza, która utrzymała się po pierwszym cofnięciu. Musiały być więc nowe narady i znowu o metodę pracy odwodu. Wreszcie dowódca frontu oddaje dywizję, lecz z t e m, że użyta będzie w całości, zbierze się w Mazniewie i Kolanie i atakować będzie ku północy. Naturalnie, obraz ten, który został uwieczniony w rozmowach pomiędzy Mińskiem a Wilejką zapomocą aparatu Hughesa, nawet przez przeciętną sztukę wojenną jest dawno osądzony. Nie można zwykle dowodzić szczegółami boju, będąc o kilkaset kilometrów oddalonym od placu, gdzie szpady wojenne się krzyżują. Lecz jest to zupełnie dozwolone i naturalne przy wojnie okopowej. Tam daleko sięgająca rozbudowa sieci telefonów i komunikacji, rozbudowa, w którą włożono masę materiału i wysiłków ludzkich, daje warunki,

przy których istnieje ciąгла styczność dowódcy z najdrobniejszymi szczegółami boju. Tam często takie dyrygowanie jest nawet koniecznem, gdyż zawsze istnieje obawa, że zmechanizowana i z konieczności automatycznie działająca część funkcji bojowej wojsk może ucierpieć i być nieraz powodem niepowodzeń, nie dających się naprawić. Lecz tutaj, gdzie dowodzący z trudem przepychają kilka wagonów drutu kolczastego, tutaj, gdzie wiadomości z pola bitwy dochodzą tylko w ogólnikowej, często zagadkowej, a trudno sprawdzalnej formie, dowodzenie bataljonami o kilkaset kilometrów jest nadużywaniem taktyki teatru wojny kosztem taktyki placu boju bardzo jaskrawem. Dywizja 17-ta, jak stwierdza generał Jędrzejewski, przysłała do pracy dopiero po południu z opóźnieniem, jak pisze ten generał, o 5—8 godzin. Lecz zato miejsce koncentracji 17-ej dywizji, Mazniewo — Kolano, daje akurat frontu 4 kilometry, co zgodnie z „doświadczeniem wojny światowej“ stanowi należyty odcinek dywizji na „zagrożonym“ froncie!

Jeżeli zatrzymałem się tak długo na rozważaniach, związanych z wojną okopową i jej systemem, to dlatego, iż jest to jedyna bodaj próba nasza w ubiegłej wojnie, by wbrew moim — naczelnego wodza — poglądom, zakosztować istotnej jakoby wojny, wojny europejskiej. Próba nie udała się. W pierwszych dniach lipca została ona skompromitowana. Lecz dzięki niej, taktyczna, łatwa do zniesienia porażka stała się przegraną strategiczną, której skutki sięgały bardzo daleko. Nie są to próżne słowa. Ta sama 1-sza armja, niedawno jeszcze, bo w maju, swobodnie się cofnęła przed

przewagą nieprzyjacielską, a gdy przybyły dalekie, nie o pięć czy o sześć kilometrów, jak z dumą mówił generał Zygadłowicz, stojące odwody, równie swobodnie przeszła z niemi do kontrataku, nie mając na sobie wrazenia klęski, wrazenia swej bezsilności; teraz dla fantomów wojny okopowej, bez żadnych środków do prowadzenia walki tą metodą, wszystkie siły wciągnięto do boju z istic okopowym celem osiągnięcia „poprzedniej sytuacji“, jako jedyne go celu, godnego wysiłku żołnierza. Żołnierz pod takim dowództwem miał zasłużyć na ostrogi rycerza europejskiej miary, nie oberwusa polskiego, nie wiedzącego dobrze, co czyni. Kopał przecie okopy według szkiców najwyższych dowódców i niechybnie o uszy jego obijały się spory o to, gdzie właściwie jest pierwsza linja drugiej pozycji, a gdzie druga pierwszej? Gdzie są rygle, a gdzie zasadnicze linje? Biednemu żołnierzowi tem trudniej było zgadnąć tę wielką sztukę okopów, że wszystkie te place, węzły obronne, rygle i numerowane linje i pozycje były najczęściej bliźniaczo podobne do siebie, to znaczy — istniały tylko na papierze lub na terenie oznaczone były jakimś marnym, zasypującym się rowem. Gdy więc wszystkie te cudactwa trzeba było opuścić i wysiłek żołnierza dla osiągnięcia poprzedniej sytuacji, tak widocznie ważny dla wyższych dowódców, poszedł na marne, żołnierz — jak zwykle w takich wypadkach — stanął przed alternatywą: albo on wraz ze swemi wysiłkami jest niezdatny i bezsilny i ostrogi europejskie nie są dla niego, albo jego dowódcy nie wiedzą, co czynią. Było to więc wstrząśnięcie moralne żołnierza, które niełatwo

---

było naprawić i stąd płynie ten niezaprzeczony, wielki wpływ boju nad „wątlým strumieniem“ — Autą, który, będąc wobec wielkich zamiarów nieprzyjaciela zaledwie pół-zwycięstwem jego, stał się dla nas nie porażką taktyczną, lecz wielką przegraną strategiczną.

VI.

Boje naszej 1-ej armji z trzema armjami pana Tuchaczewskiego zakończyły się właściwie 5 lipca. Zwycięskie dywizje nie ruszyły do natychmiastowego pościgu. Jazda, która w tych wypadkach jest bardzo czynną i skuteczną, idąc na skrajnem, północnem skrzydle, szła właściwie w próżnię, nie mając przed sobą żadnego nieprzyjaciela, a połowa jej, bo cała jedna dywizja, została zatrzymana do obserwacji naszych sąsiadów i niedawnych sojuszników — Łotyszów. Jakgdyby dla pościgu w centrum rzucona była osobna brygada jazdy kaukaskiej, która, minąwszy Głębokie 6 lipca, szła bardzo wolno ku zachodowi. O działaniach tej jazdy relacje nasze nic nie mówią. Dużo zaś o niej opowiada pan Sergiejew. Działania jej w żadnym wypadku pościgiem nazwać nie można; natomiast, sądząc z opowiadań pana Sergiejewa, brygada ta dość starannie unikała jakiegokolwiek łączności ze swemi wojskami. Rozkazem pana Tuchaczewskiego z 7 lipca brygada oddana została dla prowadzenia pościgu w kierunku zachodnim, nakazanym tym rozkazem dla całej 4-ej armji pod dowództwem pana Sergiejewa. Dużo kłopotu miał ten dowódca z odszukaniem właściwego miejsca pobytu tej brygady; stwierdza on z całą stanowczością, że 15-ta

armja, której ta brygada podlegała, nie mogła mu wskazać ani miejsca, gdzie ona się znajduje, ani też sposobów, jak ją odszukać. Nie dziwnego więc, że pan Tuchaczewski tak się mylił, gdy twierdził w swoim rozkazie z 7 lipca, że główne siły polskie odeszły w kierunku zachodnim, w kierunku Postaw. Brak pościgu i brak jasnego obrazu sytuacji po niezaprzeczonem zwycięstwie, które w dodatku wyolbrzymia pan Tuchaczewski publicystyczną przesadą określeń, jest bardzo charakterystycznym zjawiskiem wojennym. Nie chcę być złośliwym, lecz przypomina mi to niezmiernie sytuację armji niemieckiej w 1870 roku, gdy po bezładnej, wypadkowej, przez nikogo nie dowodzonej i wbrew naczelnemu dowodzeniu zrobionej, a także zwycięskiej bitwie pod Spicheren, armja ta zaczęła działać w próżni, natykając się raz po raz na niespodzianki, które ją drogo kosztowały, jak, na przykład, następna bitwa pod Vionville. Bitwa 4 i 5 lipca nie była Spicherenem, gdyż niewątpliwie była jak z jednej, tak z drugiej strony dowodzoną i tej złośliwości w stosunku do pana Tuchaczewskiego nie chcę czynić; lecz niechybnie już 5 lipca armje pana Tuchaczewskiego, zaniechawszy pościgu, utraciły kontakt z nieprzyjacielem i mogły być narażone na niespodzianki.

Skądżeż jednak płynie ten brak ruchu, tak naturalnego i tak koniecznego na wojnie? Jedną z przyczyn już spróbowałem zanalizować — to charakterystyczne dreptanie na miejscu różnych dywizyj. Widzimy je i w pościgowej brygadzie jazdy. Udaremniło to pomysły sedanskie, dając panu Tuchaczewskiemu tylko pół-zwycięstwo;

świadczyło ono również o pewnej obawie przed nieprzyjacielem. Lecz niechybnie poza tem był pewien brak i w dowodzeniu. Nie chcę zaś, bo nie mogę bez danych i materiałów, analizować, gdzie właściwie ten brak miał miejsce. Bez posiadania raportów, które dnia 5-go wpływały do rąk pana Tuchaczewskiego, trudno to stwierdzić. Faktem jest jednak, że gdy jeszcze w nocy z 5-go na 6-ty popycha pan Tuchaczewski swą armję 4-tą w kierunku sedańskim ściśle na południe, to już 6-go, jak sam to pisze, wyrzekając się sedańskich zamiarów, zaprzestał pchać armję 3-cią — południowe skrzydło — w kierunku sedańskim na zachód i na północ. Armja bowiem 3-cia już 6-go otrzymuje zadanie poparcia jeszcze bardziej południowej armji 16-ej ruchem na Mińsk, prawie ściśle południowym. Nasze relacje stwierdzają, że tego właśnie dnia lewoskrzydłowa dywizja naszej 4-ej armji (15-ta), przygotowując się do odwrotu, osłaniała się niewielkimi posterunkami wzdłuż rzeczki Ponji, gdy 1-sza litewsko-białoruska już była odeszła na południe od Dokszyc. Tam też notują nasze relacje słaby kontakt z patrolami nieprzyjacielskimi.

Cóż jednak robiła wybrana armja, najbardziej uposażona 15-ta? Skierowana była wyraźnie ku zachodowi, przeszła w ataku dnia 4-go od 4 do 10 kilometrów i — jak wiemy — stanęła, nie czyniąc wcale wielkich postępów w dniu 5 lipca. Zrzekła się jakiegokolwiek pościgu, oddając go w ręce słabej brygadzie jazdy. Dnia zaś 6-go widzimy ruch najbardziej północnej prawoskrzydłowej dywizji 54-ej, zmieniającej gwałtownie kierunek z zachodniego na południowo-zachodni, takim bo-

wiem jest kierunek marszu z Łużek na Głębo-
kie ¹⁾. Czy i 15-ta armja otrzymała 6-go rozkaz za-
niechania Sedanu i zmiany dotychczasowego kie-
runku swego marszu, pan Tuchaczewski nie pisze.
Jest to uwidocznionem dopiero w rozkazie z 7 lip-
ca, danym w Smoleńsku o godzinie 9 minut 40
rano. U pana Sergiejewa przytoczony on jest
w całości. Zmienia pan Tuchaczewski kierunek
4-ej armji z południowego na zachodni, 15-ej
z zachodniego na południowo-zachodni na Moł-
deczno; co do 3-ej armji, rozkaz nakazuje dalsze
wypełnianie postawionego już zadania, to znaczy
marszu w kierunku na Mińsk.

Z tych wszystkich danych niezwykle trudno
jest określić, kiedy właściwie pan Tuchaczewski
wyrzekł się idei Sedanu i jaki nań wywarło
wpływ to dreptanie na miejscu wszystkich jego
armij dnia 5 lipca. Skłonny jestem przypuszczać,
że w dalekim Smoleńsku raporty, przechodzące
przez alembik dowództw armij, musiały być bar-
dzo sprzeczne w przeciągu tych dwu dni boju,
i pan Tuchaczewski musiał mieć te rozdźwięki
w duszy, które się uwidocznily w braku nacisku
na swych podwładnych i w stopniowem rozchwie-
waniu się i wreszcie zaniku idei sedańskiej.
W tym rozdźwięku wracały mu echem ideje nie-
dawnej przeszłości, węzeł myślowy geograficzno-
geometryczny, związany ze smoleńskimi wrotami
i skrętem wojska o 90° w nowym kierunku.
Wskutek tego rozdźwięku i wskutek pracy koło
węzła myślowego widzimy zaniechanie pościgu,
widzimy utratę kontaktu z nieprzyjacielem i po-

---

¹⁾ Patrz szkic nr. 4.

wolne dreptanie na miejscu ogromnej większości wojsk pana Tuchaczewskiego, obracających się półsennie koło jakiejś wyobraźalnej osi. Dzięki temu tańcowi chocholemu koło węzła myślowego pana Tuchaczewskiego nasze wojska wyszły zupełnie cało z opresji, pomimo, iż rozkaz generała Szeptyckiego zmuszał je do odchodzenia w nie-naturalnym i — dodajmy — niepotrzebnym kierunku. Dzięki temu też jedynie generał Żeligowski — nie *gros* nasze, jak chce pan Tuchaczewski, — najzupełniej niedotknięty roz biciem i porażką, reprezentował dla pana Tuchaczewskiego „zmiżdżone“, „rozgromione“ resztki armji, zmykające ku zachodowi w „postawskim kierunku“. Siły dowodzenia w tej pierwszej bitwie „pochodu za Wisłę“ nie mogę dostrzec. Wojska pana Tuchaczewskiego dreptały za często na miejscu w obawie przed „rozgromionym“ nieprzyjacielem, a ich dowódca kiwał się pomiędzy Sedanem, którego wojska nie czyniły, a pomiędzy „taranem“, którego znowu pan Tuchaczewski nie zrobił. W środku zaś boju, gdy przerwał się Sedan, przerywa bój i pościg sam wódz, przerzucając się do taranu i zwrotów geometrycznych, zostawiając swobodę działania przeciwnikowi.

Przeciwnik już 5-go szuka swobody działania. Rozkaz generała Szeptyckiego dnia tego przed południem nakazuje całej armji, dotąd walczącej, oderwać się od nieprzyjaciela, by właśnie tę swobodę działań uzyskać. Celem tego, jak głosi pierwszy punkt rozkazu, jest „przeprowadzenie ugrupowania nowej linii celem przejścia do kontrakcji“. Nie wiem, czy dowódca frontu wyjaśnił dostatecznie dowódcy armji myśl swoją,

lecz rozkaz 1-ej naszej armji, powtarzając zresztą w pierwszym punkcie polecenie dowódcy frontu o przejściu do kontrakcji, w punkcie piątym zarządza zajęcie „nowej linii obronnej”. Kontrakcją więc ma być linja obronna; a w jednym z ostatnich punktów wyraźnie nakazano „linję obronną wzmocnić technicznie”. Niewątpliwie samo sformułowanie tych rozkazów wywołać musi w umyśle podwładnych wrażenie sprzeczności. Sprzeczność tem bardziej wyrasta i tem bardziej dziwną się staje, gdy się na mapie wytknie nową linję kontr-akcyjno-obronną. Zaczyna się ona w Niebyszynie na rzece Ponji, a kończy się daleko na północy, na trakcie od Szarkowszczyzny ku Święcianom, w Kozianach. Rozciągłość tej kontrakcji, czy linji obronnej, technicznie wzmocnionej, wynosi mniej więcej 100 kilometrów, to znaczy akurat tyle, co jeszcze przed paru dniami zajmowała nasza 1-sza armja na linji obronnej nad „wątlym strumieniem — Autą”. A gdy sobie przypomnimy, jak techniczne wzmocnienie owej linji wyglądało i ile skarg z powodu niedostateczności wzmocnień ona wywołała, gdy przypomnimy, jak smutnie skończyła się próba linji obronnej w boju 4 i 5 lipca, zrozumiemy, jak gorzką ironją dla wojsk, czytających ten rozkaz, brzmieć musiała chęć dowódcy armji, wyrażona w tymże piątym punkcie słowami: „utrzymanie tej linji jest konieczne”. Wobec tego odcinki „linji obronnej” całkiem już nie odpowiadają „doświadczeniu wojny światowej”.

Odcinki te jednak mają jeszcze jedną charakterystyczną własność. Gdy dwie północne dy-

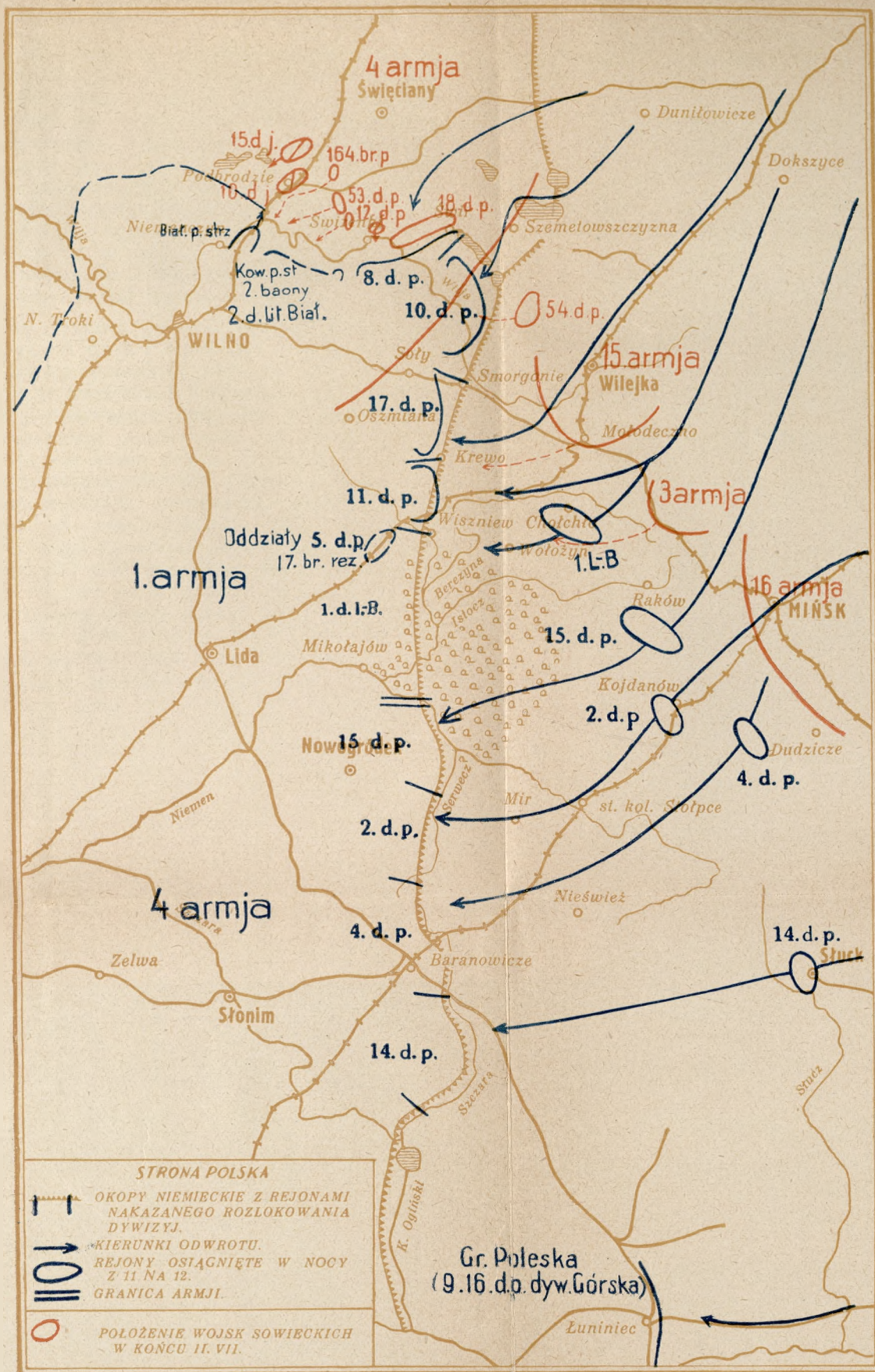
wizje, 8-ma i 10-ta, mają zająć odcinki nowej linii obronnej na 55 kilometrów (8-ma — 30, 10-ta — 25), to trzy dywizje na południu (17-ta, 11-ta i 1-sza litewsko - białoruska), mają odcinki znacznie mniejsze, przeciętnie nie przenoszące 15 kilometrów, to jest tej gęstości obsady, którą miały i w boju 4, 5 lipca. Nie jest to chyba bezcelowe i chociaż wątpliwem mi się wydaje, aby względne zmasowanie na południu miało zadość uczynić żądaniom dowódcy frontu prowadzenia jakiejś kontrakcji, jednak zanalizować trzeba, poco właściwie zrobionem jest to zgęszczenie na południu, a rozrzedzenie na północy? Muszę to uczynić tem bardziej, że taki właśnie rozkład strategiczny 1-ej armji jest wynikiem wspomnianej już defilady całego naszego centrum w boju 4 i 5 lipca, defilady, która istotnie narażała wojska na „rozgromienie” i „rozpylenie”. Sądząc z rozkazu generała Szeptyckiego, przypuszczaćby można było, że ma on za swoim lewym skrzydłem gdzieś beczynnie stojącą 7-mą armję. Przynajmniej punkt drugi i trzeci rozkazu zajmują się względnie dużo tą sąsiednią „armją”. Przytaczam oba dotyczące punkty in extenso. Punkt drugi głosi: „7-ma armja otrzyma od Naczelnego Dowództwa rozkaz cofnięcia oddziałów, stojących na północy, do rejonu Święcian”; w punkcie trzecim czytamy: „Trakty Duniłowicze — Postawy — Hoduciszki oraz Szarkowszczyzna — Koziany — Twerecz (oba trakty, prowadzące do Wilna — uwaga moja) zajmie dowództwo 1-ej armji odpowiednimi oddziałami grupy generała Żeligowskiego, względnie 8-ej dywizji piechoty, by dać możliwość dowódcy 7-ej armji przesunięcia jeszcze

do dyspozycji stojące oddziały, względnie przeprowadzenia ewakuacji Wilna”.

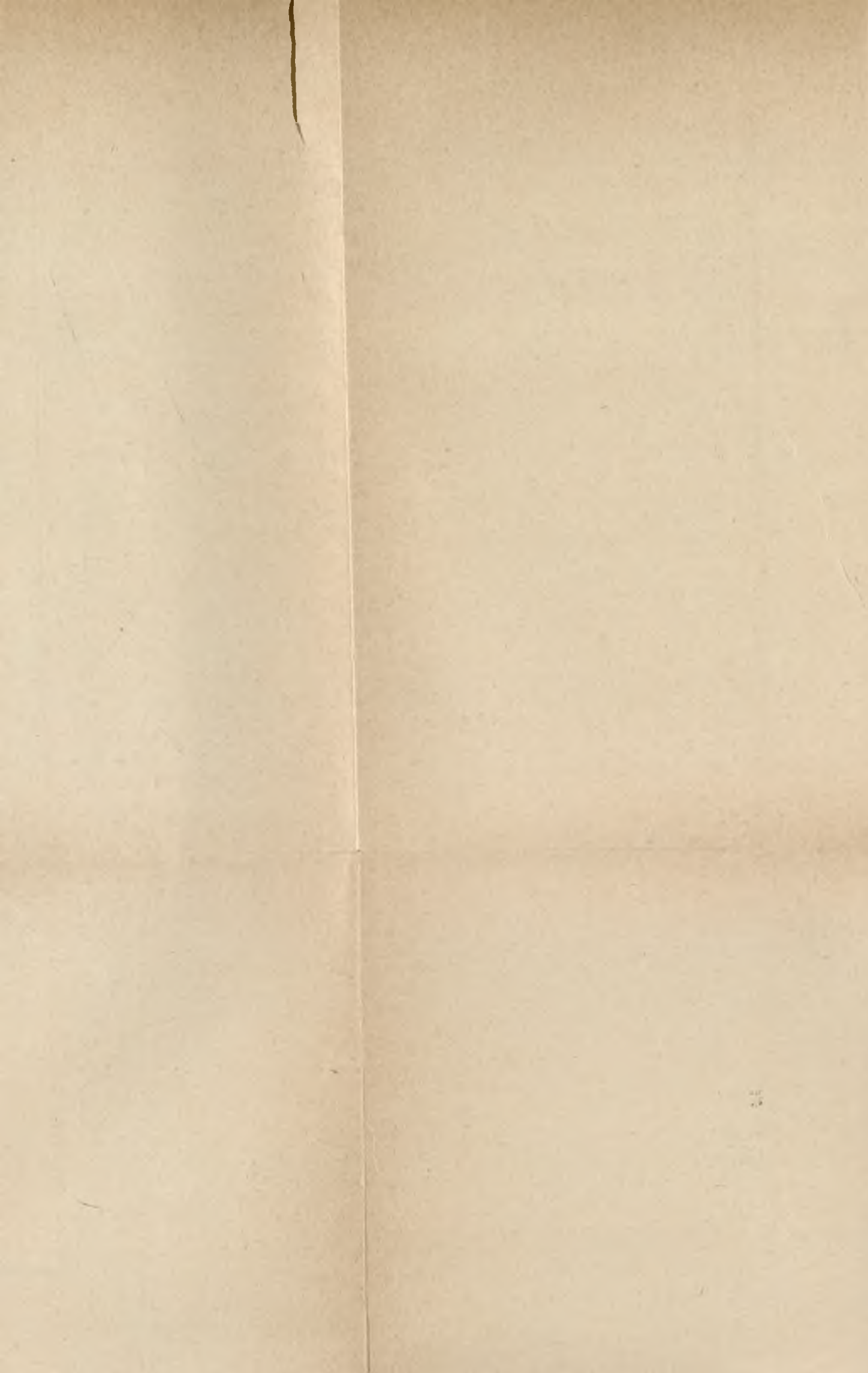
Dla wyjaśnienia tej zagadkowej 7-ej armji muszę zaznaczyć, że pomimo tak szumnej nazwy składała się ona z jednej formującej się jeszcze dywizji, to znaczy 2-ej litewsko-białoruskiej. Dywizja ta liczyła w swoim stanie 2700 bagnatów i użyta była do pilnowania i obserwacji naszej ówczesnej linii demarkacyjnej między nami a Litwą na przestrzeni nie mniejszej nad sto kilkadziesiąt kilometrów, to znaczy, że samo zebranie rozsianych po tej dużej przestrzeni posterunków zajęłoby musiało dobrych kilka dni. Szumna zaś nazwa była przeżytkiem, utrzymywanym po likwidacji tego jej stanu, gdy liczba wojsk, które posiadała, była znacznie większa. Niejasne więc sformułowanie rozkazu generała Szeptyckiego, nieledwie podsuwające już zgóry ewakuację najważniejszego centrum politycznego — Wilna, upoważniało, zdaniem mojem, dowódcę 1-ej armji do rozrzedzenia siły swojej na północnym odcinku, gdy jego bezpośredni przełożony widocznie o ten północny odcinek dbać nie chciał. Nie mógł bowiem dowódca 1-ej armji ani chwili przypuszczać, że generał Szeptycki wartość bojową „7-ej armji” wyżej ocenia, niż ona była realnie. Nie chcę analizować wpływów tej decyzji, gdyż wogóle unikam w tej swojej pracy tak zwanych przeze mnie „wstydliwych zakątków historii”. Zaznaczam tylko fakt, potrzebny do zrozumienia operacji z naszej strony, że rozkaz 5 lipca generała Szeptyckiego, po naszej przegranej taktycznej dnia 4 i 5 lipca, ugrupował cofającą się po bitwie naszą 1-szą armję w sposób nienaturalny i nie odpo-

wiadający sytuacji. Miała ona mieć w ten sposób silniejsze prawe skrzydło, ściśle związane z lewym skrzydłem 4-ej naszej armji, do której śpieszył już rozkaz o jej odwołaniu, tak, jakgdyby 4-ta armja, dotąd niezagrożona, musiała mieć oparcie na dotkniętej już porażką sąsiadce. Oparcie zaś zostało uczynione kosztem północnego skrzydła, osłaniającego kierunek zachodni, prowadzący do głównego centrum politycznego kraju — Wilna. Rozkaz ciężko zaważył na szali nie tylko dla Wilna, ale, jak to zobaczymy przy dalszej analizie, i dla całego frontu, dowodzonego przez generała Szeptyckiego. Nieszczęsny ten rozkaz generała Szeptyckiego, ściągający na lewe skrzydło 4-ej naszej armji ogromną większość sił naszej 1-ej armji, mógłby być jeszcze związany z pierwszym punktem rozkazu, który mówi o przegrupowaniu dla kontrakcji. Lecz w tym wypadku rozkaz byłby ogromnie spóźniony. Na kontrakcję 4-ej armji był czas dnia 4 i 5 lipca, gdy jej aktywna pomoc sąsiedniej armji, będącej w ciężkim boju z przeważającymi siłami nieprzyjaciela, mogłaby niechybnie wpłynąć silnie na stan rzeczy. Wtedy jednak 4-ta armja, zgodnie z systemem myśli okopowej, stała biernie, przyglądając się zapasom na północy i bodaj jedyny ruch, który wykonała, było zrobienie, mówiąc językiem okopowym, ryglowej pozycji nad nowym wątlwym strumieniem, rzeczce Ponji. Ta bierność w pracy wojennej daje się zauważyć również w zupełnie niepotrzebnej stracie czasu, gdy 4-ta armja rozpoczęła swój odwrót dopiero 7 lipca. Nie chcę analizować powodów i przyczyn tego opóźnienia, gdyż w historii tea

Położenie obu stron z 11. na 12.VII.

Podziałka 1 : 1.500.000.

dzień czy dwa dni nie odegrały, zdaniem mojem, roli strategicznej wobec ogromu zjawisk wojennych, które nastąpiły potem. Zaznaczam ten fakt tylko dlatego, że jeżeli, jak wykazałem wyżej, pan Tuchaczewski dzień 6-go i prawdopodobnie 7-go darował nam, czyniąc w próżni swoje manewry, to my, mówiąc o kontrakcji, a trzymając się w istocie zasady pasywnego zupełnego oporu, nietylko nie wykorzystaliśmy tych dni, lecz zwróciliśmy je w całej pełni panu Tuchaczewskiemu. Dodam, że z Warszawy rozkaz o odwrocie 4-ej armji został wysłany 6 lipca.

Tak czy inaczej, odwrót zarówno 4-ej armji, jak i 1-ej, od dnia 7 lipca był w pełnym toku, zmierzając ku zachodowi. Odwrót 1-ej armji odbywał się w większości wypadków bez żadnego kontaktu z nieprzyjacielem, albo z bardzo małymi, nieznacznymi potyczkami, nieledwie patroli. Armja 4-ta zaś miała pewne trudności w pierwszych paru dniach odwrotu, później jednak cofała się bez wielkich przeszkód, odrywając się stopniowo od nieprzyjaciela. Dla olbrzymiej większości wojska postawił generał Szeptycki, jako cel strategiczny odwrotu, długą linię okopów niemieckich. W nich aż do południowego krańca jeziora Świrskiego miały stanąć dywizje obok dywizyj, i tylko dwie dywizje, 8-ma i 2-ga litewskobiałoruska, zostały poza temi okopami¹⁾.

Co do samej metody odwrotu, jako strategicznej operacji, mam do zaznaczenia, że zarówno w 1-ej, jak i w 4-ej naszych armjach trzymano się, niestety, systemu linii tak uporczywie i tak

¹⁾ Patrz szkic nr. 5.

bezwzględnie, przynajmniej w rozkazach, że wojska nasze musiały dokonać tego odwrotu z wielkim trudem i ciężarem. System w 1-ej armji nieco się różnił od systemu armji 4-ej. Przedewszystkiem w 1-ej armji odwrót był w rozkazie zupełnie schematyczny, gdy w 4-ej, będącej teraz pod rozkazami generała Skierskiego, są próby uniknięcia schematu i jakiegoś indywidualizowania sytuacji w poszczególnych jednostkach. Wyznaję, że ten suchy schemat rozkazów jest poprostu przerażający. Wydaje się czytającemu rozkazy, jakgdyby dowódca działał w jakiejś próżni i przesuwiał bezduszne pionki na mapie. Dla względnie łatwo układającego się odwrotu 1-ej armji zarządzono w drodze do „ostatecznej linii obronnej” aż trzy pośrednie także „linje obronne”. Co właściwie te „obronne linje” oznaczały, nie wiedział chyba sam piszący, lecz że wojsko musiało gorzko odczuwać ten system, niemożliwy do wykonania, jeżeli go brać serjo, to pewne. Przecież istotnie to są kpiny z żołnierza, gdy on może przypuszczać, że dowódca żąda od niego urządzenia linii obronnej na rozciągłości z górą 100 kilometrów poto tylko, ażeby natychmiast prawie ją opuścić i dążyć do nowej, równie bezpłodnej pracy. Oprócz tego, samo pojęcie linii obronnej zmusza, o ile rozkaz jest słuchany, do cofania się nieledwie patrolami, rozciągniętymi na ogromnej przestrzeni, czyniąc ten dziwny manewr pod groźbą nadejścia nieprzyjaciela, któremu przed kilku dniami nie sprostano w otwartym boju. Jestem przekonany, że olbrzymia część wojska tego rozkazu nie wypełniała i zaledwie może jacyś nieszczęśliwcy padali ofia-

ra dla „molocha linii obronnych“, tego surogatu wielkiego pana strategji — okopu. Przy czytaniu późniejszych meldunków, które o stanie 1-ej armji mówiły ujemnie, należy stanowczo brać pod uwagę, że armja ta po pół-zwycięstwie przeciwnika dnia 4 i 5 lipca, dobitą do reszty być mogła przez tę beznadziejność pracy, na którą skazywały ją rozkazy operacyjne.

W 4 -ej armji mamy również przekleństwo linii obronnych, z dodatkiem podziału ich pomiędzy fazy. W pierwszej fazie jest ich aż trzy. To samo rozumowanie, które zrobiłem w stosunku do pojęcia „linji obronnej“ dla 1-ej armji, stosuje się w całej rozciągłości i do 4-ej. Te same, prawie niewykonalne rozkazy, te same prawie słowa z dodatkami koniecznymi, związanymi z kontaktem z nieprzyjacielem. I dopiero dnia 11-go nowy rozkaz daje jakąś zmianę. Punkt drugi tego rozkazu wreszcie mówi: „Dalszy odwrót dywizyj ma odbywać się w zwartych kolumnach na głównych liniach komunikacyjnych, z pozostawieniem tylnych straży tylko w celach wywiadowczych“. Wyobrażam sobie, jak głęboko i serdecznie były wdzięczne wojska, że wreszcie zrozumiały, co robią! Zatrzymałem się na tych rozkazach jedynie dlatego, że odwrót obu naszych armij jest właściwie dalszym ciągiem systemu, który panował przy prowadzeniu boju 4 i 5 lipca. Jak tam, dzięki hołdowaniu zasadzie strategicznej okopowej wojny, widzieliśmy bierny opór, dany nieprzyjacielowi, bez żadnej próby zmiany w czasie boju strategicznego rozkładu, tak teraz w odwróceniu widzimy tę samą bierność w cofaniu się wszystkich dywizyj równoległemi

linjami, nie dotykając w żadnym wypadku idei manewru, nie czyniąc najmniejszej próby zmiany w czemkolwiek tego, co nieprzyjaciel zastał w dniu 4 lipca. Rozkład strategiczny zostaje ten sam, co był poprzednio, lecz zato błędy jego wyrastają niepomierne.

Dnia 4 lipca 1-sza nasza armja, dotknięta bojem, miała frontu 100 kilometrów. Sąsiednia 4-ta armja, biernie czekająca na wyniki bitwy na północy, miała tegoż frontu prawie 200 kilometrów. Przy nakazanym przez generała Szeptyckiego odwróceniu stosunek ten zmienia się gwałtownie. Gdy 4-ta armja dojdzie do linii niemieckich okopów, front jej zwęży się i dojdzie do owych 100 kilometrów, które poprzednio miała armja 1-sza. Odwrotnie, 1-sza armja, odchodząc zgodnie z rozkazem ku zachodowi, front swój szybko rozszerza, tak, że „linja obronna“, nakazana do zajęcia przez dowódcę, wynosi kilometrów 200. Sytuacja więc strategiczna dla 4-ej armji, porażką niedotkniętej, znakomicie się poprawia, gdy, odwrotnie, dla 1-ej z niesłychaną szybkością się pogarsza. Skutki fatalnego błędu rozkazu generała Szeptyckiego z dnia 5 lipca dają swoje gorzkie owoce. Gdy gros sił 1-ej armji, zmuszone rozkazem do niebezpiecznej defilady przed frontem nieprzyjaciela, zeszło z naturalnych dróg odwrotu, odchodząc w kierunku Mołodeczna, zbliżało się ono, jak wiemy, ku 4-ej armji, zostawiając dalej na północy nieznaczną tylko część sił swoich. Przy analizie rozkazu wykazałem, że skutkiem jego było zgęszczenie sił naszych ku południowi, a rozrzedzenie ku północy. Działo to się wewnątrz 1-ej armji. Teraz widzimy to samo zja-

wisko wewnątrz całego frontu, dowodzonego przez generała Szeptyckiego, gdy odcinek południowej armji w dwójnasób zwęził, a odcinek północny w dwójnasób rozszerzył. Dzieje się zaś to wtedy, gdy właśnie na północy 1-sza armja uległa przeważającej przemocy silnie skoncentrowanego nieprzyjaciela, a południe miało przed sobą nieprzyjaciela w niektórych miejscach równego sobie, a na większości swego frontu posiadało niezaprzeczoną nad nim przewagę.

W ten sposób nasza armja coraz bardziej rozrzedza północne swoje skrzydło, — rozrzedza do tego stopnia, że wreszcie najbardziej północna część naszej armji, złożona z dwóch dywizyj (8-ej i 2-ej litewsko-białoruskiej), dywizyj, może najslabszych liczebnie w całej armji, zajęła — bez przesady — 100 kilometrów frontu. Zgóry przesądzamy więc tam o swojej przegranej, gdyby nieprzyjaciel w tę właśnie stronę uderzył. Ten jednak, wiedziony rozkazem pana Tuchaczewskiego z 7 lipca, zmienił swój dotychczasowy nacisk na północ i zachód i większość swoich sił skierował w innym kierunku. W kierunku, najbardziej zagrożonym, a najmniej przez nas obstawionym, ruszyła jedna tylko armja 4-ta pana Sergiejewa, armja, której piechota lubiła dreptać na miejscu, a jazda dotąd nie przejawiała swoich właściwości. Reszta wojsk, które się biły 4 i 5 lipca, w zawiłym manewrze, czynionym w próżni, skręcała się w kółko, odwracając się bokiem i prawie plecami od 4-ej armji. Rozkład strategiczny wewnątrz każdej z tych armij jest także zasadniczo inny. Armja 4-ta idzie szerokim bardzo frontem, może się więc po-

ruszać szybko, a szybkość jej jeszcze bardziej może być zwiększona przez to, że ogromną część jej sił stanowi jazda; odwrotnie—reszta wojsk jest, jak my mówimy, zaciśnięta w kułak, czy, jak chce pan Tuchaczewski, w taran. Raz jeszcze zacytuję charakterystyczne określenie w tej sprawie pana Sergejewa: „Wąskie korytarze dla 15-ej i 3-ej armij pozwalały prowadzić dywizje w dwóch, a nawet w trzech linjach, zmasowane na głębokość i zatem mając zawsze gotowe w zaciśniętym kułaku dywizje dla jakiegokolwiek manewru. 15-ta armja przyjęła taki system marszu jeszcze od Głębokiego, mając w pierwszej linji 54-tą, 33-cią i 11-tą, a w drugiej, za skrzydłami, 4-tą i 16-tą. Po dwóch, trzech marszach dywizje, maszerujące na czele, były zmieniane przez tylne odwodowe i w ten sposób osiągnano znaczną oszczędność sił piechoty“. Ten system marszu nie mógł być szybkim; armja z pięciu dywizyj piechoty z przynależną do nich artylerją i taborami, maszerująca, jakgdyby była pułkiem!

Ma ona w dodatku zmieniać co pewien czas straż przednią. Połączone to być musi z „oszczędnością sił piechoty“, lecz zato z ogromną stratą czasu — za każdym razem najmniej pół dnia, a może i całej doby. Taka armja, jak żółw, pełznąć musi w porównaniu z chartem, puszczonej ze smyczy dla pościgu, jak to było przeznaczone północnej 4-ej armji. Żółw i chart, oddalający się w dodatku wzajemnie, nie są kolegami w ruchu i niechybnie do celu jednocześnie lub mniej więcej jednocześnie dojść nie są w stanie.

Z błędu strategicznego generała Szeptyckiego i z dziwnej rozbieżności celów i ruchów dwóch sowieckich armij wynika niezwykle oryginalna bitwa o posiadanie Wilna. Bitwa ta znowu, jak boje 4 i 5 lipca, nie miała przejściowego, taktycznego znaczenia, lecz osiągnęła wyżyny strategii. Jest zaś dziwną i oryginalną, gdy, pomimo jej wielkiego znaczenia dla całej kampanji, nie należy wcale do dziedziny sztuki wojennej, gdyż niezwiązana jest w niczem z myślami i zamiarami obu dowodzących frontem: generała Szeptyckiego i pana Tuchaczewskiego. Pierwszy z nich celowo odcinek ten, tak zwanych linii obronnych, wszelkimi sposobami osłabia, rozrzedzając obsadę, więc nie ma zamiaru i chęci dawać tam lub przyjmować bitwy o większem znaczeniu. Pan Tuchaczewski zaś — jak wiemy — po zupełnie nieudanym Sedanie, uwierzywszy w „rozgromienie“, „rozpylenie“ i „zmiżdżenie“ uciekającego jakoby w popłochu przeciwnika, rzuca w tym kierunku także rozrzedzoną i rozsypaną na wielkiej przestrzeni najsłabszą swą armję. Siłą zaś istotną, *gros* swoim, w decydujący kułak je zgiąwszy, nie śpieszy, bo pewny jest swego, *festinat lente* krokiem żółwia, by decyzję znaleźć gdzieindziej. Wielka strategia święcić ma swój dzień uroczysty gdzieindziej; gdzieindziej zaszumi Nike, z ramienia Marsa i Minnerwy, darząc zwycięstwem i karząc klęską — tak chcą obaj dowódcy. Pocóż dla nich ta niespodzianka, że nie tam, gdzie oni wyznaczają, szale losów nie bitew, lecz wojny się chwieją? Czyżby dla pociechy strapionego poprzednim bojem pana Serdjewa? Bo w tej bitwie wileńskiej Nike, szumią-

ca skrzydłami, jemu na głowę zwycięskie laury włożyła.

Nim jednak laur ten otrzymał, śpieszy upiększyć w swej książce nie samą bitwę, lecz swój marsz do bitwy. A wobec tego, że marsz ten wcale nie należy do ładnych, a jest jakiś dość przypadkowy, upiększa go — jak zwykle w takich wypadkach — słowami i określeniami, dającami piękno wielkości, gdy treści brakuje. Istotnie piękna skądinąd książka pana Sergiejewa upstrzona jest, niestety, wielkiem określeniem *place d'armes*. W tym marszu pod Wilno przecina on powiat, którym się szczycę, jako kolebką mego życia — powiat święciański. Nigdy nie przypuszczał, że tak bogaty jest on w strategiczne rozkosze, w *places d'armes*. *Place d'armes* jest w naszej stolicy w Święcianach, *place d'armes* jest również pod Świrem. A że miasto Święciany ma marną jedynie kolejkę wąsko-torową, a piękne miasteczko Świr i jego stare zamczysko, od czasu, gdy stoi, nigdy świstu parowozu nie słyszało, więc by w wieku dwudziestym jako strategiczne *places d'armes* służyć komukolwiek mogły, trzeba wielkiej, olbrzymiej wartości ziemi i piękna jej tworów, by tak wysokim objektem strategii służyć miały. Dumnymi być mogą miejscowi *incolae*, mówiąc stylem makaronicznym. Widzieliśmy Orzechowną, zastępującą dumny Smoleńsk w bujnej wyobraźni pana Tuchaczewskiego, widzieliśmy marny rząd drutów i parę lichych rowków, zmuszające naszych dowódców wyższych do nakazu, by 7-ma baterja 1-ej litewsko-białoruskiej dywizji 24 pociskami huragan ognia zaporowego czyniła; więc nic dziwnego, że i wojska pana

Sergiejewą, pomimo, iż za „rozpylonym“ wrogiem idą, są ostrożne w stosunku do sławnego powiatu święciańskiego, gdy tyle *places d'armes* im grozi. Pomimo, że być miała chartem, spuszczone z smyczy, zanadto nie śpieszy. Oto określenia samego dowódcy armji, pana Sergiejewa: „Rozkaz był przesłany konnemu korpusowi telegrafem bez drutu, lecz wypełniony przez jazdę nie był“ (strona 53 l. c.). „Brygada 164-ta cały dzień 8 lipca przestała na miejscu w okolicy Zamosza“. Następnie ruszyła, zdaniem pana Sergiejewa, w niepotrzebnym zupełnie kierunku. Ruch jazdy pan Sergiejew charakteryzuje słowami: „Ruszała się ona bardzo wolno szerokim frontem“ (strona 54), tłumaczy zaś ją następującymi słowami: „Nieznaczone potyczki z jazdą przeciwnika (nasz 13-ty wileński pułk ułanów) i z jego odchodzącymi małemi pieszemi grupami (nasz tak zwany słucki pułk) silnie zatrzymywały ruch konnej masy“ (strona 54). Oto dalej opis pana Sergiejewa działania jego piechoty i jazdy kaukaskiej: „Pomimo paniki, rozpowszechniającej się na tyłach przeciwnika z powodu zjawienia się naszej jazdy w okolicach Widze i Dukszty, udało się jednak Polakom zorganizować jako tako opór na niemieckich pozycjach, przyczem w okolicy na południe od Postaw do jeziora Miadzioł opór ten okazał się dostatecznym, (była to „rozpylona“ 8-ma dywizja nasza), aby zatrzymać jazdę kubańską do wieczora 9 lipca, to jest do podejścia 18-ej dywizji“. Ruchy więc 4-ej armji teraz bardzo przypominają dreptanie na miejscu podczas manewru sedańskiego 4 i 5 lipca. Znowu straty dni całych, powolne ruchy żółwia, gdy trzeba być chartem.

Jeszcze w tym czasie działają naprzeciw armji pana Sergiejewa trzy nasze dywizje. Na prawem skrzydle dywizja 10-ta generała Żeligowskiego, w środku dywizja 8-ma pułkownika Burhardt-Bukackiego i na północnem skrzydle powoli się ściągająca i zbierająca 2-ga dywizja litewsko-białoruska generała Boruszczaka wraz z niecałym pułkiem wileńskich ułanów. Lecz przy cofaniu się ku Wilnu już dywizja 10-ta odchodzi — odchodzi do ważniejszych zadań — na południe. by stanąć na południe od jeziora Świrskiego w raju drutów — okopach niemieckich. Naprzeciw 4-ej armji sowieckiej pozostają więc dwie nasze dywizje poza okopami, więc w gorszej sytuacji taktycznej, lecz zato strategicznie obdarowane czy obciążone rozciągłością niezwykłą. bo aż prawie 100 kilometrową od Świrskiego jeziora po miasteczko Dubinki. A jednak! *E pur si muove!* Są groźne *places d'armes'y!* I wojska pana Sergiejewa zaczynają znówu dreptać na miejscu. Dnia 11 lipca rozpoczyna się na północy naszego frontu pod Wilnem „trzydniowy bój na Wilji“, jak pisze pan Sergiejew. Więc — zgodnie z jego słowami — koło Podbrodzia jazda spotkała 11 lipca „silny opór przeciwnika i prowadziła wyczekujący bój“, czekając na podejście reszty jazdy i piechoty.

Dywizje 53-cia i 12-ta, rozciągnięte na długim froncie, przekonały się tegoż 11 lipca, że „na całej linji rzeki Wilji przeciwnik trzymał się mocno i odpierał wszystkie próby naszych (sowieckich) strzelców owdzięcia przezprawami“. Dalej na południu nie było lepiej. Jazda kubańska znalazła piechotę przeciwnika już w rejonie miasteczka Świr

i, szukając jego skrzydła, wyjaśniła, że cała linja rzeki Straczy od Świru do Michaliszek silnie zajęta jest przez przeciwnika, który trzymał się także i za rzeką Wilją na zachód od Michaliszek“. Jeździe się nie udało! „Lecz — pisze pan Sergiejew — po nadejściu 18-ej dywizji nie poszło lepiej. Kilka ataków na miasteczko Świr zostało odparty i dowódca dywizji zdecydował podciągnąć ciężką artylerję“. Pościg się zatrzymał. Ogólne wrażenie pana Sergiejewa było, że my zdecydowaliśmy się bronić Wilna i to przypuszczenie opierał — o, ironjo losów i dowódców! — „na dosyć gęstym ugrupowaniu sił przeciwnika“ na linji rzeki Wilji i na świrskim *place d'armes*. Walka o Wilno trwała według pana Sergiejewa trzy dni i w wielu miejscach miała charakter „długotrwałego i uporczywego boju“; zaczęła się 11 lipca, zakończyła wzięciem Wilna 14-go.

Faktem zaś jest, że te trzy dni spędziły w boju dwie najsłabsze w całym wojsku dywizje. Faktem jest, że jedna z nich, 2-ga litewsko-białoruska, szła w tych dniach do natarcia i pułk białostocki zdobył stację Podbrodzie już o 10 kilometrów poza linją Wilji. Faktem jest, że nie w gęstym ugrupowaniu sił stały owe dywizje, lecz w najrzadszem, w najsłabszem strategicznie na całym długim froncie generała Szeptyckiego. Gdy wróg nie „rozpylił“ poprzednimi bojami tych dywizyj, pomimo, że w to wierzył, „rozpylić“ je musiał rozkład strategiczny, dający im poza okopami i rajem drutów prowadzenie trzydniowego boju na rozciągłości prawie 100 kilometrów!

Cóż robią w tym czasie, w dniu 11 lipca, inne szczęśliwsze dywizje, co mają stanąć w bardziej zgęszczonej formacji, osłonięte rajem okopów, olbrzymią ilością drutów. w których i przy jasnym słończku zabłądzić można? Idziemy pokolei ku południowi. Sąsiednia dywizja 10-ta, targnięta na bok z naturalnej drogi odwrotu na Świr i Michaliszki, po bezdrożach niekiedy, jeszcze 10-go po południu lub wieczorem osiąga linię okopów bez jakiegokolwiek kontaktu z nieprzyjacielem. Dzień 11 lipca przechodzi tam spokojnie. Dalej ku południowi ma stać 17-ta dywizja. Znowu dnia 11 lipca kontaktu z nieprzyjacielem nie ma. Jeszcze dalej 11-ta dywizja w dniu 11 lipca ma, jak piszą jej relacje, forsowny marsz odwrotowy bez kontaktu z nieprzyjacielem do istotnego raju drutów pod Bogdanowem. Wysłane przed front dnia 12-go patrole powróciły nad ranem 13-go, nie napotykając nigdzie nieprzyjaciela. Wreszcie najbardziej południowa dywizja 1-ej armji, 1-sza litewsko-białoruska, dnia 11-go osiąga okopy na południe od Bogdanowa, także nie widząc wroga. W dniu więc 11-go, gdy pan Sergiejew z całą swoją armją skonstatawał „zgęszczoną“ obsadę nie drutów i okopów, lecz właściwie świeżego powietrza, pełnego zresztą *places d'armes*, a wojska jego starym zwyczajem zaczęły dreptać na miejscu, cała reszta 1-ej naszej armji w błogim spokoju używa lub śpieszy używać rajów drutów i okopów na dawnych pozycjach niemieckich, wybudowanych ongiś ze zniszczeniem lasów litewskich i ogromnym nakładem pracy, przemysłu i rękodziela najbardziej przemysłowego kraju Europy — Niemiec.

Jeszcze szczęśliwsza pod względem sytuacji strategicznej nasza 4-ta armja, oddawszy dnia 11-go Mińsk, zgodnie z cytowanym już rozkazem, wydanym tegoż dnia, zwija się w kolumny marszowe i jest w pełnym odwrocie bez jakiegokolwiek kontaktu z nieprzyjacielem ku zachodowi do swojej części okopów niemieckich. A część to niemała! Dla najliczniejszej naszej armji i najmniej bojami dotkniętej wynosi akurat tyle, co rozciągłość frontu dwóch dywizyj na północy, w dniu tym rozpoczynających trzydniowy, przeciągły i uporczywy bój o Wilno.

Im dalej ku południowi, tem we froncie generala Szeptyckiego dzieje się lepiej wojsku. Ciężar taktyki jest mniejszy, a prezenty strategji większe. Najbardziej południowa grupa poleska nie jest wyjątkiem z tego prawa. Złożona z trzech dywizyj naszych, ma przeciwko sobie niewielki oddział nieprzyjacielski, gdyż tak zwana w armjach Sowieców grupa mozyrska ma dwa wręcz rozbieżne kierunki natarcia. Dobra jej połowa atakuje naszą 14-tą dywizję, idąc za nią od Bobrujska ku Stuckowi, na północ od właściwego Polesia. Nasza więc poleska grupa ma przeciwko sobie najslabszego nieprzyjaciela. Mamy tam olbrzymią przewagę, jakiej w ciągu całej długiej wojny nie mieliśmy nigdzie i nigdy. To też raporty stamtąd brzmiały zawsze triumfalnie, upiększone zresztą wielkim huraganowym ogniem artylerji, którym błota poleskie w raportach pokrywano z jednej i z drugiej strony.

Mniej więcej to samo dzieje się w armjach, dowodzonych przez pana Tuchaczewskiego. Dnia 11 lipca, gdy wojska północnej 4-ej armji zaczęły drep-

tać na miejscu *place d'armes* święciańskiego powiatu, oczekując w jednym miejscu ciężkiej artylerji, w innym nadejścia piechoty czy jazdy, ściśnięte w kułak dwie armje — 15-ta i 3-cia — idą prawie bez kontaktu z nieprzyjacielem, daleko od zaangażowanego w boju pana Sergiejewa. W dniu tym wieczorem armja 15-ta zajmuje dopiero Mołodeczno, będąc w ten sposób najmniej o dwa dni marszu od okopów niemieckich. I tylko najbardziej północna jej dywizja 54-ta wejdzie nazajutrz 12-go najbardziej przedniemi swemi strażami w kontakt z naszymi dywizjami 10-tą i 17-tą. Obok kroczy również „taranowa“ 3-cia armja. Dnia 6 lipca — jak wiemy — ruszyła w kierunku prawie południowym, z okolic Dokszyc w stronę Mińska. Idzie zapewne równie powoli, jak 15-ta, gdyż jest zmasowanym taranem. Gdy jednak nieprzyjaciel, to znaczy Polacy, nie czekając na uderzenie, ani mu przeciwdziałając, dobrowolnie odeszli wstecz i oddali Mińsk, taran armji 3-ej, nie zrobiwszy nic, zawraca, prawdopodobnie znowu ze stratą czasu, ku północnemu zachodowi, zbliżając się tym razem ku armji 15-ej. Jest ona także w dniu 11 lipca, jak i w następnych, bez kontaktu z nieprzyjacielem. Armja 16-ta zajmuje w dniu tym Mińsk, mając wszędzie do czynienia jedynie z patrolami straż tylnych, zostawionych, zgodnie z rozkazem, nie dla celów bojowych, lecz wywiadowczych.

Jasnym więc jest chyba, że trzydniowy bój pod Wilnem jest dziełem przypadku, nie celowego kierownictwa wojną ze stron obu. A jednak znaczenie tej bitwy i jej wynik zaciężyły na dziejach wojny w znacznie większym stopniu, niż poprzed-

nie cięższe znacznie boje 4 i 5 lipca. Po pierwsze, od tej chwili my, Polacy, mieliśmy dwie wojny zamiast jednej. Zgodnie ze stwierdzeniem i pana Tuchaczewskiego, i pana Sergiejewa Litwa wyszła z dotychczasowej neutralności i wzięła udział w wojnie po stronie Sowieców. Na szali wypadków wojennych późniejszych, aż do zakończenia orężnego starcia, fakt ten był dodatkowym ciężarem, nieraz wielkim, cisnącym naszą polską szalę ku dołowi na wagach dziejowych. Ciśnie ją nieraz może i dotąd. Sam bój nie był ciekawy, chociaż pan Sergiejew charakteryzuje go jako uporczywy, gdyż z chwilą, gdy osobisty jego wpływ skupił w paru miejscach większe siły dla ataku, iluzja *place d'armes* prysnąć musiała i rozrzedzone do stopnia pyłu szeregi obrońców Wilna utrzymać linii nie były w stanie. Natomiast próby natarcia z polskiej strony, które były jednak robione i doprowadziły, jak wiemy, nawet do zajęcia Podbrodzia, nie mogły przy takim uszykowaniu wojsk, będących w mniejszości, dać jakiegokolwiek rezultatu. Gdy więc 14-go Wilno padło, znajdziemy natychmiast wpływ tego wypadku na cały rozkład strategiczny jednej i drugiej strony. W rozkazach polskich odtąd aż do samej Warszawy powtarzać się będzie raz po raz w punkcie pierwszym sakramentalne jakby określenie: „Z powodu obejścia naszego lewego, północnego skrzydła przez nieprzyjaciela” — cofa się reszta wojska ku zachodowi. Zaraz po wzięciu Wilna 14-go cofają się wstecz ku Lidzie najbliżsi sąsiedzi, dywizje 10-ta i 17-ta, osłonięte rajem drutów i okopów. Za nimi cofa się reszta 1-ej armji prawie bez boju na okopach,

a jeszcze dalej to samo się dzieje z 4-tą armją, która porzuca okopy dla nowej linii, już bez raju drutów, za rzeką Szczarą. Wszystkie więc myśli i plany strategiczne pękły w jednej chwili z powodu przypadkowej bitwy pod Wilnem. Prezenty strategji dla południa, ciężary taktyki dla północy, których początkiem był rozkaz generała Szeptyckiego z 5 lipca, zemściły się srodze na stronie polskiej.

Obok zaś nowej wojny i przewrócenia zasady rozkładu strategicznego mieliśmy w dodatku olbrzymi upadek moralny wojska, dowódców i całego narodu. Czego nie zrobił jeszcze „wąty strumień“ Auta, to dokończyła Wilja, „naszych strumieni rodzica“. Prawie zabawnym, a charakterystycznym tego objawem były wypadki następnych dni pod Lidą; po raz pierwszy od 4 lipca formuje się tutaj coś w rodzaju silniejszego ugrupowania wojsk polskich. Zbiera się tu, jakgdyby dla jakiejś większej pracy, kilka dywizyj, śpieszących w tym kierunku z różnych stron. Robi się to, co jeszcze przed kilku dniami rozstrzygaćby mogło boje pod Wilnem na naszą korzyść. Lecz robi się to pod batem nieprzyjaciela, w ujemnym dla zwycięstwa celu — odwrotu, ucieczki, utraty artylerji, cofania się prawie w bezładzie. Od tej bitwy wraz z jej skutkami kończy się też tak częste dotąd dreptanie na miejscu wojsk sowieckich, które w obawie przed dotąd zwycięskim nieprzyjacielem nie miały pewności siebie, pewności zwycięzców. Nieznaczne więc starcie, gdy weźmiemy ilość wojska zaangażowanego w tej bitwie, stało się ogromnym wypadkiem, zmieniającym głęboko taktykę teatru wojny.

Przy całej powyższej analizie sytuacji wojennej, zakończonej naszą przegraną pod Wilnem, ani razu nie wspomniałem o roli w tem naczelnego wodza z naszej strony. Zostawiłem go z gotową prawie decyzją, powziętą jeszcze przed bojem 4 lipca, gdy doszedł do przekonania, że musi zmienić swój poprzedni pogląd na sytuację strategiczną, którą wytworzyły sukcesy jazdy Budiennego na południu. Szukając dalszych wysiłków dla zwiększenia ilości jazdy po naszej stronie, dla północnego frontu miałem w owe czasy wyrobione zdanie, że najlepiej jest cofnąć dobrowolnie, bez nacisku nieprzyjaciela cały front ku zachodowi i, oparłszy centrum o linię niemieckich okopów, sformować gdziekolwiek w okolicy istotnego *place d'armes*, Wilna, silniejszą grupę manewrową, zdatną do operacji nie w rozciąglej i słabej linii. Na Polesiu wtedy większe siły mogłyby się stać odwodem, gdyż front tameczny po cofnięciu się za rzekę Ptycz zwał się tak niepomiernie, że dla rozwoju większych sił nie było właściwie miejsca. Nie przyszło jednak do tego.

Gdym dla omówienia wszystkich tych spraw w końcu czerwca wezwał do Warszawy generała Szeptyckiego, znalazłem w nim ogromny upadek ducha. Na zebraniu kilku generałów, u mnie w Belwederze, oświadczył mi, że właściwie wojna jest przegrana i że sądzi, iż należy zawierać pokój za wszelką cenę. Motywy, które przytaczał, polegały na następującem: na południu sukcesy konnej armji Budiennego tak dalece demoralizują wojska na całym teatrze wojny, a demoralizację czuć już silnie w kraju, że nie wydaje mu się możliwem, by wysiłki nasze zatrzymać te sukcesy

mogły. I dlatego oczekuje on, że na najgłębszych jego tyłach, w Brześciu, zjawi się wkrótce Budien-ny ze swoją jazdą, co uniemożliwi mu stanie dalej na froncie, a odwrót zamienić może w bezład i nieporządek. Na północy, mając pod swem dowództwem najlepsze części naszej armji, front swój utrzymać może, chociaż naprzeciw niego grupuje się coraz większa siła nieprzyjacielska, z głównym celem wzięcia Mińska. Najbardziej zaś niebezpiecznym wydaje mu się silny wzrost narodowego uczucia w armji przeciwnika, wywołany przez zajęcie przez nas Kijowa. Spowodowało to dobrowolne wstąpienie do armji sowieckiej wielkiej ilości oficerów świeżo rozbitej przez Sowiety armji Denikina, którzy, jako fachowcy, zdołali w bezład sowiecki wprowadzić ład i należyłą dyscyplinę. Więc wtedy, gdy u nas zwiększa się bezład, jest odwrotnie u nieprzyjaciela i nie jest wykluczone, że wobec niepowodzeń na południu, mogą wybuchnąć u nas rewolucyjne zamieszki, które będą potrzebowały interwencji armji; ta zaś może być dana jedynie przez zupełnie pewne wojska, będące pod jego, generała Szeptyckiego, dowództwem.

Motywy te nie trafiały mi wcale do przekonania, projekt zaś zawierania za wszelką cenę pokoju odrzuciłem. Natomiast wypowiedziałem swoje zdanie o sytuacji, nadzieję zatrzymania postępów Budiennego na południu i chęć dla wygrania czasu cofnięcia całego frontu północnego wstecz, w powyżej wyłuszczonej ugrupowaniu. General Szeptycki uważał jednak za lepsze przyjęcie boju na przygotowanych jakoby pozycjach, na których stały wojska. Czuł się na nich — dodał — pew-

niejszym, niż przy wykonywaniu żądanego przeze mnie manewru.

Miałem więc wtedy do wyboru: albo zmienić generała Szeptyckiego na dowództwie frontu, albo też w przeciwnym wypadku zatrzymać się na rozstrzygnięciu generała Szeptyckiego, gdyż wolę zawsze mieć gorsze rozstrzygnięcie, lecz pewniejszego siebie dowódcę. Po pewnem wahaniu wybrałem decyzję drugą, wskazując jednak na konieczność w razie cofnięcia się armji urzędzenia rozkładu strategicznego, zgodnego z mojem pojęciem. Gdy minął 4 lipca z niekorzystnym dla nas wynikiem, już 6 lipca szedł mój rozkaz z Warszawy, przypominający generałowi Szeptyckiemu urządzenie frontu zgodnie z moim poglądem. Pogląd ten wynikał nietylko z poczucia wielkiego strategiczno-politycznego znaczenia Wilna, jako centrum życia wielkiego obszaru ziemi, a zatem głównego węzła dróg w tych okolicach, lecz i z prostego obliczenia niemożliwości rozciągnięcia frontu wzdłuż linii okopów niemieckich, sięgających aż pod Dyneburg. Gdzieś więc w okolicach Wilna musiała być na północnej flance naszych armij wolna od okopów grupa, dla której osłony drutów znaleźć nie można. Grupa ta w tem czy w innem miejscu natarcia osłaniałaby jednocześnie i samo Wilno. W rozkazach i rozmowach z owych czasów zwykłym przymiotnikiem, stosowanym z Warszawy dla tej grupy, był przymiotnik „silna”. Dlatego też niespodzianką i to bardzo przykrą, był rozkaz generała Szeptyckiego z dnia 5 lipca, wręcz przeciwny tej zasadniczej myśli. Wszystkie próby do dnia 11 lipca wywołania zmiany pod tym względem okazały się w stosunku do

generała Szeptyckiego zupełnie daremnymi. Zaznaczam i tutaj, jak zawsze dotąd, że jako naczelny wódz niosę zawsze swoją dozę odpowiedzialności. Jak się wyraziłem w jednym z dokumentów, pisanych pod moje osobiste dyktando, a będących w biurze historyczno-wojennem, właśnie w sprawie generała Szeptyckiego, rozumiem, iż ta doza odpowiedzialności mojej leży w pozostawieniu przy dowodzeniu generała Szeptyckiego, niezdatnego do tego pod względem moralnym. Lecz doprawdy, pomimo, iż bardzo surowo się odnoszę do sfusznie i niesłusznie ciężającej na naczelnym wodzach odpowiedzialności, nie mogę brać na barki wszystkich dziwadł strategicznych generała Szeptyckiego, wykazanych przy odwrócie po bitwie 4 i 5 lipca. Być zawsze silniejszym tam, gdzie bój się nie toczy, a słabszym, gdzie w bitwie decydują się losy wojny, nie starać się nigdy o zmiany widocznie złego rozkładu strategicznego, jest przeczyć temu — jak Napoleon mówi — zdrowemu sensowi wojny i ulegać biernie woli dowódcy nieprzyjacielskiego.

Jedynem pytaniem, jakie postawić można, jest, czy było choć cokolwiek możliwem, by zadość uczynić woli naczelnego wodza, który palcem wyraźnie wskazywał na okolice Wilna, gdzie chce mieć zebraną silniejszą grupę? Zadawałem sobie nieraz to pytanie, zadawałem je i przy niniejszej analizie; dla odpowiedzi przytoczę in extenso ustęp z rozkazu, wydanego dnia 7 lipca dla 4-ej armji, która, jak wiemy, cofała się po linjach, zbliżających się do siebie tak dalece, że z każdym dniem marszu stawała się coraz bardziej zgęszczona i znajdowała się po każdym marszu w coraz lepszej sytuacji strategicznej. Jeden z punktów

tęgo rozkazu głosi: „Dywizja 4-ta w związku z odwrotem 4-ej armji koncentruje swoje oddziały w rejonie Mińska, zajmując linje fortyfikacyj Mińska. Pułk 31-szy (nawiasem mówiąc, należy do 10-ej dywizji), znajdujący się dwoma bataljonami na linii fortyfikacyjnej, a jednym bataljonem w Mińsku, oraz 37-my pułk (należący do 6-ej dywizji), zdążający z Bobrujska do Mińska, przechodzą pod rozkazy pułkownika Kaliszki, jako dowódcy grupy operacyjnej. Zadaniem grupy jest utrzymanie Mińska do chwili przejścia oddziałów tyłowych 2-ej dywizji legjonowej, poczem krycie dalszego odwrotu“. Mamy więc przykrycie Mińska właściwie dwiema i pół dywizjami. Mińska, który ma się zamiar opuścić bez boju. Mamy nawet luksus, że jedna dywizja drugą kryje przy odwrocie. Mamy także pułk, stojący beczynnje w Mińsku, a należący do dywizji, będącej pod Wilnem. Mamy wreszcie jeden pułk odosobniony i zdążający także nie do Wilna, gdzie palec naczelnego wodza wskazuje konieczność dla niego silnej grupy, lecz do tegoż Mińska, który za parę dni ma być opuszczony. A w dodatku stoją w Mińsku gotowe pociągi i linja kolejowa, gotowa do usług w kierunku Wilna, niezagrożona wcale przez nieprzyjaciela, skoro w najbliższym do niego punkcie, Mołodecznie, stoi jeszcze tegoż 7 lipca dowództwo armji 1-ej.

Połowa tego luksusu, to znaczy choćby dywizja, mogłaby spokojnie zastąpić beczynnje stojącą 10-tą dywizję generała Żeligowskiego, którą, jakby umyślnie dla osłabienia północnego skrzydła pod Wilnem, ściągnięto ciężkim marszem z nad jeziora Miadzioł, gdzie stała w związku z 8-mą dywizją; ściągnięto ją, jak wiemy, na południe, osłabiając

grupę wileńską. A gdy sobie uprzytomnimy owe charakterystyczne dreptanie na miejscu 4-ej armji pana Sergiejewa przed „rozpylonemi“ przez nas samych na 100 kilometrowej przestrzeni dwiema dywizjami; gdy uprzytomnimy, że ani 11 lipca, ani 12-go, ani nawet może 13-go żadna z części innych armij sowieckich wchodziła do boju nie mogła; gdy wreszcie weźmiemy pod uwagę, że pomimo oczywistej słabości obrońców Wilna była to jedyna na całym długim froncie generała Szeptyckiego atakująca grupa, której atak nie był nawet bez powodzenia — to łatwo sobie wyobrazić można, że przy tej zupełnie możliwej do okazania pomocy, zgodnie ze wskazaniami i rozkazami naczelnego wodza, mogłoby być odniesione zwycięstwo nad drepczącą nieśmiało 4-tą armją pana Sergiejewa; zwycięstwo nad tą właśnie armją, która w dalszym rozwoju operacji decydowała stale i zawsze, aż do Warszawy, o nieustannem, nieprzerwanem cofaniu się frontu generała Szeptyckiego. Lecz na podanie się jasne i wyraźne woli nieprzyjaciela jeszcze dotąd nigdzie na wojnie nie znaleziono lekarstwa!!

VII.

Dwie bitwy, które zanalizowałem, rozstrzygnęły losy kampanji, dowodzonej przez pana Tuchaczewskiego, aż do Warszawy. Pierwsza z nich, 4 i 5 lipca, stoczona została z całą naszą 1-szą armją, gdy większość naszych wojsk, 4-ta armja i grupa poleska, stały beczynnie, nie przeszkadzając nieprzyjacielowi w odniesieniu nad nami pół-zwycięstwa przeważającymi siłami. Druga, od 11 do 14 lipca, toczona była z małą zupełnie częścią naszych wojsk wtedy, gdy cała reszta frontu w żadnych bojach nie brała udziału. Obie te bitwy otworzyły drogę nie dla *gros* pana Tuchaczewskiego i nie dla jego taranu, lecz dla najbardziej północnej części jego wojsk, 4-ej armji z grupą jazdy. Odtąd wszystkie próby zatrzymania nieprzyjaciela rozstrzygane były z jego strony w ten sam sposób, jak rozstrzygniętą została bitwa pod Wilnem. Pan Sergiejew ze swoją armją i jazdą, idąc od Wilna już względnie wąskim korytarzem, systematycznie obchodził północne skrzydło naszych wojsk, jakby jakaś boczna awangarda, ciągnąca za sobą resztę sił sowieckich. Każde takie obejście rozstrzygało, jak pod Wilnem, o próbach oporu w pierw w 1-ej armji, która się cofała, za nią śpieszyła również wycofać się południowa 4-ta armja. Wobec istnienia na skrajnem skrzydle wojsk sowieckich jazdy,

te rozstrzygnięcia przybierały niekiedy rozmiary właściwie klęsk, gdy szybkość w opanowaniu terenu uderzała w wyobraźnię. Próby oporu z naszej strony były właściwie epizodami, które pod względem strategicznym były bliźniaczo podobne do siebie. Pomimo, że pan Tuchaczewski poświęca najrozmaitszym swoim kombinacjom podczas swego pochodu ku Wiśle względnie dużo miejsca, pomimo także, że i po naszej stronie tworzono mnóstwo najrozmaitszych kalkulacyj i kombinacyj, nie chcę poświęcać ze swojej strony miejsca dla ich analizy. Wszystkie bowiem te próby miały charakter zupełnie jednakowy i zasadniczo naszego rozkładu strategicznego w niczem nie zmieniały. Były one stale jakgdyby rozpaczliwymi skutkami pierwszych niepowodzeń. Wobec zaś tego, że pierwszy bój był — jak próbowałem wykazać — pół-zwycięstwem, drugi zaś pod Wilnem był napół przypadkiem, historyk wojen zawsze zastanawiać się będzie nad dziwną zagadką, ukrytą w znaczeniu takich bojów.

Ruch wojsk pana Tuchaczewskiego po otwarciu drogi dla 4-ej armji i jazdy trwał nieustannie. Przeciętna przestrzeń na jeden dzień aż do Warszawy i jej okolic wypada około dwudziestu kilometrów, więc prawie jeden marsz dzienny. Takie długie marsze, przerywane jednak bojami, stanowić mogą zaszczyt zarówno dla armji, jak i dla dowódców.

Specjalnie zaś główny wódz, który ma dosyć sił i energii, woli i umiejętności, by podobnych prac wojennych dokonywać, nie należy do miernot i przeciętnych. I, doprawdy, szczerze wolałbym teraz, gdy o tem piszę, dostrzec w dziełku pana Tu-

chaczewskiego, zamiast dziwnych przesadnych określeń i niesmacznych wymyślań, metodę dowodzenia i organizację tego pięknego marszu. Powinśzuje mu go każdy historyk i każdy analityk. Wpływ tego marszu był olbrzymi. Pan Tuchaczewski chce go porównać w jednym ze swych strategicznych orzeczeń do marszu armji niemieckiej w kierunku na Paryż. Istotnie, ten nieustanny robaczkowy ruch większej ilości nieprzyjaciela, przerywany od czasu do czasu, jakgdyby skokami, ruch, trwający tygodnie, sprawia wrażenie czegoś nieodpartego, nasuwającego się, jak jakaś ciężka potworna chmura, dla której przegrody się nie znajdzie. Jest w tem coś beznadziejnego, łamiącego wewnętrzne wartości człowieka i tłumu. Przypominam sobie rozmowy, które w owych czasach toczyłem. Jeden z generałów, z którym często mówić musiałem, prawie codziennie rozpoczynał swą rozmowę i raport słowami: „ależ marsz! ależ marsz!“. Było coś w tem z podziwu i coś z gorzkości bezsilności. Na wojskowych marsz taki robi wrażenie jakiegoś potwornego kalejdoskopu, w którym codziennie układa się jakaś nowa sytuacja, z nowemi nazwami punktów geograficznych, pomieszanych z numerami pułków i dywizyj, nowym układem czasu, nowem obliczaniem przestrzeni. I chociaż ten poczwarny kalejdoskop przesuwają obrazy powoli, lecz swą nieodpartą jednostajnością ruchu po pewnym czasie czyni chaos niezakończonych kontrkombinacyj, niewypełnionych rozkazów i raportów, niezwiązanych z nową, już istniejącą realnie sytuacją.

Pod wrażeniem tej nasuwającej się chmury gradowej łamało się państwo, chwiałały się charaktery,

miękły serca żołnierzy. Wszędzie dookoła wpływ tego marszu widziałem. I gdy już poprzednio wspomniałem o takim samym wpływie jazdy Budiennego, to teraz marsz nieustanny pana Tuchaczewskiego przewyższył znacznie swem znaczeniem i wpływem poprzednie wypadki. Dla naszej polskiej strony pod wpływem wydarzeń wytwarzał się coraz wyraźniej i coraz jaśniej poza frontem zewnętrznym front wewnętrzny, który swą siłą we wszystkich historjach wojen był zwiastunem klęski i największym czynnikiem przegranej nie bitew, lecz wojen. Pan Tuchaczewski chce porównywać swój marsz ku Warszawie z marszem Niemców ku Paryżowi. I tam niechybnie powstawać musiał front wewnętrzny, front nieodpieralnego rozumu bezsilności i mędrkowania tchórzów i słabych, lecz Paryż, który tyle prób w historii swojej zwycięsko przebył, nie był Warszawą, ledwie wyłonioną z błota wiekowej niewoli — niewoli, gdy wiek cały triumf święciły rozum bezsilności i mędrkowania tchórzów. Więc front wewnętrzny był silniejszy, niż w 1914 roku w Paryżu, a opór przeciwko podszeptom trwogi i natchnieniom bezsilności był mniejszy i słabszy. Państwo trzeszczało, wysiłki wojsk rozdrabniały się w odruchach, a praca dowodzenia z dniem każdym była trudniejszą i cięższą moralnie. Niechybnie, wśród powodzi trwogi, bezwładu i bezsilności były próby zorganizowania elementu walki i elementu siły, lecz nie trzeba ich historycznie przesadzać. Nie miały one wcale żywiołowej potęgi i mocy, a osłabione były krzykactwem i nadmiarem bezładu organizacyjnego. Dla krzykactwa rzucono hasło nonsensowne nowej armji ochotniczej, armji, w której przedewszystkiem wyrastały

w nonsense organizacyjnym liczne sztaby, przepelnione nowymi prowenistami. Zdołałem zatrzymać ten nonsens, nakazując podstawę organizacyjną tylko bataljonową i pozwalając z najsilniejszych i najmniej krzykliwych elementów sformować jedną tylko dywizję ochotniczą, która zresztą, jako taka, do końca wojny dzieliła los razem z innymi dywizjami.

Ten proces rozkładu sił, ten proces łamania się woli u nas, zdaniem mojem, był największym triumfem, który przypisać mogę panu Tuchaczewskiemu. Tym marszem ku Warszawie, żywionym niechybnie jego wolą i siłą pracy, jako dowodzącego, złożył pan Tuchaczewski dowód, że musiał wyrosnąć nad przeciętność i pospolitość. Lecz gdy książeczkę jego przerzucam, znajduję raz po raz jakieś świadome czy nieświadome fałsze, którymi upiększa niepotrzebnie swój marsz. Dla charakterystyki tych niepięknych piękności wskażę na romans czy bajkę z tysiąca i jednej noc, tyczącą się Grodna i Niemna. Czego tam niema! Jakaś dziwna, nieznaną w naszej historii, koncentracja z zachodu i wschodu prawie sześciu naszych dywizyj na Grodno. Jakieś dziwadło ruchów, których nie było w istocie, i ogromne mnóstwo słów i jeszcze raz słów o „pieszych masach“, o „zmiażdżeniach“, o dziwnych manewrach i kontrmanewrach, które wreszcie są zakończone „ostatecznem rozbiciem i zdemoralizowaniem“ biało-polaków. Gdy się czyta ten romans, który się dzieje w wyobraźni pana Tuchaczewskiego — a tych romansów pan Tuchaczewski tworzy w swem dziełku dość dużo — rzuca się z pewnym niesmakiem książkę. Poco tyle pajaca w wielkiej dziejowej pracy wojny!

Historja Grodna jest prosta. Gdy „wrota wileńskie“ przed armją pana Sergiejewa i jego jazdą się otworzyły i gdy 2-ga litewsko-białoruska dywizja w przeważnej swej części uległa w podwójnej wojnie z Sowietami i Litwą, jazda prostym ruchem, paru szwadronami straży przedniej, zajęła Grodno. Grodno, dla upiększenia życia wojennego fortecą zwane, fortecą zresztą tylko w pojęciu literatury naszej i sowieckiej, gdzie łatwo o *place d'armes* bez kolei, o fortyfikacje bez drutów kolczastych, o huraganowy ogień z kilku podpsutych armat i o fortecę z „rozpylonemi“ fortami, które i teraz oglądać każdy może. W ten sposób jazda pana Sergiejewa prześcigała znacznie lewe skrzydło naszej 1-ej armji, która nie dla żadnych koncentracji koło Grodna, lecz dla zwyczajnego, niezmiennego obsadzenia linii Niemna i Szczary, równoległemi znowu drogami cofała się od modrej Wilji ku szaremu jej kochankowi — Niemnowi. Na skrajnem zaś skrzydle, gdy 2-ej dywizji litewsko-białoruskiej zabrakło, cofały się dwie dywizje, 8-ma i 10-ta, których ani „rozpylić“, ani „zmiążdżyć“, ani „doszczętnie rozbijać“ raz jeszcze ani pan Tuchaczewski, ani pan Sergiejew nie potrzebował, gdyż przecie w swojej drodze od Sedanu w Hermanowiczach — Szarkowszczyźnie były w książkach obu autorów „miażdżone“ i „rozpylane“ co najmniej pięć razy. Wbrew temu nadmiarowi klęsk, które w książkach pana Sergiejewa i pana Tuchaczewskiego poniosły, spełniły i tym razem swój żołnierski obowiązek. A będąc pod rozkazami generała Żeligowskiego, który dotąd tego ogromu publicystycznych klęsk nie odczuwał, musiały obie dywizje, gdy dojdzie nawet

do Niemna było dla nich zamknięte, drogę sobie ku Niemnu otworzyć. I jak ongiś 6 lipca w Duniłowiczach, tak po paru tygodniach pod Grodnem generał Żeligowski wraz z pułkownikiem Burhardt-Bukackim, dowodzącym 8-mą dywizją, wahał się, czy drogi tej ku Niemnowi nie otwierać w Grodnie, zajętym już przez jazdę sowiecką. Gdy zaś udało się przejście koło Łunnej Woli otworzyć, zaniechali boju o Grodno, przechodząc przez Niemen ku zachodowi.

Tak samo bajką, a nie historją, jest koncentracja sił naszych ku Grodnu od zachodu. Poza kilku bataljonami, na gwałt rzuconemi dla zasłonięcia najbardziej północnego skrzydła na nowej linii Niemna i Szczary, zdołano jeszcze na czas przywieźć z Polesia jedną brygadę 9-ej dywizji, którą skierowano pod Grodno, jako na punkt najslabszy długiej linii frontu generała Szeptyckiego. Jest to zresztą jedyny wypadek wzmocnienia rozrzedzonej kosztem południa północnej części tego frontu.

Oprócz grodzieńskiej bajki jest niemało i innych bajek u pana Tuchaczewskiego. Jest ich tak dużo, że każdej z nich prostować niesposób. Nie mogę jednak nie być względny jako analityk i historyk dla pana Tuchaczewskiego. Miał on na pewno w ręku różne daty i dane, dotyczące się naszej strony czy w zeznaniach jeńców, czy to z takich, czy innych dokumentów, wziętych przez jego wojska w tej epoce. A wobec niechybnej ich sprzeczności pomiędzy sobą, daty te i dane reprezentowały może dość wiernie ten chaos w ocenach sytuacji i prób kontrmanewrów, jaki istniał u nas w owe czasy. Mógł zarazem czerpać z tego

prawdopodobnie obfitego materiału wszystko, co zechciał. Sam ja, naczelny wódz wojsk polskich, z pewnym podziwem i poczuciem krasy nowości odnajduję teraz przy mych praeach dokumenty i pisma, nieznane mi wcale z czasów pochodu pana Tuchaczewskiego ku Warszawie. Ba, nie uważam tego wcale sobie za ujmę, gdyż w owe czasy, nie poddając się wcale nastrojom trwogi bezwładności, zatrzymałem się w stosunku do frontu, dowodzonego przez generała Szeptyckiego, na zupełnie określonej decyzji i szukałem dróg dla zatrzymania pochodu ku Wiśle czy Warszawie za pomocą jedyne go sposobu — kontrataku. Dla charakterystyki mego stosunku w tych sprawach przytaczam dosłownie notatkę moją, uczynioną na jednym z dokumentów historycznych, zatytułowanych *Sprawa generała Szeptyckiego*, notatkę, napisaną w roku 1921, więc przy świeższej znacznie pamięci, niż to jest obecnie.

„Co się tyczy — pisałem w tej notatce — wszelkich operacyj na północy od przegranej na Aucie i Berezynie, muszę powiedzieć, że uważałem za względnie bezcelowe rozważanie szczegółowe tych czy innych decyzji. Zasadniczo wróciłem do idei niemieckich okopów i silnego lewego skrzydła poza okopami pod Wilnem. Lecz przy pierwszych atakach na 4-tą armję przestałem wierzyć w wykonanie tego planu, a to dla przyczyn następujących. Wykonanie tego planu z jego konsekwencjami wymagało: a) bardzo szybkiego odwrotu z poświęceniem wielu rzeczy dla wygrania czasu, b) uporządkowania choć trochę oddziałów, c) co główne dla podniesienia *morale* i znaczenia nowej ery dla wojska, wyznaczenie nowych dowódców. Rozmyśla-

łem nad tem wszystkim parę dni i dałem święty spokój, a to dla przyczyn następujących: 1) panika na tyłach, nawet dalekich od frontu, zaczęła się odrazu, usposabiając bardzo popłochowo wojska i nie wróżąc wielkiego powodzenia dla pracy tyłowej i kolejowej; 2) stosunki personalne w armji i specjalnie pośród wyższych oficerów należały do najgorszych, jakie kiedykolwiek przy studjach historycznych znałem. Zmiany więc w większym stylu, przy złym moralnym stanie już wtedy w całym kraju — mogłyby doprowadzić do katastrofy organizacyjnej i tak zawsze wiszącej nad moją głową; 3) odruch moralny, jaki miałem i nad którym zastanawiałem się najdłużej, było wyjechać samemu na front i objąć tam dowództwo bezpośrednio. Z przykrością niezmierną dla siebie odrzuciłem i ten projekt. Główną przyczyną tego było poczucie, że stan moralny kraju całego zaczynał być tak fatalny dla celów wojny, nastrój popłochowy i nerwowy tak napięty i wielki, że od tego czasu poza frontem zewnętrznym zacząłem mieć, jako poważny minus w moich kalkulacjach, front wewnętrzny. Nie chciałem usunąć się od odpowiedzialności, co byłoby rzeczą łatwą. Uznałem wtedy, że narazie miejsce moje jest w Warszawie dla zmiany *morale* wewnętrznej i trzymania frontu wewnętrznego, chociażby dobrą miną i zupełną pewnością siebie. Nie uważałem więc za możliwy odjazd swój na dłuższy czas. Wobec tego wszystkiego ogólną strategiczną myślą moją od tego czasu było — aż do sierpniowych dni pod Warszawą — 1) front północny wygrywa tylko czas — 2) w kraju energiczne przygotowanie rezerw — dyrygowałem je wtedy na Bug, bez płątania ich w walki odwrotowe

frontu północnego, 3) skończenie z Budiennym i ściągnięcie z południa większych sił dla kontratak, który planowałem z okolic Brześcia. Uparcie też do końca trzymałem się tej zasadniczej myśli“.

Pominąwszy notatkowy styl uwag na marginesie dokumentów, oddają one ściśle moje, naczelnego wodza strony polskiej, rozważania. Jeżeli tak myślałem zaraz po pierwszym boju 4 i 5 lipca, to tem silniej utwierdzałem się w tem mniemaniu, gdym widział bezowocność wszelkich usiłowań zmiany nonsensownego strategicznego rozkładu wojsk naszych na północnym froncie. Już po utracie Wilna przyszedłem do przekonania, że momentem zmiany dowódców na północnym froncie będzie przejście przez nasze wojska Bugu i Narwi. Przypuszczałem, że większa ilość wojsk na Polesiu, prawie niezaangażowanych przy cofaniu się w bojach, utrzymać zdoła Brześć i okolice i w ten sposób osłonić zdoła koncentrację wojsk od południa dla silniejszego uderzenia. Koniecznym jednak warunkiem dla tej koncentracji było usunięcie zgóry silnego atutu, który posiadał przeciwnik w jeździe Budiennego. Z piechotą nieprzyjacielską na południowym naszym froncie liczyłem się bardzo mało. Po klęsce, którą zadałem na polach Ukrainy 12-ej armji sowieckiej, piechota nieprzyjacielska nie wykazywała wielkiej siły i była właściwie dodatkiem do pracy konnej armji Budiennego. Parę nowych dywizyj, które na tym froncie się ukazały, pomimo, że jedna z nich nosiła dumną nazwę „żelaznej“, prędko wyszarpały swe „żelazo“ w bojach z naszą 3-cią armją (generała Rydza - Śmigłego) i straciły energję i ochotę do walki. Kołem rozpędowem wojny na południu była jazda

Budiennego i nie sądziłem, by mi było trudno, po usunięciu lub przynajmniej znacznem unieszkodliwieniu tej jazdy, wyciągnąć większe siły z południa, by je skoncentrować gdzieś pomiędzy Kowlem a Brześciem i wraz z grupą poleską, mało bojami zmęczoną, przejść do kontrataku w kierunku północnym.

W tych swoich rozważaniach brałem również pod uwagę stan moralny wojska. Gdy na północy obserwowałem stale postępujący rozkład sił moralnych, to na południu, odwrotnie, spostrzegałem jakgdyby stężenie moralne i wzrastającą ufność w przewycięzenie kryzysu. Tam długi front cofał się i łamał z przyczyn często drobnych, a wojska cofały się nieraz bez boju i często w nieładzie; na południu wojsko wykazywało zdolność stałą do manewru i powracało ustawicznie do walki i boju. Boje zaś, choć nie były nawet zwycięskimi, codziennie zmniejszały siły głównego przeciwnika, Budiennego, siły, bardzo trudne dla niego do odnowienia. Duża i z każdym dniem wzrastająca różnica wartości militarnej naszego południa w porównaniu z północą z wielką wyrazistością uwidoczniła się w przestrzeniach, które w odwrocie oddawano przeciwnikowi. Istotnie, jeżeli za datę wyjściową dla porównania weźmiemy datę 4 lipca, gdy bój na północy się rozpoczął, i zatrzymamy się na dacie 20 lipca, gdy wojska północy osiągnęły mniej więcej linię Niemna i Szczary, to cyfry łatwo zilustrują słuszność mego poglądu. W armji 1-ej, naprzykład, dywizja 10-ta przeszła w tym czasie w odwrocie 395 kilometrów. W armji 4-ej wzięta dla przykładu 2-ga dywizja legjonów miała odwrotowy przemarsz 295 kilometrów. W tym sa-

mym czasie odpowiednie cyfry dla trzech armij na południu, 6-ej, 2-ej i 3-ej, wynoszą 100, 80 i 130 kilometrów. Cyfry te są wymowne, a z każdym dniem i z każdym kilometrem stawały się wymowniejsze. Dodam, że organizacja liczniejszego korpusu jazdy z naszej strony, co się odbywało w Zamościu i okolicach, szła wprawdzie powoli, lecz zbliżała się ku końcowi. Wyjeżdżałem tam, by pracę organizacyjną przyśpieszyć i nadażyć z użyciem jazdy w odpowiednim czasie. Liczyłem więc, iż mogę z pewnem prawdopodobieństwem rachować, że gdzieś w końcu lipca będę mógł przystąpić do decydujących operacyj. Na Bug i Narew wysłane zostały poszczególne bataljony ochotnicze i uzupełnienia dla cofających się 1-ej i 4-ej armij i około 25 lipca nakazałem koncentrację sił na południu dla uderzenia na jazdę Budiennego. To uderzenie podjąć miała z północy 2-ga armja z okolic Beresteczka, dokąd skierowane zostały świeżo zorganizowane dywizje jazdy. Od zachodu części 6-ej armji miały w tym ataku brać udział.

Niestety, koncentracja szła tak powoli, a początki boju, który się w okolicach Beresteczka rozwijał, były tak niewyraźne, że choć jazda Budiennego, silnie szarpnięta podwójnym atakiem, zmuszona była do cofania się, to bitwa nie wydawała mi się taką, abym mógł liczyć na szybkie i decydujące jej rezultaty.

Nie mogłem osobiście, jak zamierzałem, dojechać do wojsk walczących. Po drogach, rozmiękłych po parodniowych deszczach, mój samochód odmówił posłuszeństwa. A gdym niecierpliwie śledził przebieg boju w Chełmie, w kwaterze dowodzącego frontem generała Rydza-Śmigłego, nie-

przyjaciół zdobywał już na północy Łomżę i w szybkim tempie zbliżał się do Bugu i Brześcia. Pamiętam — 30 lipca kazałem zapytać generała Sikorskiego, dowodzącego w Brześciu, na jak długo liczyć mogę, że obroni Brześć i jego okolice? Było to dla mnie ważne, gdyż rozmyślnie zostawiłem na Stochodzie części 3-ej armji dla osłony od wschodu całego rejonu Kowla, gdzie w tym czasie zamierzałem koncentrować siły do kontrataku, gdy uda mi się skończyć z Budiennym. Odpowiedź brzmiała pocieszająco. Generał Sikorski sądził, że uda mu się utrzymać w Brześciu i okolicach do 10 dni, a zatem — jak sądziłem — pomimo powolnie rozwijającej się operacji przeciw jeździe nieprzyjacielskiej, uda mi się ją zakończyć. Niestety, obliczenia generała Sikorskiego okazały się złudnymi. Brześć padł nazajutrz, 1 sierpnia. Brześć upadł, a z nim razem i cała moja kalkulacja. Jeżeli często przy analizach byłem złośliwym w stosunku do zbytowego związywania się w pracy dowodzenia z nazwami geograficznymi, figurami geometrycznymi i szumnie brzmiącymi słowami z terminologii strategji i taktyki, to nieraz już starałem się być złośliwym i w stosunku do siebie, szukając, czym nie wpadł w taką zasadzkę w związku z Brześciem. Po upadku tej ni-by fortecy, dobrać całą przetrzymałem, nie zmieniając rozkazów, pomimo, iż dowódca 3-ej armji, generał Zieliński, znajdował się w Kowlu, miejscu mojej koncentracji, z otwartą zupełnie flanką ku północy. W dodatku zaś od wziętego przez nieprzyjaciela Brześcia prowadziła bita szosa do Kowla, droga dwa razy krótsza i dogodniejsza, niż droga z pod Brodów i Beresteczka, gdzie zgromadzone były znajdujące się w nierozstrzygniętym

jeszcze boju moje siły, których mógłbym użyć do planowego kontrataku. Szło o to, czy cofnąć osłonę od wschodu, rozciągniętą wzdłuż Stochodu i górnego Styru, i wyrzec się w ten sposób dawniej planowanego uderzenia ku północy wzdłuż wschodniego brzegu Bugu, czy upierać się dalej przy swoim zamiarze? Niechybnie, upadek Brześcia, z którym tyle wiązałem, wywarł na mnie silne i głębokie wrażenie — tak był niespodziewany i nieoczekiwany. Lecz po dobie wahania się i rozmyślań pożegnałem się ze swoją ideą i dałem rozkaz ewakuacji Kowla i cofnięcia 3-ej osłaniającej armii na Bug.

VIII.

2 sierpnia wróciłem z Chełma do Warszawy. Znalazłem ją w znacznie trwoźniejszym nastroju, niż ją zostawiłem przy odjeździe. Istotnie, ostatnia rzeczna przegroda, osłaniająca Warszawę od północy i wschodu — Narew, była prawie w posiadaniu nieprzyjaciela. Już nazajutrz padła Łomża i cała 1-sza nasza armja cofała się ku stolicy. Na Bugu stały jeszcze w gorącej walce wojska naszej 4-ej armji i grupy poleskiej. Lewe skrzydło tej armji było już silnie zagięte wzdłuż Bugu ku zachodowi, wobec posuwania się naprzód 15-ej i dużej części 3-ej armji sowieckiej. Dalej ku południowi, też na Bug, w stronę Chełma, Hrubieszowa i Sokala cofały się dobrowolnie z mego rozkazu 3-cia i części 2-ej naszej armji. Bój z jazdą Budiennego zamilkął. Brody zostały przez nas na Budiennym zdobyte i pomimo, że w ostatniej fazie boju jazda nasza pod Klekotowem nieco ucierpiała, konna armja Budiennego nie miała siły po tym boju rozpocząć natychmiast zaczepnych operacyj. Ogólny więc rozkład strategiczny nie zmienił się zasadniczo w niczem. Jak dawniej od 4 lipca, północ stała u nas gorzej, niż południe, i zgodnie z dotychczasową receptą działań wojennych oczekiwać można było, że z chwilą, gdy pan Sergiejew ze swoją 4-tą armją gdziekolwiek odniesie zwycięstwo, zacznie się cofać naprzód nasza 1-sza armja, za nią 4-ta.

Nasze zaś południe, które świeżo odniosło pół-zwycięstwo nad Budiennym, zostawione będzie swemu losowi.

Była jednak dla obu stron zasadnicza różnica w sytuacji strategicznej w porównaniu ze wszystkimi poprzednimi. Po pierwsze, wojska sowieckie zbliżały się ku stolicy polskiej, ku Warszawie, co niechybnie obciążało niezmiernie nasze położenie, dając strategiczną przewagę przeciwnikowi. Zrównoważyć tej przewagi nie mogła okoliczność, że po raz pierwszy od tak dawna mieliśmy konną armję Budiennego, napół pobitą, przed swoim frontem, a nie tak, jak zawsze, na tyłach. Lecz może więcej wpływał na zmianę sytuacji strategicznej stron obu fakt, że pomiędzy północą a południem przestawała już istnieć ogromna barjera strategiczna w postaci Prypeci, otoczonej błotami. My, Polacy, wszystkie wygody ominięcia tej barjery mieliśmy po swojej stronie, odwrotnie — wojska sowieckie miały jeszcze przed sobą Bug, który krępował swobodę manewrowania wszystkimi siłami.

To też, gdy przejrzymy dziełko pana Tuchaczewskiego, znajdziemy, że chce on przypisać swoje niepowodzenie pod Warszawą głównie tej okoliczności, iż nie mógł zjednoczyć w jednym wysiłku pracy północy i południa. Rozważaniom nad swoją sytuacją i naszą polską przy zbliżaniu się ku Wiśle poświęca pan Tuchaczewski całe dwa rozdziały. Trudno mi prostować wszystkie błędy w danych pana Tuchaczewskiego o nas. Błędów tych jest bardzo dużo i musiałbym, wbrew swemu zamiarowi, przedłużyć zanadto moją pracę. Nie chcę zaś podjąć się prostowania wszystkich orzeczeń pana Tuchaczewskiego również ze względu

na to, iż oba rozdziały noszą na sobie zrozumiałe zresztą piętno szukania usprawiedliwienia siebie z powodu klęski, którą poniósł, idąc ku Wiśle, pod Warszawą. Zatrzymam się potem na niektórych bardziej rażących błędach i przejdę do oceny rzeczowej rozważań strategicznych pana Tuchaczewskiego.

Jak mówiłem, widzi on główną przyczynę swojej klęski w braku współdziałania pomiędzy nim a południową częścią wojsk sowieckich — 12-tą i 1-szą konną armją. Nie wydaje mi się słusznem to narzekanie. Istotnie, pan Tuchaczewski stwierdza, że już dawniej miał przyrzeczenie głównego dowódcy, iż po minięciu Brześcia, a więc linii Bugu, pod jego dowództwem złączone będą wszystkie siły, działające przeciwko Polsce. Lecz Bug przez południe nie był ominięty i nieprzyjaciel wszędzie próby sforsowania Bugu na południu od Brześcia zwycięsko odparł. Więc pan Sergiejew, który także się nad tą kwestją zastanawia, jest nieco sprawiedliwszy, gdy mówi: „Niepowodzenia pod Chełmem i Hrubieszowem pokazały, że 12-ta armja przejdzie tylko tam, gdzie ją puści przeciwnik“. To samo, gdy dalej zaznacza, że „niepowodzenie pod Brodami musiało już doprowadzić do wątpliwości w rozważaniach (*narwiesti na rozmyszleńja*)“ — (strony 102, 103, Sergiejew l. c.). Narzekania pana Tuchaczewskiego istotnie są dziwne. Cóżby on powiedział, gdyby usłyszał narzekania, naprzykład, Budiennego, że w chwili, gdy on również swój pochód ku Wiśle czynił i dochodził do Zamościa, to pan Tuchaczewski, wówczas już rozbity pod Warszawą, nie pomagał mu w jego dumnych zamia-

rach. Pan Budienny miałby zupełnie taką samą rację, narzekając na pana Tuchaczewskiego, jak pan Tuchaczewski, gdy narzeka na pana Budiennego. Jazda Budiennego w owym czasie była w części rozbita i odchodziła ku wschodowi, by zalizywać swe rany. W zdobytych na tej jeździe Brodach, my, Polacy, mogliśmy swobodnie bez przeszkód jakichkolwiek załadować 18-tą naszą dywizję, która Brody zdobyła, i wywieźć ją najspokojniej do zagrożonej Warszawy. Zostawała tylko narazie 12-ta armja, o której już nieraz wspominałem, że po klęsce, którą jej zadałem na polach Ukrainy w kwietniu, nie miała do końca wojny wielkiej wartości wojennej. I ciesząc się, że u pana Sergiejewa spotykam taką samą jej ocenę, stwierdzam, że podczas całego boju pod Warszawą nie mogła ona złamać oporu nie trzech dywizyj, które wtedy jeszcze miała naprzeciw siebie, lecz i jednej tylko naszej dywizji (7-ej), która do końca bitwy warszawskiej pod Chełmem osłaniała prawe skrzydło naszego kontrataku z nad Wieprza. Jedno z dwojga — albo pan Tuchaczewski, licząc na współdziałanie południa, musiał nań poczekać, względnie mu pomóc, albo też nie narzekać potem, gdy zdecydował się rozpocząć ostateczny „pochód za Wisłę“ bez możności posiadania efektywnej pomocy z południa.

Tymczasem pan Tuchaczewski, licząc na to współdziałanie, nietylko decyduje ruch naprzód, lecz rozkazem swym z 8 sierpnia oddala swe wojska najwyraźniej ku północy, obchodząc głównymi siłami (dwoma armjami) nawet Warszawę, jakgdyby uciekając od tego współdziałania, na które liczy. Otrzymał on zresztą jako pomoc najbardziej

północną dywizję 12-ej armji (58-mą), która podchodziła do Włodawy trochę na południe od Brześcia. Wyznaję, że zarówno podczas samej wojny, jak i teraz, gdy ją analizuję, nie mogę się oprzeć wrażeniu, że pan Tuchaczewski wcale na współdziałanie nie liczył. Wyznaczył on bowiem sobie cele tak dalekie, jak forsowanie Wisły pomiędzy Płockiem a Modlinem, jak to widzę z jego rozkazu, który czytam teraz dopiero. Taki zaś cel niepodobna było wiązać z drepczącą nieśmiało przed Bugiem 12-tą armją, ani z nadszarpaną armją Budiennego, która dobrych kilka dni po niepowodzeniu pod Brodami nie dawała o sobie znaku życia. Jeżeli nawet skoncentrowanie wojsk sowieckich pod Warszawą, czego, nawiasem mówiąc, oczekiwałem, odsuwało pana Tuchaczewskiego ku zachodowi o 200 zgórą kilometrów od 12-ej armji nad Bugiem, to „pochód za Wisłę“ w dolnym jej biegu poza Warszawą (czego wcale nie czekałem) dodawał do tej przestrzeni jeszcze jakąś dobrą setkę kilometrów, czyniąc już zupełnie iluzorycznym współdziałanie z pozostałą gdzieś daleko ku wschodowi 12-tą armją.

W początkach swej pracy, charakteryzując pana Tuchaczewskiego, mówiłem, iż widzę w nim typ wodza, zbyt jednostronnie zaabsorbowanego własnym jedynie zadaniem i własnymi myślami. Typ ten nazywam typem doktrynera, dla którego napoleońska *réalité des choses* rzadko istnieje. Przypuszczam, że i w tym wypadku pan Tuchaczewski spokojnie zneglizował stan rzeczy na południu od swych armij i spokojnie nad niebezpieczeństwem, mu grożącym, przeszedł do porządku dziennego. Drugie zapomnienie o *réalité des cho-*

ses wyrażało się, jak mi się zdaje, w negliżowaniu przeciwnika, którego w wyobraźni swojej, jak i w książce, tak często „miażdżył“, „rozgramiał“ i „rozpytał“. Miał, co prawda, w tej sprawie nie małe usprawiedliwienie. Dotąd walcząc z generałem Szeptyckim, „pochód ku Wiśle“ przeprowadzał względnie bardzo łatwo i wszystkie próby oporu właściwie łamał wysiłkami jednej 4-ej armji. Umiał on zresztą skoncentrować często przeciw jednej 1-ej naszej armji przeważające siły, a zostawiał przeciwko reszcie naszego wojska małą część swych wojsk, jakgdyby był zupełnie pewnym, że z naszej strony żadnej niespodzianki spodziewać się nie może. Lecz gdy pan Tuchaczewski w dziełku swoim nad sytuacją się zastanawia, wpada zawsze w dziwną sprzeczność. Z jednej więc strony, wierząc w „zmiażdżenie“, tak często powtarzane, stwierdza, że było to już nie wojsko, z którym wypadło nam się mierzyć w lipcu tegoż roku, gdyż było całkowicie zdemoralizowane. Poza „rozgromieniem“ zaś wszędzie tyły były zawalone przez dezertersów. A obok tego w wyobraźni pana Tuchaczewskiego, dzięki zaostrzonym stosunkom klasowym, wszędzie wewnątrz Polski coś „głucho się burzyło“ albo „kłokotało i burlilo“, czyli wrzało. Mógł więc negliżować takiego przeciwnika! Jednak pan Tuchaczewski w sposób, nawet przesadny i nieodpowiadający prawdzie, przedstawia szybki niesłychany wzrost naszych sił wojennych w tym okresie. Dodaje przytem, że nowe formacje „bez względu na swą młodość i brak wyszkolenia miały dostateczne zalety bojowe“. Nawet jako jedną z przyczyn klęski pod Warszawą podaje on tę zwiększoną wartość wojenną naszego wojska. Znowu powiem, że sprzeczności ta-

kie, jawnie niezgodne z *réalité des choses*, godzić może jedynie głowa doktrynera.

Wynikiem rozumowań i rozważań pana Tuchaczewskiego był rozkaz, dany przez niego 8 sierpnia. Rozkaz ten jest powtórzony i u pana Sergiejewa. Czytelnik znajdzie jego streszczenie na stronach 318—319 dziełka pana Tuchaczewskiego wraz ze szkicem numer 12. przedstawiającym, jak on wypełnienie tego rozkazu sobie wyobraża. Dodam, że rozkaz ten nam, stronie polskiej, był nieznany i skazani byliśmy na domysły, oparte na obserwacji ruchów nieprzyjaciela. Neglizowanie przeciwnika występuje w tym rozkazie nadzwyczajnie jaskrawo. Pan Tuchaczewski wiedział, gdyż mówi o tem bardzo wyraźnie przy swoich rozważaniach, że właśnie w Warszawie i jej okolicach, a włączam do nich i Modlin, koncentrowaliśmy możliwie wielkie siły dla obrony stolicy. Pomimo to pan Tuchaczewski skierowuje na Warszawę wraz z Modlinem dwie swoje najbardziej południowe armje. Dwie zaś północne, w tem najsilniejszą 15-tą, rzuca na obejście Warszawy, nakazując forsować Wisłę pomiędzy Płockiem a Modlinem. Robi więc manewr, przy którym siły jego, już oddzielone znaczną przestrzenią od armji 12-ej, pozostałej nad Bugiem, mają być jeszcze przepołowione szeroką i silną przegrodą Wisły. Trzeba mieć bardzo złe pojęcie o przeciwniku oraz o jego wartości wojennej, gdy się na tak niebezpieczny manewr zdobywa. Za osłonę od południa tego manewru mogła być uważana tak zwana mozyrska grupa, którą pan Sergiejew liczy na dwie dywizje. Dodana do nich jest zbliżająca się, lecz znacznie jeszcze wtyle będąca, 58-ma dywizja, oddana panu Tuchaczewskie-

mu z 12-ej armji. Lecz w rozkazie grupa ta nie otrzymuje wyraźnego zadania osłaniania manewru, przeciwnie — pan Tuchaczewski nakazuje jej także „pochód za Wisłę“ ze sforsowaniem jej w okolicach Dębłina.

Powtarzam — o wyjściu tego rozkazu ani jego treści nie wiedziałem wcale. Obserwowałem tylko ruch wojsk sowieckich, zbliżający je zewsząd ku Warszawie. Znając zaś wielkie znaczenie dla wojny każdej stolicy, przypuszczałem, że pan Tuchaczewski starać się będzie skoncentrować wszystkie swe siły do złamania naszego oporu i zajęcia Warszawy. Obserwowałem, co prawda, pewne ruchy jazdy pana Sergiejewa, nie zbliżające jej do Warszawy, lecz skierowujące jakgdyby północną armję 4-tą, albo przynajmniej jej jazdę, w kierunku wyraźnie zachodnim. Lecz przypisywałem ten ruch zamiarowi pana Tuchaczewskiego odcięcia nas od morza, to znaczy od Gdańska, zapomocą jakiegoś zagonu jazdy, popartego jakąś częścią piechoty. W analizie pana Tuchaczewskiego znajduję również ten motyw, jako brany w rozważaniach w rachubę. Widocznie jednak pan Tuchaczewski przy wydaniu rozkazu Gdańsk zarzucił, gdyż 8 sierpnia nakazuje on 4-ej północnej armji wystawić jedynie w kierunku Torunia słabą osłonę.

Jest jeszcze jedno dziwne nieporozumienie w rozważaniach pana Tuchaczewskiego o naszym postępowaniu. Twierdzi on mianowicie, że wywieźliśmy prawie wszystkie wojska z Galicji wschodniej, zostawiając tam tylko formacje ukraińskie Petlury i generała Pawlenko wraz z jedną dywizją jazdy. Chociaż pan Tuchaczewski sam nieco wątpi i dodaje, że coś z pieszych dywizyj, jako resztki

naszej armji, także mogło zostać, jednak, chwając nas w innem miejscu za taką śmiałość, szuka w tem twierdzeniu, jak mi się zdaje, zwiększenia sił naszych, zebranych przeciwko niemu, a zarazem cięższego oskarżenia swoich południowych kolegów, że mu nie pomogli podczas klęski pod Warszawą. Tymczasem rzecz się wcale inaczej miała. Z naszej 6-ej armji odjechała tylko 18-ta dywizja i niewielka część jazdy. Natomiast 12-ta, 13-ta i połowa 6-ej dywizji zostały na miejscu, przybyła zaś 5-ta dywizja, mocno poturbowana na północy, którą kazałem odesłać do Lwowa dla uzupełnienia i reorganizacji, gdyż sformowaną była przeważnie z lwowian i Polaków, mieszkańców Galicji wschodniej. Wtedy zaś, gdy pan Tuchaczewski przygotowywał się do dania swego rozkazu, to znaczy 6 i 7 sierpnia, naprzeciw 12-ej armji stały jeszcze najlepsze moje dywizje, 1-sza i 3-cia legjonowe. Rozkład ten nie mógł być zupełnie nieznanym panu Tuchaczewskiemu i jeśli przybycie do Warszawy 18-ej dywizji mogło ujść jego obserwacji, to cała reszta przesunięć, które nastąpiły dopiero potem, nie mogła stanowczo być brana w rachubę podczas tej decyzji 8 sierpnia. Zatrzymuję czytelnika tak długo na tych wstępnych rozważaniach, gdyż w obu rozdziałach pana Tuchaczewskiego, poświęconych przygotowaniom do bitwy warszawskiej, trudno jest często doszukać się prawdy historycznej. Domieszał on bowiem w swem dziełku ogromną ilość żalu z powodu nieudanej operacji i mnóstwo argumentów i motywów, niezwiązanych z jego myślami przed wydaniem rozkazu 8 sierpnia, lecz wynikających z wahań i analiz późniejszych.

Dziwnym zbiegiem okoliczności daty rozkazów zasadniczych dla bitwy warszawskiej są dla obu

stron jednakowe, różnicę stanowią zaledwie dwie doby, gdyż nasz rozkaz został wydany dnia 6 sierpnia. Przedewszystkiem sprostować chcę dziwaczne twierdzenie, jakoby z tą datą związana była jakaś rada wojenna, gdyż wszystkie zasadnicze decyzje w ciągu wojny pobierałem sam, nie zwołując nigdy żadnej rady. Gdym 2 sierpnia wrócił z południa, z Chełma, do Warszawy, zastałem — jak już wspomniałem — stan bardzo trwożny. Odczułem natychmiastowy nacisk na mnie całego wojennego otoczenia, abym przystąpił do dania nowych decyzji, gdy nasza stolica, Warszawa, była zagrożona. Nie było bowiem w owym czasie wyjątków w sądzie, że Warszawa, a nie co innego, jest celem operacji pana Tuchaczewskiego. Stan wszystkich odpowiedzialnych czynników, zarówno wojskowych, jak i cywilnych, był bardzo nerwowy. Stałe od miesiąca trwające niepowodzenia, ze wszystkimi moralnymi i materjalnymi skutkami klęsk, ciążyły niezmiernie silnie, jak zwykle w takich wypadkach, na wszystkich wojskowych. Co do mnie osobiście, będąc zdecydowanym walczyć do ostatka, byłem jednak także pod wrażeniem świeżo nieudanej kombinacji, związanej z planem kontrataku z pod Brześcia. i w pierwszej chwili nie widziałem poprostu żadnego rozsądnego rozstrzygnięcia. Dlatego też odrzuciłem odrazu wszelki nacisk na siebie i zapowiedziałem swą decyzję na dzień 6 sierpnia. Już w tym wyborze daty, uważanej przeze mnie za szczęśliwą, bo związaną z moją niedawną przeszłością — dniem wymarszu w 1914 roku z Krakowa na wojnę — każdy analityk łatwo dostrzeże poczucie niepewności siebie, jak gdyby rozchybotania moralnego. Minęły bowiem dawno te czasy, gdy wodzowie mieli koło siebie

wróżbitów, określających dni szczęśliwe i feralne. Śmiem więc twierdzić, że data rozkazu niezależną była od słusznej czy niesłusznej oceny sytuacji przez kogokolwiek. Wobec tego jednak, że naokoło tej decyzji zaplątany został u nas nadzwyczajnie śmieszny węzeł plotek, domysłów i legend, nawet broszur i wydawnictw, których odbicie znajduję zarówno u pana Tuchaczewskiego, jak i u pana Śergiejewa, zatrzymam się nieco, poprostu dla ścisłości historycznej, na tej wcale zresztą nieważnej dla analizy sprawie.

Najbliżej do mnie z urzędu stali w owe czasy trzej panowie: generał Rozwadowski, jako szef sztabu, generał Sosnkowski, jako minister wojny, i świeżo przybyły z Francji generał Weygand, jako doradca techniczny misji francusko-angielskiej, przysłanej w tym groźnym dla nas czasie. Opinie tych panów o sytuacji były, jak zwykle, nadzwyczajnie rozbieżne. A że sytuacja była niezwykle gorąca, prawdopodobnie i debaty w mojej nieobecności niezbyt były przyjemne. Zostałem bowiem sytuację taką, że dwaj z tych panów, generał Rozwadowski i generał Weygand, jak się śmiałem wówczas, rozmawiali pomiędzy sobą tylko notami dyplomatycznymi, przesyłanymi z jednego pokoju do drugiego na placu Saskim. Godzącym zaś sprzeczności i dobrym duchem opiekuńczym tej pary, wiecznie będącej w sporze, był generał Sosnkowski, minister wojny. Pan Tuchaczewski widocznie coś słyszał o tych sporach, gdy mówi, że francuscy i polscy pisarze lubią porównywać bitwę na Wiśle z operacją na Marnie. Istotnie, Marna we wszystkich rozmowach była wspomniana bardzo często, przyczem dwaj panowie, generał Weygand

i generał Sosnkowski, mieli specjalną do Marny predylekcję. Jak niegdyś marszałek Joffre chciał mieć rzeczną zasłonę Marny czy Sekwany, poza którą mógłby przeprowadzić przegrupowania cofających się dotąd wojsk ku lewemu swemu skrzydłu, gdzie się znajdowała stolica, Paryż, tak i tutaj, za rzeczną zasłoną Sanu i Wisły, szukano manewru silnego lewego skrzydła w stolicy, Warszawie, i jej okolicy, Modlinie. Jak tu, tak i tam, szukano kontrataku lewym skrzydłem, wychodzącym ze stolicy. Generał Rozwadowski był tej Marny przeciwnikiem, gdyż wogóle był przeciwnikiem wszystkiego, co mówiono z innego pokoju w gmachu na placu Saskim. Zresztą, jako zupełnie swoisty patrijota Galicji wschodniej, nie mógł wewnątrznie się zgodzić ze znanem a wrogiem mu hasłem „za San“. Natomiast generał Rozwadowski, jak zwykle zresztą, sypał koncepcjami, jak z rękawa, nie zatrzymując się na żadnej i zmieniając je nieledwie co godzinę.

Jeżeli to piszę w stosunku do generała Rozwadowskiego, to nie dlatego, aby mu ujmę jaką zrobić, lecz czynię to wobec chęci spotykanej u nas nieraz ośmieszenia tego generała, który właśnie w tym ciężkim dla nas okresie niemałe położył zasługi. Wybrałem go jako swego szefa sztabu nie dlatego, by był do tej funkcji najlepszym, lecz dlatego, że stanowił szczęśliwy i zaszczytny wyjątek pomiędzy większością ówczesnych starszych generałów. Nie tracił nigdy sprężystości ducha, energii i siły moralnej; chciał wierzyć w nasze zwycięstwo, gdy wielu, bardzo wielu traciło już ufność i, jeśli pracowało, to ze złamanym charakterem. Godziło mnie to z wielkimi brakami generała, jako szefa sztabu, gdyż nie wiem, czy istniała wogóle jaka-

kolwiek sprawa, której potrafiłby się trzymać w ciągu jednej chociażby godziny. Nie dziwiłem się też wcale, że generał Weygand, przyzwyczajony do systematycznej pracy w sztabach, doszedł aż do dyplomatycznej metody dla stosunków wzajemnych ¹⁾.

Osobiście mały brałem udział w dyskusjach i sporach, lecz narówni z innymi, nawet z panem Tuchaczewskim, spłodziłem historyczne porównanie, które i teraz wydaje mi się może najbardziej trafne, o ile wogóle porównania historyczne trafne być mogą. Pan Tuchaczewski, chcąc uczynić żal swój do południa bardziej jaskrawym, porównuje bitwę pod Warszawą do klęski Samsonowa we wschodnich Prusach 1914 roku. Tam bowiem generał Rennenkampf, tak, jak tutaj Budienny i dowódca 12-ej armji, stawiając sobie inne cele, nie pomógł na czas Samsonowowi, gdy marszałek Hindenburg skoncentrował swe siły przeciwko niemu i klęskę mu zadał. Co do mnie, porównywałem „pochód za Wisłę” pana Tuchaczewskiego do pochodu również „za Wisłę” generała Paskiewicza w roku 1830. Twierdziłem nawet, że koncepcja i budowa marszu prawdopodobnie wzięta jest z archiwum wojny pol-

---

¹⁾ Jakiś bubek w świeżo wydanej broszurce *Kampanja w roku 1920 w świetle prawdy* ośmiesza generała Rozwadowskiego, przypisując mu niestworzone rzeczy, jakoby dla pognębnienia mnie, jako naczelnego wodza. Broszura ta wywołała już ostrą odprawę oficera, z którym więcej w rzeczach operacyjnych pracowałem, niż z generałem Rozwadowskim, generała Piskora. Nie sądzę, aby było warto zajmować się tego rodzaju literaturą, gdyż jeśli jej autor jest admiratorem generała Rozwadowskiego, to zaiste powtórzyć można przysłowie rosyjskie, że „wysługujący się kiep jest niebezpieczniejszy od wroga”.

sko-rosyjskiej z 1830 roku. Z pewną dozą triumfu przy przeczytaniu pana Tuchaczewskiego i pana Sergiejewa spostrzegłem, że niektóre motywy, znane mi w stosunku do feldmarszałka Paskiewicza, walczącego z rewolucyjną Warszawą i na pamiątkę swych czynów mającego tytuł księcia warszawskiego, są bliźniaczo podobne do motywów pana Tuchaczewskiego, gdy sięgał prawie w sto lat potem po naszą stolicę. Pan Tuchaczewski, jak i Paskiewicz, opierał prawe skrzydło — gros swoich sił — o państwa jakoby neutralne, lecz nam wyraźnie wrogie. Już w samym początku miał pan Tuchaczewski z tego dużą korzyść, gdy Litwa zaczęła mu czynnie pomagać. Z pewnym niepokojem śledziłem też wypadki, gdy prawe jego skrzydło zaczęło się w ten sam sposób opierać o Wschodnie Prusy. Kazałem nawet szukać danych, czy nie miał on tych korzyści, jakie ongiś miał Paskiewicz. Ten mianowicie, mając, jak i pan Tuchaczewski, tyły i komunikacje bardzo uciążliwe i trudne, szukał pomocy pruskiej, opartej na wspólnym interesie zaborców Polski, pomocy w dostawach dla wojska wszystkiego, co potrzebnem było dla życia. Specjalnie obawiałem się o dostawę amunicji, której panu Tuchaczewskiemu mogło brakować po długim marszu od Dźwiny i Berezyny do Warszawy.

Wszystkie porównania historyczne szwankują, pozostają jednak potrzebą każdego wykształconego umysłu. Wojskowi zaś specjalnie cechę taką mieć muszą, gdyż umysł swój i charakter kształcą najczęściej na historii pracy wojennej, nawet dawno minionej. Historyczne więc przykłady są, jak ja je nazywam, częstymi węzłami myślowymi w rozważaniach dowódców. Nie stają się one nigdy tak silnymi i potężnymi, jak inne węzły myślowe z róż-

nych doktryn i doktrynek i przy przykładach historycznych, branych w dyskusjach, najmniej zwykle potrzeba potężnego okrzyku z pod kopuły Inwalidów w Paryżu: „*Mais c'est la réalité des choses qui commande, messieurs!*“, gdyż rzadko przykłady historyczne są motorycznym czynnikiem ludzi, a zatem i wodzów. Lecz gdy jestem przy tym temacie, przy książkowym, literackim skrzyżowaniu szpady z panem Tuchaczewskim, nie chciałbym ominąć sposobności, by mu powiedzieć, że przykład Marny dla niego nie jest też bez podstaw.

Naturalnie, nie idzie tu o rozkład strategiczny i założenia bitwy, gdyż te istotnie nie mają z sobą nic wspólnego z prostego powodu. Gdy generał von Kluck podstawił swe prawe skrzydło Paryżowi, zbliżając się ku sąsiedniej armji generała Buelowa, pan Tuchaczewski oddalał się od sąsiadów na południu, czyniąc raczej zagrożonem swe lewe skrzydło, a prawe, zgodnie ze swym zamiarem, mając oparte o neutralne, lecz wrogie Polakom Prusy Wschodnie. Podobieństwo znajduję raczej w psychicznym podkładzie rozkazów i czynności Niemców w 1914 roku i pana Tuchaczewskiego w 1920 triumfalne raporty o *Sieg'u*, gdzie przeciwnik Pan Tuchaczewski „rozpylał“, „miażdżył“ i „gromił“, generałowie von Kluck, von Buelow i von Hausen, nie mając tych określeń rosyjskich w raportach, wysyłali do głównej kwatery codziennie triumfalne raporty o *Sieg'u*, gdzie przeciwnik *fluchtartig* unikał spotkania z groźnymi kohortami Niemców. A gdy w głównej kwaterze niemieckiej wreszcie w rozbicie armji francuskiej, na podstawie tych raportów, uwierzono, wycofano od nich dwa korpusy dla innych potrzeb państwa, dwa kor-

pusy, których właśnie dla *Sieg'u* na Marnie brakowało. U nas, gdy pana Tuchaczewskiego i Sergiejewa czytałem, najczęściej „rozpylanemi“, najbardziej „miażdżonemi“, zawsze ostatecznie zdemoralizowanemi i niezdatnemi do boju, okazywały się przy cofaniu się od Dźwiny i Berezyny ku Wiśle trzy nasze dywizje: 8-ma, 10-ta i 1-sza litewskobiałoruska. Właśnie te dywizje najlepiej moralnie cały odwrót wytrzymały i w ich kontrataku załamały się pierwsze powodzenia przy uderzeniu bezpośrednio na Warszawę.

Przechodząc do decyzji, powziętej przeze mnie 6 sierpnia, zaznaczyć odrazu muszę, że przy tych dyskusjach, którym nieraz niechętnie się przysłuchiwałem, nie brano nigdy pod uwagę dwóch nadzwyczaj ważnych dla mnie, jako Naczelnego Wodza, motywów. Jednym z nich był fakt, że mieliśmy prowadzić pertraktacje pokojowe. Właśnie pod naciskiem tego, co pan Tuchaczewski nazywa komplotem międzynarodowego kapitału czy międzynarodowej burżuazji, która jakoby nami dowodziła, mieliśmy wysłać delegację nie gdzieindziej, jak do Mińska, gdzie się znajdował pan Tuchaczewski, by zebrać o pokój. Inaczej, jak zebranią, tego nazwać nie mogę, gdy wszczynać miano rozmowę o pokoju w chwili, kiedy zwycięski nieprzyjaciel do stolicy naszej pukał i groził zniszczeniem organizacji państwa przedtem, nim słowo o pokoju wyrzeczy. Nie wiem, jak się stosowali uczuciowo i myślowo do tego kroku szanowni uczestnicy dyskusji historycznej na placu Saskim, nie wiem i nie badałem tego nigdy. Wiem zaś, że mnie, człowiekowi, którego pokory uczono, a nie nauczono nigdy, moment ten ciążył więcej, niż cokolwiek, a jako Naczelnik Wódz i Naczelnik Państwa, mocno w rachu-

bę brać musiałem, by nasza delegacja nie wyjeżdżała ze stolicy bez pewności jej utrzymania. Zaciążyło to, jak zobaczymy, silnie na mojej decyzji.

Drugą okolicznością, o której nie dyskutowano, a która stanowi zawsze jeden z wielkich ciężarów wodzów, była rzucająca się w oczy konieczność reorganizacji całego dowodzenia w razie, gdybyśmy inicjatywę mieli brać w swoje ręce. Zgodnie ze swoją poprzednią decyzją, o której wspomniałem, zmieniłem już był dowódców na północy, zarówno generała Szeptyckiego, jak i generała Zygodłowicza. Generał Szeptycki został usunięty od dowodzenia, tak, jak zamierzałem, po wyjściu wojsk na Bug. Generał Zygodłowicz, dowódca 1-ej armji, został już wcześniej, bo po upadku Grodna, zastąpiony przez generała Romera. Z prawdziwą przyjemnością zaznaczam, że z chwilą, gdy ten energiczny generał wziął dowodzenie w swoje ręce, nasza 1-sza armja. pomimo, iż znowu miała na sobie ciężar skoncentrowanych północnych trzech armij przeciwnika, umiała zrobić to, czego wogóle od północy żądałem — wygrać na czasie.

Pamiętam dobrze i zawsze z przyjemnością wspominać ten moment, gdy pewnego dnia, przeglądając szkieł sytuacji dziennej według raportów otrzymanych, spostrzegłem niespodziewany i nieznanym dotąd fakt, że prawo-skrzydłowa dywizja 1-ej armji (1-sza litewsko-białoruska) została prześcignięta w odwrocie ku zachodowi przez sąsiednią 4-tą armję, tak, że musiała głęboko zagiąć swoje prawe, odsłonięte skrzydło. Zresztą sam pan Tuchaczewski uznaje, że opór naszej 1-ej armji na linii Narwi był pierwszą poważniejszą przeszkodą, jaką napotkał w swoim pochodzie ku Wiśle. Lecz przy

decyzji, którą miałem powziąć, gdy nie szło już o zmianę personalną, musiało się zmienić dużo w organizacji dowodzenia i rozgraniczeniu zadań. Inaczej sama myśl o wzięciu inicjatywy w nasze ręce zawczasu była chybiona.

Te dwa ciężary, o których nie dyskutowano, leżały bezpośrednio na mnie, a pierwszy z nich był ciężarem wprost przygniatającym, na dnie bowiem jego leżał jakgdyby mus nonsensu strategji, nonsensu rozumu. Z ciężarem tym najwięcej miałem do czynienia, gdym wieczorem 5 sierpnia i w nocy na 6-ty, nie na jakiejś naradzie, lecz w samotnym pokoju w Belwederze, przepracowywał siebie samego dla wydobycia decyzji. Istnieje cudowne określenie największego znawcy duszy ludzkiej na wojnie — Napoleona, który mówi o sobie, że gdy przystępuje do dania ważniejszej decyzji na wojnie, jest *comme une fille qui accouche* — jak dziewczyna, która rodzi. Nieraz po tej nocy myślałem o wielkiej finezji myśli Napoleona, który, gardząc słabością płci pięknej, siebie, olbrzyma woli i genjuszu, przyrównuje do słabej dziewczyny, męczącej się w położu. Mówi o sobie, że jest wtedy *pusillanime* — trwożliwy. W tej męce trwożliwej nie mogłem sobie najwięcej dać rady z nonsensami założenia dla bitwy, nonsensem pasywności dla *gros* moich sił, zebranych w Warszawie. Kontratak, zdaniem mojem, z Warszawy i Modlina prowadzony być nie mógł. Wszędzie uderza on frontalnie na przeciwnika, na jego główne siły, w całości, jak mi się zdawało, ściągane ku Warszawie, a dotąd ani wojska, ani dowódcy nasi rady ze zwycięskim nieprzyjacielem dać sobie nie mogli. A oprócz tego nad całą Warszawą wisiała zmora mędrkowania bezsilności i rozumkowania tchórzów. Jaskrawym tego dowodem

była wysłana delegacja z błaganiami o pokój. Warszawę skazywałem zgóry na pasywną rolę, na wytrzymanie nacisku, który szedł na nią. Lecz wtedy z pasywną rolą wiązać nie chciałem ogromnej wielkości sił swoich. Gdy znowu myślałem o zmniejszeniu obsady pasywnej, to bać się zaczynałem o to, czy Warszawa wytrzyma i czy sam fakt wymarszu jakiejś części wojska, już do niej wciągniętej, nie wywoła zmniejszenia słabych sił moralnych i braku zaufania do możliwości obrony. Znałem dobrze z historii obserwacji Lwowa, co znaczy wielkie miasto, gdy na peryferjach jego bój się toczy i gdy na jego ulicach, jak było wówczas w Warszawie, włączają się we wszystkich kierunkach elementy bezpośrednich tyłów będących w boju jednostek. Żołnierz wtedy wspólnem żyć musi życiem z miastem i każde drgnięcie w tę czy inną stronę duszy miasta łamie lub podtrzymuje siły żołnierza. Pamiętałem dobrze, że większość sił moich, zebranych w Warszawie, przychodziła do stolicy po długim szeregu porażek, po długich i nieustannych niepowodzeniach. Zmniejszenie ich sił liczbowo, wyrzucenie z niej jednostek, które już tam były, wydawało mi się niebezpieczeństwem. Czy więc dziesięć dywizyj, prawie połowę sił polskich, skazywać na pasywność? Oto pytanie, które sobie stawiałem. Przerzucałem bez końca zamierzoną obsadę Warszawy i Modlina. Dzięki nadzwyczajnej energii, którą dla Warszawy rozwinął generał Sosnkowski, odrazu rzucała się w oczy ogromna, dotąd nieznaną u nas na wojnie, obsada artylerji. Zbliżała się ona znacznie do tego ideału, który wykreśliło „doświadczenie wojny światowej“. Artylerja więc rozwinąć mogła i rozpętać istny huragan ognia, nie ten, którym mnie tak często karmiono w raportach. Więc

znowu wydawało mi się możliwym, zgodnie z sensem wojny, sensem taktyki, zastąpić choć część żywych sił piechoty, zdatnej do ruchu, wzmoczoną potęgą ognia artylerji. Ile razy robiłem próby przekonania siebie o konieczności nienakazywania tak oczywistego dla mnie nonsensu, tyle razy cofałem się przed decyzją, zgnieciony odpowiedzialnością za państwo i jego stolicę. Nie mogłem się zdobyć ani na zaufanie do sił moralnych wojska i mieszkańców stolicy, ani na pewność dowódców jednych i drugich. Ten nonsens założenia męczył mnie tak niezmiernie, że doprawdy niekiedy wydawało mi się, że ze wszystkich kątów coś chichocze i kpi ze mnie, gdy nonsens i wyraźną głupotę biorę za podstawę mojej rachuby czy mojej decyzji.

Wszystkie kombinacje, które przy tem założeniu czyniłem dla zorganizowania czynnika ruchu i ataku, musiały być z konieczności słabemi i znacznie mniej uposażonemi, niż pasywna, skazana jedynie na obronę część sił moich. Bo skąd ją było brać, tę siłę, jak ją dla ruchu organizować? Bezsilność, gdym przemyślał o konieczności inicjatywy, pluła mi wprost w twarz, gdym zaczynał przerabiać rachunek. Rachunek ten nigdy mi się nie kleił. Pierwsze, co rzucało się odrazu w oczy, to była 4-ta armja, cofająca się powoli od Bugu. Prosty kierunek, w którym pchał nieprzyjaciel, wprowadzał ją na Wisłę pomiędzy Warszawą a Dęblinem. Tam nie było ani mostów, ani szybkich przepraw. Przy silniejszym nacisku nieprzyjaciela rzuconą być mogła na Wisłę i znaleźć się w sytuacji zupełnie krytycznej. Trzeba było ją targnąć albo ku Warszawie, albo ku Dęblinowi, albo też ją rozpołować, rzucając część jedną ku północy, część drugą na południe. Stąd więc, gdyby wszystko lub większą część od-

Sytuacja 12. VIII. wieczorem.

Podziałka 1 : 1.000.000.

Bibliote
Nar. I
...

ka i Muzeum
Pol. w St. Zjed. P. A.
Chicago, Ill...

chylić na południe, można byłoby mieć trochę siły wolnej, niezwiązanej Warszawą. Wymagało to jednak natychmiast choć jakiej takiej obsady zachodniego brzegu Wisły pomiędzy Warszawą a Dęblinem. I znowu pasywna część wojsk wyrastała kosztem sił, zdatnych do uderzenia. Stan moralny 4-ej armji także budził pewne obawy. Cofała się ona równie długo, jak 1-sza, mając za sobą może mniejsze boje, ale nagła i niespodziewana utrata Brześcia, tak świeża w mojej pamięci, nie skłaniała mnie wcale do ufności pod tym względem.

Drugim źródłem sił dla mnie mogło być południe, z którego już wyciągniętą była 18-ta dywizja. Południe w szczęśliwszem znajdowało się położeniu, niż północ, a usilna praca bojowa i niezmodowana czynność dowódców dawały większą gwarancję siły moralnej wojsk, wziętych stamtąd. Ułatwieniem, i to bardzo znacznem, był fakt, że Budienny z całą swą jazdą był wypchnięty przed front naszych wojsk i z tego powodu ruch kolei i pieszych marszów nie mógł być zaburzony przez ruchliwą jazdę. Kiedy jednak próbowałem rachować, co mogę mieć stamtąd, zawsze i ciągle dochodziłem do wniosku, że nie jestem w stanie osłabić swoich sił na południu w jakimś większym rozmiarze. Zwycięstwo nad Budiennym było bardzo połowiczne i chociaż zdawało się, że nie jest on w stanie natychmiastowo przedsięwziąć nowej ofensywy, to jednak przy próbie znacznego osłabienia naszych sił nie było wykluczonem, zdaniem mojem, że konna armja, która nam dotąd tyle szkodziła, nie zacznie nanowo swego pochodu naprzód. A naturalnym ruchem i najbardziej dla nas groźnym byłoby zbliżanie się do głównych sił sowieckich, do

armji, dowodzonej przez pana Tuchaczewskiego. Wszystkie więc kombinacje, które w tej właśnie dziedzinie w nocy z 5 na 6 sierpnia robiłem, dawały mi tylko możność wyciągnięcia z południa, jeżeli nie chciałem zanadto ryzykować, jakichś dwóch pułków piechoty i może jakiej brygady kawalerji. Grupka taka niewiele dla siły kontrataku znaczyć mogła i niewiele wpłynąć na stan moralny innych wojsk była w stanie. Przy zestawieniu więc wszystkich danych nigdy nie mogłem dojść podczas mojej pracy do innych wyników, jak, że do kontrataku użyć można było trzech do czterech dywizyj piechoty z niewielką ilością jazdy. A cóż to znaczyć mogło wobec nieprzyjaciela, który dotąd rozbił bezustanku opór większości sił naszej armji?

Wszelkie próby dawały nicość siły — nonsens założenia, bezrozum bezsilności lub nadmiar ryzyka, przed którym logika się cofała. Wszystko wyglądało mi w czarnych kolorach i beznadziejnie. Jedyne zaś najjaśniejszemi plamami na moim horyzoncie był brak jazdy Budiennego na tyłach i bezsilność 12-ej armji, która po klęsce na Ukrainie podnieść się nie była w stanie. Reorganizacja dowodzenia była względnie jasną. Z chwilą, gdy większość wojska zebrana być musiała w ciasnym rozkładzie w Warszawie i okolicach, musiało tam być postawione jednolite dowodzenie, a ilość wojska już zebranego dawała konieczność podziału na dwie armje. Kontratak, bez względu, z jakich ilości siłby się składał, musiałby być dowodzony przez jednego dowódcę. Południe, które od niebezpieczeństwa północ osłaniało, musiało także być oddane w jedne ręce. Łamało to w zupełności dotychczasowy rozkład dowodzenia. Najtrudniejsze zadanie

wypadło na tego, kto mając słabość, musiał dać siłę i kto wbrew sensowi musiał mieć rozstrzygającą rolę. Zgóry zdecydowałem, że nie mogę żądać od nikogo ze swych podwładnych, by ten nonsens brał na swoje plecy, i z chwilą, gdy jako naczelny wódz nonsens w założeniu biorę, brać muszą też i wykonanie części najbardziej nonsensownej. Dlatego też zgóry zatrzymałem się na myśli, że grupą kontratakującą, bez względu, czy silniejszą, czy słabszą, dowodzić będę osobiście. Uśmiechała mi się zresztą ta myśl skądinąd, by w czasie decydującej operacji nie być stałym obiektem nacisku mędrkującej trwogi i rozumkującej bezsilności.

Zestawiwszy po kilka razy wszystkie próby rachunku, zdecydowałem dwie rzeczy: wycofać ku południowi większą część naszej 4-ej armji i zaryzykować osłonę południową, wyciągając z niej dwie dywizje, które uważałem za najlepsze — 1-szą i 3-cią legjonowe. Następnie ostatecznie postanowiłem, że kontratak poprowadzę sam, chociaż zgóry w ten sposób przesądzałem, że wprowadzam wskutek tego bezład w dowodzeniu, gdy biorę może na czas dłuższy dowodzenie bezpośrednie małej załedwie części wojsk, których byłem naczelnym wodzem.

Gdy 6-go rano zameldował się u mnie po rozkazy generał Rozwadowski, wszedł do mego gabinetu ze szkicem, jako jeszcze jedną propozycją czy kombinacją. Szkic właściwie przedstawiał próbę rozstrzygnięcia, co z 4-tą armją robić, gdy cofać się ona musi widocznie na odcinek Wisły bez mostów i bez szybkiej możności przekroczenia tej szerokiej przegrrody. W tym szkicu próbował generał Rozwadow-

ski wykorzystać wsteczny ruch 4-ej armji, by ją, jak sobie przypominam, w okolicach Garwolina w liczbie paru dywizyj skoncentrować, a przypuszczając, że nieprzyjaciel zgromadza swoje siły wyraźnie na Warszawę, uderzyć tą skoncentrowaną grupą ku północy, to znaczy ku Warszawie. Odrzuciłem odrazu ten projekt i tę myśl, mówiąc, że wątpię, by w tych warunkach nawet koncentracja udać się mogła. Nieprzyjaciel, który dotąd ma przewagę, z łatwością nie dopuści do zmiany frontu i wtedy koncentrująca się grupa musi albo zmykać do Warszawy, albo — co gorsze — rzuconą będzie ku Wiśle, co może skończyć się dla niej katastrofą. Wskazałem mu też odrazu, że 4-ta armja w swojej większości odejść musi dalej na południe, by tam się skoncentrować i przejść do kontrataku. Natomiast nakazałem, jako konieczność, wyciągnięcie z frontu południowego dwóch dywizyj, 1-ej i 3-ej, dla wzmocnienia sił kontratakującej grupy. Rozumiejąc zaś, że południe, w ten sposób osłabione, nie potrafi prawdopodobnie nieprzyjaciela, którego ma przed sobą, efektywnie zatrzymać, poleciłem nakazać 6-ej naszej armji przy nacisku nieprzyjaciela cofać się zwolna ku Lwowu. Natomiast w razie marszu Budiennego ku północy, kazałem, by cała nasza jazda z najlepszą tam dywizją piechoty natichmiasz za konną armją Budiennego ruszyły, starając się za wszelką cenę w pochodzie ją zatrzymywać. Po krótkiej dyskusji wybraliśmy jako miejsce koncentracji okolice, przykryte względnie szeroką rzeką Wieprzem z oparciem lewego skrzydła o Dęblin i przykryciem w ten sposób mostów, zarówno przez Wisłę, jak i przez Wieprz. Na tej podstawie wypracowany został rozkaz 6 sierpnia,

regulujący rozkład strategiczny dla wojsk do bitwy pod Warszawą¹⁾.

Zasadniczy mój rozkaz, przygotowujący bitwę, spotkał się prawie natychmiast z rozkazem pana Tuchaczewskiego. Gdy teraz zestawiam te dwa rozkazy, żałuję niezmiernie, że nie mogłem w owe czasy zajrzeć w Mińsku do tajemnic rozkazowych pana Tuchaczewskiego. Z iluż ciężarów duszy byłbym zwolniony! Ile innych, efektywniejszych koncepcyj można było wytworzyć, gdybym wiedział albo przypuszczał z pewną dozą prawdopodobieństwa, że pan Tuchaczewski nie stawia sobie jako celu natarcia wszystkimi siłami na Warszawę! To przepołowienie wojska ze skierowaniem dwóch armij nie dla ataku bezpośredniego, lecz dla długiego marszu i jeszcze dłuższej być może przeprawy przez szeroką Wisłę, oswobodziłoby mnie od połowy ciężaru trwogi o Warszawę. I prawie przekonany jestem, że nie potrzebowałbym się męczyć nad zasadniczym nonsensem, którym wziął za podstawę do decyzji. Dwie armje sowieckie miały tracić czas, idąc w próżnię, a czas w tej chwili był bardzo drogi. Czas ten więc tracił nieprzyjaciel, ja go bez żadnej pracy wygrywałem. Nie przeszkadzając wcale w tem tak korzystnem dla mnie przegrywaniu czasu przez pana Tuchaczewskiego, próbowałbym wykorzystać zebrane i skoncentrowane siły dla działania po wewnętrznych linjach i rozbicia nieprzyjaciela częściami. Wtedy, kto wie, czybym nie zmusił 4-tą naszą armję do odwrotu nie gdzieindziej, jak do Warszawy.]

Obciążeniem dodatkowem nonsensem zasadniczego mego rozkazu z 6 sierpnia była okoliczność, że

¹⁾ Patrz szkic nr. 6.

wszystkie grupy pasywne albo były już zebrane, albo wycofać się miały w kierunkach prostych i naturalnych. Wyjątkiem, mogącym budzić wątpliwość, czy się zamiar uda, była właśnie grupa aktywna, była grupa uderzeniowa. Wszystkie bowiem wojska, które w skład tej grupy wchodzić miały, były w bezpośrednim kontakcie i boju z nieprzyjacielem, a kierunek ruchu, który ich na miejsce koncentracji prowadził, wymagał skomplikowanego manewru, a nie prostej, zwyczajnej czynności wojskowej. Tak więc dywizje 4-ej armji, 14-ta, 16-ta i 21-sza, będąc jeszcze 6-go, a nawet 7 sierpnia w gorących bojach nad Bugiem, musiały nie tylko oderwać się od nieprzyjaciela, lecz robić ryzykowny, prawie flankowy marsz dla osiągnięcia rejonu poza Wieprzem. Specjalnie tyczyło się to 14-ej dywizji, jako będącej najdalej na północy, pod Janowem, i mającej najdalszy ukośny marsz aż pod Dęblin. Pierwszy lepszy wypadek, silniejszy nacisk nieprzyjaciela w tem czy innym miejscu, rozchwianie się moralne, tak częste dotąd w takiej czy innej dywizji czy pułku, stawiało cały manewr pod znakiem zapytania, nie dając żadnej pewności, że grupa uderzeniowa, którą zdecydowałem się dowodzić sam, zbierze się na czas i w tej sile, jaką jej przypisywałem. Jeszcze gorzej i jeszcze trudniej składała się sytuacja dla dwóch dywizyj, które wybrałem z południa dla pracy kontrataku: 1-ej i 3-ej legjonowej. Kazałem dodać do nich i część jazdy, dla której, naturalnie, odmarsz był najłatwiejszy, lecz dla obu dywizyj piechoty, stojących od 150 do 250 kilometrów od miejsca koncentracji i będących w kontakcie z nieprzyjacielem, zadanie przerastało, zdaniem mojem terażniejszym i ówczesnem, przeciętne siły ludzkie.

W duszy rachowałem, pomimo, że rozkaz brzmiał inaczej, że generał Rydz-Śmigły, na którego zadanie to spadło, potrafi ściągnąć na miejsce koncentracji najwyższą jedną dywizję i jedną brygadę jazdy. O drugiej dywizji, której nakazałem również marsz ku północy, zabroniłem sobie nawet marzyć.

Nic więc dziwnego, że od 6 do 12 sierpnia gorączkowo śledziłem, jak się ten manewr, tak ryzykowny i niepewny, udaje. W dniach tych obserwacje nieprzyjaciela i jego działań nie naprowadziły mnie wcale na żadne podejrzenie, aby wojska pana Tuchaczewskiego działały zgodnie z jego rozkazem 8 sierpnia i omijały Warszawę. Dały się, co prawda, spostrzegać ruchy, skierowane ku zachodowi, to znaczy ku Wiśle w dół od Modlina. Atakowany więc był Ciechanów, atakowaną Mława i były słabe zresztą ruchy w kierunku Płocka i Włocławka. Lecz były to ruchy jazdy, która, jak sądziłem, ma na celu przerwanie komunikacji Warszawy z morzem — z Gdańskiem. Co się tyczy wycofywania się dywizyj naszej 4-ej armji, szło ono prawie bez przeszkód ze strony nieprzyjaciela, gdyż ten 16-tą swoją armją wyraźnie się ściągał ku północy, mając południowe skrzydło tej armji na szosie Brześć — Warszawa. Gdy więc dywizje 4-ej armji szosę tę minęły, zdążając na południe do Wieprza, nacisk nieprzyjaciela prawie że ustał. Mogłem więc być pewien, że wszystkie trzy dywizje na czas zdążą się przykryć Wieprzem i staną do mojej dyspozycji.

Generał Rydz-Śmigły rozwiązał swoje zadanie w sposób nadzwyczaj zręczny. Operacje jego i działania dwóch dywizyj, 1-ej i 3-ej, stanowią jedną

z najchlubniejszych kart, jaką armja polska posiada. Generał Śmigły i obie dywizje znalazły rozstrzygnięcie zawilego zadania w sposób aktywny. Zgodnie z moralną siłą, którą posiadały, szukały naprzód obie dywizje zwycięstwa nad nieprzyjacielem, z którym były w kontakcie, by w ten sposób, wygrawszy na czasie, odejść spokojnie ku północy, dokąd je wzywał. 1-sza dywizja legjonowa dnia 8 sierpnia rozbiła 24-tą dywizję sowiecką, zdobywszy na niej 8 dział niedaleko od Horochowa i szybkim marszem podążyła ku Sokalowi, gdzie na nią czekały przygotowane pociągi. Odjazd 1-ej dywizji odbywał się bez przeszkód. To samo zrobiła dywizja 3-cia pod Hrubieszowem, niestety jednak, nie mając pociągów przygotowanych, musiała odbywać swój ruch ku północy marszem pieszym. Opóźnienie tej dywizji wywołane również było przez trudności doręczenia jej na czas odpowiedniego rozkazu. Przed odejściem jednak zdążyła 3-cia dywizja rozbić nieprzyjaciela, który już Bug przechodził, wyrzucając go za rzekę i zdobywając na nim obfity materiał wojenny. Boje 1-ej i 3-ej dywizyj miały jeszcze jeden ciekawy i charakterystyczny skutek. Oto u jednego z naszych zabitych oficerów, gdzieś koło Chełma, nieprzyjaciel znalazł rozkaz nasz 6 sierpnia, zarządzający nowe ugrupowanie sił. Nieostrożność ta, tak często powtarzająca się w historii wojen i tak ciągle surowo zakazywana przez wszystkie regulaminy wszystkich armij, dawała w ręce Sowietów sekret naszych poruszeń. U pana Tuchaczewskiego i pana Sergiejewa znajduję, że w głównem dowództwie sowieckiem nie dano najzupełniej wiary temu dokumentowi, gdyż z tejże 12-ej armji przyszły doniesienia, że pod Hrubieszowem dywizje, wyzna-

czone do ataku na północy, 1-sza i 3-cia, biją się i zwyciężają na południu, nie gdzieś w okolicach Lubartowa, dokąd ich rozkaz 6 sierpnia wołał. Pan Tuchaczewski, który na stronie 315 stwierdza, iż miał spór z tego powodu ze swym przełożonym, nie uczynił jednak nic, ażeby zabezpieczyć samemu zagrożone lewe skrzydło i tyły.

Przed wyjazdem swoim 12 sierpnia wieczorem z Warszawy miałem na placu Saskim ostateczną rozmowę z trzema wyżej wymienionymi panami. W rozmowie tej stwierdziłem w następujących punktach swój pogląd na sytuację: po pierwsze, z 20 dywizyj, które miały wziąć udział w decydujących walkach o naszą stolicę, Warszawę, prawie 15, więc $\frac{3}{4}$ ma rolę pasywną, i zaledwie $\frac{1}{4}$, czyli pięć i pół dywizyj, z których jedna jest opóźniona w ruchu, ma rolę aktywną. Warszawa, w której zebrane jest dziesięć i pół dywizyj, posiada jeszcze ogromną artylerję i sędzę, że nawet jednym ogniem artylerji w połączeniu z lotnikami, także zebranymi w Warszawie, daje się zatrzymać nieprzyjaciela względnie łatwo. Nie sędzę więc, aby czas miał większe dla Warszawy znaczenie. Przeciwnie, przypuszczam, że w interesie całości jest, aby nieprzyjaciel poniósł wielkie straty przy ataku i zmuszony był silnie się związać bojowo z obсадą warszawską, tak, aby nie był w stanie przeciwstawić nadchodzącym wojskom, dowodzonym przeze mnie, to znaczy pięciu dywizjom, większej siły. Po drugie, wskazałem, że wojska, skoncentrowane do kontrataku, to znaczy pięć i pół dywizyj, muszą mieć pewien czas dla odpoczynku i należytego ugrupowania się oraz wchłonięcia uzupełnień, które tam zostały zadyrygowane. Muszę mieć czas także sam do obejrzenia wojsk, gdyż obawiam się,

że ich stan moralny nie jest tak wysoki, jakby to było pożądane dla tak trudnej i ryzykownej operacji. Dlatego też nie sędzę, abym mógł wcześniej rozpocząć operację, niż 15 sierpnia; przypuszczam zaś, że zdołam w przeciągu dwóch dni od rozpoczęcia operacji być tak blisko od atakowanej Warszawy, że wspólna praca wojenna z *gros* sił, skupionych w Warszawie i okolicy, byłaby już możliwa. Wskazałem przytem, że byłoby wtedy pożądane, aby południowy odcinek obsady warszawskiej z dodatkiem wszystkich czołgów, które na tym odcinku należy zebrać, rozpoczęły natarcie wzdłuż szosy, prowadzącej w stronę Mińska i Brześcia. Zamierzałem bowiem atakować szerokim bardzo frontem i wówczas lewoskrzydłowa 14-ta dywizja, która pójdzie wzdłuż szosy lubelskiej, może się znaleźć w bardzo ciężkiej sytuacji, gdy izolowana wpadnie na większe siły nieprzyjacielskie. Po trzecie, wskazałem na groźne niebezpieczeństwo, które czyni z ruchu, dowodzonego przeze mnie, przedsięwzięcie nadzwyczajnie ryzykowne. Wyciągnąwszy bowiem z południa 1-szą i 3-cią legjonowe dywizje, otworzyłem niejako bramę wpadową pomiędzy innemi i dla konnej armji Budiennego. Pomimo zaś, że istnieje tam nasza jazda z nakazem zatrzymywania konnej armji Budiennego w pochodzie ku nam, doświadczenie jednak dotychczasowe nie pozwala mi być pewnym. Oczekiwać mogę, że w krótkim przeciągu czasu mogę mieć na swoich bezpośrednich tyłach od Sokala i Hrubieszowa maszerującą konną armję Budiennego lub jej część, co może w wielkim stopniu udaremnić moje usiłowania. Zaznaczyłem przytem, że na Bugu przeciwko 12-ej sowieckiej armji zosta-

wiam bardzo słabe siły — 7-mą dywizję w okolicach Chełma i bardzo słabą 6-tą ukraińską dywizję na południe od niej.

Wreszcie przy pożegnaniu z generałem Sosnkowskim wskazałem mu na bezład, jaki panuje zarówno w dowodzeniu, jak i w zorganizowaniu wojska i żądałem od niego, by stale i ustawicznie wpływał na usunięcie wszystkich grup, grupek, podgrup i nadgrup, przedgrup i zagrup, których pomimo moich starań zostawało jeszcze tak dużo, że byli dowódcy ze sztabami bez wojsk, a w niektórych miejscach stu żołnierzy dzieliło się na trzy grupy, dowodzone przez generałów. Dalej zaś, ażeby stale starał się być dalej tym duchem opiekuńczym w stosunku do wiecznie kłócących się i prowadzących spór generałów, zmniejszając we wszelki możliwy sposób tę anarchję dowodzenia, której się obawiałem. Przy braku bowiem mego autorytetu mogła się załamać obrona stolicy nawet wtedy, gdy przewagę nad wrogiem mieć możemy.

Po załatwieniu tych spraw 12-go wieczorem wyjechałem z Warszawy. Wyjeżdżałem pełen poczucia nonsensu i nawet pewnego wstrętu do siebie, że dla tchórzostwa i niemocy polskiej musiałem zaprzeczyć wszelkiej logice i wszelkim zdrowym prawom wojny. Natomiast — wyznaję — odczuwałem bardzo silną ulgę, gdy opuszczałem środowisko, gdzie minuta znaczy więcej, niż godzina, godzina więcej, niż doba, a doba więcej, niż tydzień.

Po przybyciu do Puław, jako do swojej kwatery, i rozejrzeniu się w sytuacji skonstatowałem od razu kilka rzeczy. Przedewszystkiem, że stan moralny wszystkich dywizyj, a było ich zebranych cztery, nie był tak zły, jak poprzednio przypuszczałem. I chociaż właśnie przed moim przy-

jazdem jedna z dywizyj, mianowicie 21-sza, starym, nabytym już przez miesiąc zwyczajem, ni stąd ni zowąd, pod naciskiem niewielkiej grupki nieprzyjaciela ustąpiła z przedmościa na Wieprzu — z Kocka, który nakazano jej trzymać, nie sądziłem, by ten trudny przełom moralny, którego po długim odwrocie wymaga kontratak, był niemożliwym do wykonania. Natomiast znalazłem uzupełnienia, zadyrygowane akurat odwrotnie, niż to było potrzebne z powodu uzbrojenia. Tak więc bataljony z bronią francuską trafiły do dywizyj, uzbrojonych w mauzery niemieckie lub manlichery austriackie. Rozplątanie tego chaosu wymagało więc czasu. Oprócz tego zaobserwowałem niestychane wprost braki w wyekwipowaniu i umundurowaniu żołnierzy. Takich dziadów, jak ich nazywałem, dotąd w ciągu całej wojny nie widziałem. W 21-ej dywizji prawie połowa ludzi defilowała przede mną w Firleju — boso. Przypominałem sobie, ile to razy i ilu z moich podwładnych w ciągu wojny przypisywało porażki, które ponieśli, nie czemu innemu, jak złemu wyekwipowaniu żołnierza. Natomiast z pewną przykrością myślałem także, że wszystkie zapasy, a przynajmniej ich większość, zostały wydane na wojska, którym nie przeznaczałem rozstrzygającej na wojnie roli. Wreszcie wszystkie dane, które zebrałem o nieprzyjacielu, były nieco enigmatyczne. Zgodnie z rozkładem strategicznym nieprzyjaciela, musiałem mieć przeciwko sobie mozyrską grupę. Skład jej i siła nigdy u nas nie były dostatecznie skonstatowane. Wiedzieliśmy, że w skład jej wchodzi 57-ma dywizja, lecz oprócz tego wchodziły także jakieś oddziały (*otriady*), tworzące coś osobnego od grupy, tak, że dotąd ścisłości w danych nigdy nie miałem. Do-

tychczasowa jej praca wojenna kazałaby mówić, że jest to jakaś bardzo silna grupa wojska. Atakowała ona od 4 lipca w dwóch rozbieżnych kierunkach i to tam, gdzieśmy byli najsilniejsi, — wzdłuż właściwego Polesia i na północ od niego, wzdłuż szosy Bobrujsk — Brześć. I nieraz w raportach czytywałem w przeciągu ubiegłego miesiąca o znacznych siłach nieprzyjaciela, atakujących nas nie bez powodzenia to w jednym, to w drugim kierunku. Tymczasem teraz, 13 sierpnia, obserwowałem właściwie przed sobą pustkę. Były to jakgdyby tylko patrole z nieznacznym zgęszczeniem ich u Kocka i u Maciejowic nad Wisłą, gdzie jakoby te małe grupy przygotowywały się do przeprawy przez rzekę. Przyznaję, że brałem wszystko to za oddziały partyzanckie, rozesłane po kraju dla rekwizycji, grabieży i furażowania. Największe skupienie przedstawiała 58-ma dywizja z 12-ej armji, która od Włodawy szła w kierunku albo Lubartowa, albo Chełma.

Raporty z Warszawy brzmiały uspokajająco, nieprzyjaciel widocznie przygotowywał się do ataku i czynił odpowiednie przegrupowanie sił. Z południa też niepokojących wiadomości nie miałem. Utwierdziłem się więc w tem przekonaniu, z którym zresztą wyjeżdżałem z Warszawy. Miałem trochę czasu przed sobą i postanowiłem zaczynać nie wcześniej, jak 17-go rano, gdy natarcia na Warszawę już się dostatecznie rozwiną i zwiążą *gros* sił sowieckich z naszym polskim *gros*, będącym w Warszawie. Przez ten czas mogłem silniej zlać w jedną nieliczną grupę, mającą przed sobą atak, i doczekać, by 3-cia dywizja legjonowa, opóźniona w swym pochodzie na północ, doszła do należytego wyrównania z resztą dywizyj.

Lecz następnego dnia, 14-go, sytuacja dla mnie zmieniła się na gorsze. Z Warszawy nadeszły trwożne depesze. W pierwszym ataku Sowietów został złamany nasz opór i Radzymin wraz z okolicą został szturmem zdobyty. Depesze brzmiały trwożliwie, oddając nastrój, który musiał w stolicy panować. Pewne zdziwienie wywołały we mnie wiadomości o zwiększającym się nacisku wojsk pana Tuchaczewskiego w kierunku zachodnim, w kierunku Płocka, a nawet Włocławka i Brodnicy. Depesze, zawiadamiające o tem, mówiły nietylko o jeździe, jak poprzednio przypuszczałem. Była w tem jakaś zagadka, której rozwiązać nie mogłem, gdyż przewracało to w pewnej mierze moje dotychczasowe pojęcie, że pan Tuchaczewski koncentrował wszystkie swoje siły na Warszawę. Lecz w trwożnych depeszach, idących z Warszawy, próbowano robić wyraźny nacisk na mnie, abym śpieszył z pomocą i zgodził się, chociaż nieprzygotowany, iść natychmiast naprzód. Pomimo, iż cały ten nacisk i trwoga wydawały się absolutnym nonsensem, to jednak gdy, jak wykazałem wyżej, zrobiłem ustępstwo dla trwogi z sensu i rozumu wojennego, po pewnem wahaniu przesunąłem datę wymarszu o jeden dzień i zawiadomiłem Warszawę, że zaczynam uderzenie 16-go o świcie. Rozkaz, który wydałem, narażał najbardziej dwie skrzydłowe dywizje, 14-tą na lewem i 1-szą legjonową na prawem skrzydle. Zdecydowałem bowiem, o czem wszystkie wojska zawiadomiłem, uderzać szybko, nakazując przechodzić przestrzenie, do których oprócz 1-ej legjonowej inne wojska nie były przyzwyczajone. Zakazałem najzupełniej dbać o skrzydła, gdyż każda dywizja iść musiała naprzód tak szybko, jak mogła, nie myśląc wcale o tem, czy sąsiad z tej czy innej strony za nią

nadaży. Spodziewając się zaś generalnego boju nie gdzieindziej, jak pod Warszawą, nakazałem jak najszybszy marsz 1-ej legjonowej, która musiała być zachodzącym prawem ramieniem skrzydłowym może już drugiego dnia, gdyby lewo-skrzydłowa 14-ta dywizja napotkała gdzieś w okolicach Kołbieli na zorganizowany już opór przeciwko odsieczy, dążącej ku Warszawie. Niepokoiliła mnie tak zwana mozyrska grupa; nie widziałem jej sił przed sobą, a wiadomości lotnicze stwierdzały jakiś wielki ruch furmanek, zdążających ze wschodu i północnego wschodu do Łukowa i Żelechowa. Mogła więc to być jakaś śpiesznie wysyłana grupa, może nawet ta mozyrska, tak, że moja 1-sza legjonowa dywizja, niekryta niczem od wschodu, mogła wpaść w sytuację względnie niebezpieczną. Jako ogólną zasadę postawiłem wszystkim wojskom, to znaczy czterem dywizjom, osiągnięcie na drugi dzień szosy Brześć—Warszawa. Wyjątek stanowiła 3-cia dywizja legjonowa, która weszła w kontakt z 58-mą dywizją sowiecką i, staczając z nią boje, nie mogła wchodzić w mój rachunek dla obliczeń bitewnych, zbliżonych ku Warszawie. Prędzej rachować chciałem na całą lub część 2-ej dywizji legjonowej, która stała na pasywnym odcinku na zachodnim brzegu Wisły od Dębłina ku północy. Posuwanie się bowiem sił moich ku północy przez sam ten ruch oswobadzało od zadania tę dywizję.

Dnia 15 sierpnia wiadomości z Warszawy brzmiały nieco bardziej uspokajająco, lecz wszystkie walki świadczyły, że nacisk nieprzyjaciela coraz bardziej się zwiększa zarówno w okolicach Radzimina, jak i na północ od Warszawy, w okolicach Modlina. Natomiast na południu zaczęła się rozwijać praca konnej armji Budiennego, pod którego naciskiem

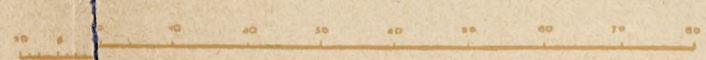
6-ta nasza armja zaczęła się wycofywać w kierunku Lwowa.

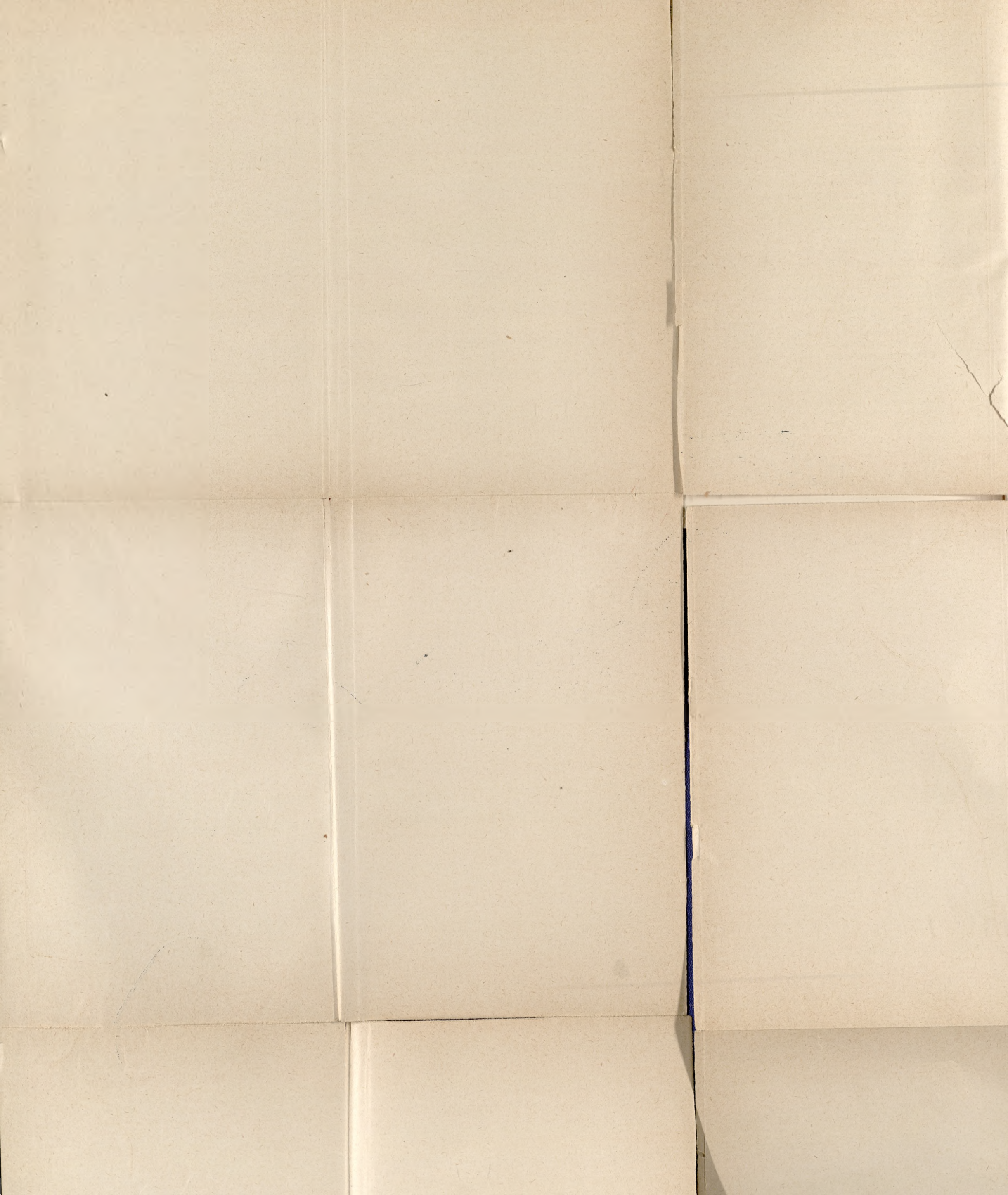
Dnia 16-go rozpocząłem atak, o ile wogóle atakiem nazwać to można. Lekki i bardzo łatwy bój prowadziła przy wyjściu tylko 21-sza dywizja, która niewiadomo poco parę dni temu, uszkodziwszy most, cofnęła się z Kocka, a teraz musiała w bród forsować Wieprz, by Kock znowu odbierać. Inne dywizje szły prawie bez kontaktu z nieprzyjacielem, gdyż nieznacznych potyczek w tem czy innym miejscu z jakimiś małemi grupkami, które natychmiast po zetknięciu się z niemi rozprasały się i uciekały, kontaktem nazwałbym się nie ośmielił. Cały dzień spędziłem w samochodzie głównie przy 14-ej lewo-skrzydłowej dywizji, zbierając ciągle dane i wrażenia swoje oraz mych podwładnych. Nie mogę nie powiedzieć, że tego dnia wieczorem, gdy wszystkie już dywizje przebiegły po dobrych trzydzieści kilka kilometrów ku północy, główną zagadką, którą chciałem sobie rozstrzygnąć, była tajemnica tak zwanej mozyrskiej grupy. Właściwie nie było jej wcale, oprócz 57-ej dywizji; lecz taki wynik rozumowań przeczył najzupełniej dotychczasowym przez miesiąc cały wykuwanym z dnia na dzień wrażeniom, jakie posiadałem. Przecież była to jakaś apokaliptyczna bestja, przed którą cofały się przez miesiąc liczne dywizje. Wydawało mi się, że śnię. Jako wynik, do którego doszedłem, był pogląd, że czeka mnie gdzieś jakaś zasadzka. Lewo-skrzydłowa 14-ta dywizja, minąwszy swobodnie Garwolin, już od południa właściwie weszła w sferę działania lewego skrzydła 16-ej armji sowieckiej, atakującej Warszawę. Miałem bowiem wiadomość, że pod Górą Kalwarją miała ta armja forsować Wisłę, a od Karczewa i Wiązowny, o których pisały depe-

Sytuacja 17. VIII. wieczorem.

Podziałka 1 : 1.000.000.

sze, że są atakowane, straże przednie 14-ej dywizji stanęły dnia 16-go o niecałe 20 czy 25 kilometrów. A nieprzyjaciela nie było! Kazałem wieczorem całej 2-ej dywizji legjonowej, oswobodzonej od zadania, skupić się natychmiast w Dęblinie i być jakąś rezerwą przy tyłu tajemnicach, grożących zewsząd jakimiś zasadzkami. Gdzieś jednak musiała być mozyrska, dotąd zwycięska grupa, gdzieś także 16-ta armja, atakująca Warszawę.

Dzień 17 sierpnia ¹⁾ nie przyniósł mi żadnego wyjaśnienia tych zagadek. Szukałem go teraz na prawem skrzydle. Spędziłem znowu dzień cały w samochodzie, szukając śladów tajemnicy i choć pozorując zasadzek. Dobrze po południu zastałem w Łukowie dowódcę 21-ej dywizji wraz z jego sztabem, festynującego wesoło po tak wspaniałym marszu. Gdy dowódcy brygad i niektórych pułków mnie otoczyli przy stole, wszyscy w jeden głos twierdzili, że właściwie nieprzyjaciela niema i z zapalem mi opowiadali, jak cała ludność śpieszy im z pomocą. Tak więc, gdy jakaś grupka nieznaczna nieprzyjaciela chce stawiać opór, to nieledwie baby z cepami i chłopci z widłami śpieszą sekundować naszemu góralom, gdy ci boso w tyraljerze idą do ataku. Straż przednia górskiej dywizji zatrzymała się na pół drogi pomiędzy Łukowem a Siedlcami. Kazałem zaraz prowadzić dalej atak na Siedlce, licząc, że może w tym centralnym punkcie znajdę jakieś rozwiązanie tajemnicy mozyrskiej grupy. Dalej ze wschodu wiedziałem, że 1-sza legjonowa, wyprzedzając wszystkich, strażami przednimi osiągnęła już Białą i Międzyrzec,

¹⁾ Patrz szkic nr. 7.

jeszcze dalej zatrzymana w biegu 3-cia legjonowa rozbiła 58-mą sowiecką dywizję i szła, prąc ją przed sobą, ku Włodawie i Brześciowi. Gdym pod wieczór wracał ku zachodowi po pięknej szosie od Łukowa w stronę Garwolina i minąłem okolice Żelechowa, gdzie spotkałem tyły 16-ej dywizji, idącej na Kałuszyn, wydawało mi się, że jestem gdzieś we śnie, w świecie zaczarowanej bajki. Nie rozumiałem właściwie, gdzie jest sen, a gdzie prawda. Czy śniłem wtedy, gdy jakaś zmora dusiła mnie jeszcze tak niedawno swą nieprzepartą siłą ustawicznego ruchu, zbliżającego potworne łapy do śmiertelnego ścisku gardła, czy śnię teraz, gdy pięć dywizyj swobodnie i bez oporu przebiega śmiało te same przestrzenie, które jeszcze tak niedawno w śmiertelnej trwodze odwrotu oddawały nieprzyjacielowi? Pomimo, iż sen mógł być radosny, nie mógł się wydawać wtedy realnym. Miesiąc cały sugestji, sugestji przemocy, nie chciał mijać. Sen radości nie mógł być realnym! Pod temi wrażeniami przyjechałem wieczorem do Garwolina. Pamiętam, jak dziś, tę chwilę, gdy pijąc herbatę obok przygotowanego do snu łóżka, zerwałem się na równe nogi, gdym wreszcie usłyszał odgłos życia, odgłos realności, głuchy grzmot armat, dolatujący gdzieś z północy. Więc nieprzyjaciel jest! Więc nie jest on jakąś uludą! Wstyd mój za lęk i strach, który miałem ongiś przed potworną zmorą, co zaczęła mi się wydawać jakąś dziką tylko fantasmagorją, nie był nieracjonalnym i bez powodów! Nieprzyjaciel był i świadczyła o nim muzyka boju na północy. Jeszcze ułożywszy się do snu, raz po raz głowę z poduszki unosiłem.

by sprawdzić swoje wrażenie. Głuchy odgłos armat miarowo, zwolna wstrząsał powietrze, mówiąc mi o boju, prowadzonym bez nerwów, spokojnie, ze spokojnie odbijanym taktem. Gdzieś koło Kołbieli, czy trochę dalej, biła się w nocy moja 14-ta dywizja. Obliczyłem sobie szybko, że nawet, jeśli bój nie będzie miał chwilowego powodzenia i może 14-ta dywizja się cofnie, odciąży jednak swym bojem zagrożoną Warszawę, a ja nazajutrz zdążę podciągnąć do miejsca boju 2-gą legjonową z Dęblińska i sąsiednią 16-tą dywizję od wschodu.

Dnia 18-go, gdym rano zerwał się ze snu, armaty już nie grały; była zupełna cisza. Zdecydowałem się zaraz pojechać sprawdzić sytuację. Nigdy nie zapomnę dziwnego wrażenia, gdym bez żadnych przeszkód przyjechał do Kołbieli i zastał w dworku przy szosie tylko tyły 14-ej dywizji i wiadomość o tem, że dywizja ta bój w nocy toczyła i ruszyła pośpiesznym marszem już do Mińska, by zgodnie z moim rozkazem być o świcie trzeciego dnia na szosie brzeskiej. Gdzież więc jest 16-ta armja? Gdym jechał do Mińska, świadczyły o niej armaty, zostawione bez zaprzęgów i bez obsługi w polu, świadczyły o niej dość liczne trupy ludzi i koni obok szosy, świadczyła wreszcie ludność, która z zachwytem opowiadała mi, zatrzymując auto, gdy mnie poznawano, że „bolszewiki“ uciekały w bezładzie i w popłochu w różne strony. Wielu z opowiadających uważało moją podróż za mało bezpieczną, gdy w okolicy tak dużo rozspanych i rozproszonych „czerwonych kozaków“. W Mińsku zastałem 14-tą dywizję, skoncentrowaną wraz z 15-ym pułkiem ułanów. Wszystkie da-

ne, które zaraz ściągnąłem o ubiegłym boju, mówiły, że 14-ta dywizja spotkała się z przeciwdziałaniem najbardziej południowych dywizyj sowieckiej 16-ej armji (8-ej i 10-ej). Dywizja nasza, poniosłszy względnie niewielkie straty, bo nie przekraczające 200 ludzi, opór złamała i była świadkiem jakiejś popłochowej ucieczki. Dowiedziałem się też, że zgodnie z moim poprzednim rozkazem część załogi warszawskiej, mianowicie dywizja 15-ta, uderzyła wzdłuż szosy Warszawa — Mińsk i że obecnie stoi w niedalekich Dębach Wielkich. W Dębach Wielkich zastałem 15-tą dywizję skoncentrowaną i mającą najzabawniejszy w świecie rozkład bojowy. Po obu stronach szosy stały baterje, jedne zwrócone ku północy, inne ku południowi. W dowództwie dywizji wyjaśniono mi, że jest to koniecznem, gdyż właściwie nieprzyjaciel, wycofujący się pośpiesznie z pod Warszawy, jest wszędzie — i na północy, i na południu. Zapowiedziałem dywizji przyłączenie jej do 4-ej naszej armji i kazałem przygotować się do wymarszu na północ, by forsować Bug, za którym spodziewałem się znaleźć opór. Było dla mnie oczywiste, że uderzenie, prowadzone w tak szybkim tempie, dało już swe wyniki pod Warszawą. Ze wszystkich danych wnosiłem, że jeśli nie mogłem nigdzie spotkać oporu ze strony tak zwanej mozyrskiej grupy, to oczekiwany przeze mnie opór 16-ej sowieckiej armji jest właściwie zakończony. Trzy jej dywizje (8-ma, 10-ta i 17-ta) po krótkim i wcale niekrwawym boju były prawie w rozsypce. Nie sądziłem, by dwie następne dywizje tej armji (2-ga i 27-ma) mogły stawiać opór skoncentrowanym wy-

siłkom z południa 14-ej i 15-ej naszym dywizjom i z zachodu skupionym dla łatania przerwy pod Radzyminem dywizjom naszym z obsady Warszawy. Wobec tego jakikolwiek opór spotkać mogłem tylko na Bugu, gdzie z konieczności nieprzyjaciel ściągaćby musiał siły swojej 3-ej armji, które walczyły pod Zegrzem i dalej na zachód za Narwią. W przeciwnym bowiem wypadku 3-cia armja znalazłaby się w sytuacji nadzwyczajnie ciężkiej, mając wszystkie drogi odwrotu przegrodzone podwójnie — i przez nieprzyjaciela, i przez rzekę Narwę. Stąd wyprowadziłem wniosek, że większość armji sowieckiej musi się cofnąć od Warszawy ku wschodowi i że zatem z naszej strony należy jak najszybciej zarządzić zupełną jednolitość działań wszystkich wojsk, zebranych pod Warszawą, aby po rozbiciu jednej z sowieckich armij energicznym pościgiem i naciskiem zewsząd rozbić i porazić resztę sił nieprzyjaciela.

W tym celu zdecydowałem udać się zaraz do Warszawy, by i pościg, i ogólne uderzenie zorganizować i nakazać. W Warszawie znalazłem nastrój nieco inny, niż ten, którego się spodziewałem. Jeżeli była radość i pewne uczucie ulgi z powodu oswobodzenia Warszawy od bezpośredniego nacisku, to znowu istniał duży niepokój z powodu licznych ataków na miasta na dolnej Wiśle, jak Płock i Włocławek i posuwania się oddziałów nieprzyjacielskich coraz dalej w tak zwany korytarz gdański. Obok tego wszystkim tym, z którymi mówiłem, sytuacja strategiczna nasza nie wydawała się tak korzystną i tak radykalnie zmienioną, jak ja o tem sądziłem. Gdy ja oswobodzony byłem już

od sugestji naszych miesięcznych niepowodzeń w niedawnej przeszłości i widziałem jedyną możliwość dla nieprzyjaciela uchylenia się od grożącej mu klęski przez obronę Bugu, do którego zbliżały się dywizje 4-ej armji i wojska generała Rydza-Śmigłego, to w Warszawie czułem wyraźnie trwający jeszcze nacisk moralny dotychczasowych sukcesów pana Tuchaczewskiego.

Próby odciążenia wschodniego frontu Warszawy przez uderzenie mniej naciskanego przez nieprzyjaciela frontu północnego pod Modlinem (nasza armja 5-ta) dały pewien rezultat. Posunięto się do Nasielska i wzdłuż Narwi ku północy. Lecz zato tem bardziej wydawała się panom w Warszawie zagrożoną lewa flanką dalszego poruszenia się ku północy 5-ej armji i tej części 1-ej, która szła w natarciu po zachodnim brzegu Narwi. Gdy ja osobiście nie widziałem w tem niebezpieczeństwa i byłem przekonany, że — wszystko jedno — nieprzyjaciel będzie musiał się cofać, nie widziałem tegoż przekonania i tej pewności w Warszawie. Dreszcz i trwoga o stolicę były tam jeszcze tak silne, a dalsze postępy nieprzyjaciela ku zachodowi tak znaczące, że jedynie z pewnym trudem ustępowano pod moim naciskiem.

Rozkaz mój z 18 sierpnia stawiał cele operacyjne dla armij naszych następująco:

„3-cia armja — przesłanianie Lubelszczyzny i Chełmszczyzny, obsadzenie Bugu, wywiad na Zabuzu oraz pomoc lewemu skrzydłu frontu południowego przez działanie od północy na oddziały 12-ej armji bolszewickiej, nie krępując się granicą południową swego odcinka.

2-ga a r m j a — wyteżony pościg w kierunku północnym dla zajęcia Białegostoku i zaatakowania cofających się kolumn nieprzyjaciela od wschodu, jednocześnie zaś zabezpieczenie się od wschodu przez obsadzenie Brześcia Litewskiego (3 dywizja legionów, kierowane do 2-ej armji 19-ta dywizja piechoty i 41-szy pułk piechoty przeznaczone są do działania w rejonie Augustów — Wołkowyśk).

4-ta a r m j a — wyteżony pościg w kierunku północnym celem szybkiego sforsowania Bugu na odcinku Brok (włącznie) Granne (wyłącznie), zajęcie Mazowiecka i przypieranie nieprzyjaciela ku granicy niemieckiej razem z tendencją działania szybciej prawem skrzydłem dla oskrzydlenia.

1-sza a r m j a — pościg frontowy, a więc w kierunku północno-wschodnim. Oś pościgu: Warszawa — Wyszaków — Ostrów — Łomża. Kawalerję skierować na lewe skrzydło dla zamknięcia luki między piechotą armji a granicą.

5-ta a r m j a — likwidowanie całkowite III konnego korpusu 4-ej armji i tych części 15-ej armji bolszewickiej, które przez ruch 5-ej armji ku północy na Przasnysz — Mławę zostaną odcięte“.

Uzupełniłem rozkaz ten listem, pisany z Siedlec już następnego dnia 19 sierpnia późno w nocy, gdy wiedziałem, że na Bugu ani 4-ta armja, ani wojska generała Śmigłego nie znajdą większego oporu. Z tego też powodu uznawałem już za zupełnie możliwe zmniejszenie ilości wojska, użytego do bezpośredniego pościgu. Sądziłem, że można już dużą część skupionych dotąd w okolicach Warszawy wojsk wywieźć w części na południe,

w części zaś wyraźnie na wschód dla sformowania nowego naturalnego frontu, obróconego nie na północ, jak dotychczas, lecz ku wschodowi. Początki tej reorganizacji frontu znajdują się już w rozkazie z 18 sierpnia. W punkcie trzecim tego rozkazu dałem rozporządzenie, by z 5-ej i 1-ej armij jak najspieszniej wyciągnąć 41-szy suwalski pułk i 19-tą dywizję, zwaną dawniej 1-szą litewsko-białoruską. Stało to w związku z moim zamiarem, już wtedy powstałym, by pułk 41-szy, jako sformowany z ochotników suwalszczan, wysłać do rodzinnego zakątka dla oswobodzenia go od najazdu sowiecko-litewskiego. Natomiast dywizja 19-ta, również sformowana z ochotników z naszych kresów, miała odejść, jak mówi rozkaz, „pośpiesznymi transportami“ przez Warszawę — Siedlce w kierunku na Czeremchę, by stanąć odrazu jako straż przednia do oczyszczenia swej ściślejszej ojczyzny od nieprzyjaciela. W liście do szefa sztabu w punkcie drugim zamiary moje są już zupełnie skrytalizowane. Nieprzyjaciela uważałem za rozbitego i streszczałem wobec tego swój nakaz w sposób następujący: „Armja 5-ta obejmuje pościg. Armja 4-ta nacisk w kierunku północnym i coraz większe zwięzanie wszystkich dróg odwrotowych. Armja 2-ga zaskakuje od wschodu. Jeżeli nie wspominać o 1-ej armji (armji, będącej w środku pomiędzy 5-tą a 4-tą), to dlatego, iż przypuszczam, że dla niej nie znajdzie się miejsca i że ona będzie musiała być rozparcelowana pomiędzy 2-gą i 3-cią armje, która to ostatnia prawdopodobnie będzie musiała objąć nie tylko osłonę Bugu i Lublina, ale i uderzenie na południe dla degażowania Galicji“. Chciałem więc już 20-go skończyć z tym nonsensem

strategicznym, z którego ongiś wyszedłem, jako z podstawy dla bitwy pod Warszawą.

Rozkaz mój z 18 sierpnia, zmieniony nieco w następnym dniu 19-go, spotkał się z rozkazem pana Tuchaczewskiego, wydanym prawie jednocześnie. Pan Tuchaczewski chce ustanowić dla niego datę tę samą, to jest dzień 18 sierpnia. Niestety, przy rozejrzeniu się w całym materiale, znajduję tyle sprzeczności z tem twierdzeniem pana Tuchaczewskiego, że muszę zatrzymać się nieco dla wyjaśnienia kontrowersji. Pan Sergiejew na stronie 92 wyraźnie pisze, że rozkaz był wydany 17 sierpnia o 18 godzinie (6 wieczorem). Twierdzi przytem, że w sztabie frontu w Mińsku 17-go rano otrzymano wiadomości o „zaczynającym się ataku jakichś polskich sił z okolic Lublina, skierowanym wprost na północ, i o rozbiciu grupy mozyrskiej jednocześnie na szerokim froncie od Dębina do Włodawy“. Pan Tuchaczewski zaś twierdzi na stronie 327, że „niestety, o ofensywie polskiej dowództwo frontu dowiedziało się dopiero 18 sierpnia z rozmowy hughes'owej z dowódcą 16-ej armji. Ten ostatni o ofensywie dowiedział się dopiero 17-go. Grupa mozyrska nic nie dała znać o tem, co się stało.—Dowódca 16-ej armji, meldując w rozmowie hughes'owej o wyniku położeniu, wypowiedział się za koniecznością odwrotu dla zorganizowania się, lecz nie uważał ofensywy białych polskich oddziałów za poważną i przewidywał możliwość zlikwidowania jej“. Stanowczo stwierdzam, że jakakolwiek rozmowa dowódcy armji 16-ej z Siedlec z panem Tuchaczewskim w Mińsku Litewskim nie była możliwa w dniu 18 sierpnia, gdyż Siedlce w większej swojej części były zajęte przez 21-szą naszą dywizję już 17-go późnym wie-

czorem. I jest rzeczą zupełnie niepodobną do wiary, aby dowódca 16-ej armji, zmuszony prawdopodobnie do szybkiej zmiany miejsca swego pobytu, mógł 18-go rozmawiać w ten dziwny sposób. Dnia 17 sierpnia wieczorem i w nocy większość jego armji (8-ma, 10-ta i 17-ta dywizje) znajdowała się w zupełnie popłochowym odwróceniu i wszelka komunikacja pomiędzy *komandarmom* 16 a jego dywizjami już tej nocy była przecięta. We wspomnieniach pana W. Putny, zatytułowanych *Pod Warszawą*, a opisujących działania 27-ej dywizji sowieckiej, dywizji, należącej do 16-ej armji, która to dywizja atakowała i wzięła Radzymin, znajduję następujące dane w tej sprawie: „Według zapowiedzi rozkazu dowódcy armji, otrzymanego w 27-ej dywizji około 16 godziny 17 sierpnia, dywizje armji miały odejść na rzekę Liwiec“. Przyczem pan Putna przypisuje to faktowi, że 8-ma i 10-ta dywizje, będące dalej na południe od 27-ej, zostały przez nas, Polaków, rozbite, a polskie straże przednie weszły już do Mińska. Stwierdza przytem, że zgodnie z rozkazem dywizja 27-ma o północy 17 sierpnia bez przeszkody ze strony nieprzyjaciela odeszła z pod Radzymina, mając jednak już przed sobą odchodzące i cofające się w bezładzie części sąsiadujących ku południowi dywizyj. Po zestawieniu tych wszystkich faktów nie mogę przypuścić, aby data rozkazu pana Tuchaczewskiego była 18 sierpnia, lecz sądzę, że jest to albo omyłka druku, albo też data została przez pana Tuchaczewskiego przesunięta rozmyślnie przy pisaniu dziełka. Dlatego też i szkic, dołączony przeze mnie do moich rozważań o bitwie warszawskiej, zestawia sytuację obu stron walczących na 17-go wieczorem, gdy rozkaz pana Tuchaczewskiego

zaczynał już działać, a gdy nazajutrz zaczął działać mój rozkaz.

Odrązu powiedzieć muszę, że mieliśmy z panem Tuchaczewskim pod względem wydanych prawie jednocześnie rozkazów losy prawie jednakowe. Rozkazy zostały wykonane w obu walczących armjach tylko przez część wojska, nie przez całość. Rozkaz pana Tuchaczewskiego, jak sam on mówi, był dany już za późno. Pan Tuchaczewski stwierdza, że przyczyną wydania rozkazu o cofaniu się był fakt, że na lewym jego skrzydle sytuacja układała się krytycznie. Dodaję, że dzięki rozproszeniu działań 4-ej armji pana Sergiejewa, pan Tuchaczewski nie miał przy wydawaniu rozkazu pewności, że może na swem prawem skrzydle osiągnąć szybko większy sukces, którego właśnie tam tem prawem skrzydłem szukał. Rozkaz więc o cofnięciu się z pod Warszawy wydany został przez sowieckiego wodza pod wpływem niespodziewanego dla niego natarcia pięciu dywizyj polskich. Jeżeli zaś twierdzi, że rozkaz był już spóźniony, to dlatego, że skierowując 16-tą swoją lewo-skrzydłową armję na Liwiec i uchylając ją w ten sposób, jak mu się zdawało, od uderzenia owych pięciu polskich dywizyj, nie wiedział, że ta armja już nie była zdolną do stawiania jakiegokolwiek oporu.

Prawo-skrzydłową, więc najbardziej północną dywizją tej armji, była wspomniana 27-ma dywizja sowiecka, która jeszcze kilka dni temu przyprawiła o trwogę Warszawę, zdobywając Radzymin. Z opisu działania tej dywizji, który już cytowałem, biorę dosłownie stan armji 16-ej dnia 18 sierpnia po południu. Oto opis: „Jeszcze 18 sierpnia rano wyjaśniło się, że inne dywizje armji już usunęły się ze swych operacyjnych linii odwrotowych i ich

jednostki, poza nieznacznymi wyjątkami, poruszały się w kierunku północno-wschodnim, jako najmniej niebezpiecznym. Sztaby polowe 2-ej i 10-ej dywizyj w południe 18 sierpnia znajdowały się: pierwszy w Paplinie, drugi w Sudninowie, obydwu na odcinku 27-ej dywizji. Po szosie Węgrów — Sokołów — Drohiczyń szły jednostki 21-ej dywizji (ta należała już do 3-ej armji i brała udział w walkach pod Radzyminem), tyłowe instytucje i tabory 27-ej, 2-ej, 17-ej, 10-ej i 8-ej (są to wszystkie pięć dywizyj 16-ej armji, nie brak ani jednej!). Droga ta zalana była nieprzerwaną kolumną, posuwającą się wolno w dwóch, trzech rzędach. Sztab polowy 27-ej dywizji przybył do Sokołowa o 21 godzinie 30 minut 18 sierpnia, gdzie wyjaśniło się, że nieprzyjaciel o świcie 18 sierpnia zajął już był Siedlce i posuwał się w kierunku na Sokołów i Drohiczyń; koło 21 godziny Polacy zajęli już okolice Rozbitego Kamienia, skąd odrzucili 50-tą brygadę (17-ta dywizja). Pociąg pancerny przeciwnika podszedł do Sokołowa i ostrzeliwał artylerją szosę, po której wciąż jeszcze szły kilku rzędami tabory wszystkich dywizyj 16-ej armji. Niektóre rozluźnione jednostki 8-ej, 10-ej, 17-ej i 57-ej (z mozyrskiej grupy) dywizyj i tabory odchodziły przez Sokołów w północno-wschodnim kierunku (więc już nie na Drohiczyń!). Wobec takiej sytuacji i wobec przerwania technicznej łączności z dowództwem armji w dywizji postanowiono odejść za Bug, o czym posłano zawiadomienie do dowództw 2-ej, 10-ej i 21-ej dywizyj“.

Liwiec więc, wyznaczony przez pana Tuchaczewskiego jako miejsce zatrzymania się 16-ej armji, był już opuszczony przez całą tę armję 18-go wieczorem pod naciskiem straży przedniej naszej

21-ej dywizji i pociągu pancernego, do tej straży przedniej należącego. W dodatku zaś poza 16-tą armją w tem opuszczeniu Liwca brała już udział i jedna dywizja 3-ej armji sowieckiej. Ten obrazek, zapożyczony nie z relacyj bojowych naszych, lecz z opisu własnego przeciwnika, świadczy o stanie 16-ej armji, która zwycięsko przebiegła olbrzymią przestrzeń od Berezyny do Warszawy, mając za sobą sukces za sukcesem. Teraz armja ta, stoczywszy 17-go bitwę z dwiema tylko naszymi dywizjami (14-tą i 15-tą), wyrzekła się wszystkich zadań, jej przeznaczonych, pod naciskiem straży przedniej jednej dywizji (21-ej). Dodam, że wszystkie trzy dywizje nasze: 14-ta, 15-ta i 21-sza, które teraz dnia 17-go i 18-go odnosiły nad 16-tą armją zwycięstwo, były starami jej znajomymi, gdyż zaczynając od Berezyny aż do samej Warszawy stale i ciągle miały z nią do czynienia. Armja więc 16-ta rozkazu pana Tuchaczewskiego wypełnić nie mogła.

Spójrzmy na dalszą, 3-cią armję. Ma ona według rozkazu zatrzymywać przeciwnika. Widzieliśmy już, że lewo-skrzydłowa jej dywizja 21-sza wciągnięta została do katastrofy 16-ej armji i dzieliła z nią smutne jej losy. Reszta, z trzech dywizyj złożona, atakowała jeszcze niedawno Warszawę i okolice Zegrza, teraz odchodziła za Bug. Pan Sergiejew konstatuje, że sytuacja dalszej ku północy 15-ej armji 19 sierpnia stała się ciężką, gdy straciła ona łączność na lewem skrzydle ze śpiesznie odchodzącą na wschód 3-cią armją.

Ze swojej strony cytuję ustęp z listu mego, już przytaczanego, do generała Rozwadowskiego, pisanego w nocy z 19 na 20 sierpnia. W końcu listu piszę: „Zagadką dotąd dla mnie nierozwiązaną

jest, gdzie się znajduje 3-cia armja nieprzyjacielska oraz ta część 15-ej, która nie bierze udziału w operacjach na północ od Modlina“. Zagadkę tę starałem się rozwiązać i znacznie później po wojnie. Wiedziałem bowiem, że 3-cia armja odchodziła pośpiesznie przez Ostrów, bardzo słabo broniąc przedtem Bugu, lecz w pościgu, bardzo gwałtownym i pośpiesznym, jaki od 19-go rano został przeze mnie w 4-ej naszej armji zarządzony, armja 3-cia sowiecka nie odegrała tej roli, jaką jej chciał przypisać pan Tuchaczewski, to znaczy nie zatrzymywała wcale nieprzyjaciela. Były, co prawda, od czasu do czasu w przeciągu dni 20-go i 21-go nieznaczne potyczki z łatwo rozpraszalnemi oddziałkami, lecz oporu właściwego i zorganizowanego nikt nie stawiał. Na kopji ostatniego szkicu pana Sergiejewa znajduję ją dnia 19-go koło Wyszkowa, dnia 20-go za Ostrowiem, a już dnia 22-go omijającą starannie Białystok i Łomżę i zdążającą już w kierunku Ossowca. Znowu więc skonstatować muszę, że i druga z rzędu armja sowiecka — 3-cia, rozkazu pana Tuchaczewskiego nie słuchała i, zwycięsko przeszedłszy olbrzymią przestrzeń od „wątlęgo strumienia Auty“ ku potężnej Wiśle, cofała się szybko i to bardzo szybko, nie chcąc prowadzić boju, jej nakazanego, z paru dywizjami polskimi, idącymi na nią od południa.

Rozkaz pana Tuchaczewskiego został usłuchany jedynie przez 15-tą jego armję. Ta stanęła dla uratowania sytuacji. Miała zabezpieczyć odejście zaawanturowanej daleko na zachód armji 4-ej i w przeciągu dni 18-go i 19-go starała się to uczynić. Jak zwykle przy porażkach bywa, cierpi najbardziej ten, co jest najdzielniejszy. 15-ta armja

została zaatakowana wtedy, gdy inne armje albo — jak to robiły 16-ta i 3-cia — odchodziły pośpiesznie ku północnemu wschodowi, albo — jak to robiła 4-ta armja, która zresztą na czas nie otrzymała rozkazu — starały się dopiero skoncentrować do odwrotu swoje zanadto rozsypane dywizje.

Niepodobna dokładnie zrozumieć sytuacji 15-ej i 4-ej armij sowieckich bez zestawienia jej z działaniami naszych wojsk na zachód od Narwi. Rozkaz mój 18 sierpnia, jak już powiedziałem, nie był w zupełności wypełniony przez wszystkie nasze wojska. Rozkaz wyraźnie skierowywał wszystkie armje, z wyjątkiem najbardziej zachodniej 5-ej, ku północnemu-wschodowi, 4-ta więc armja iść miała w ogólnym kierunku na Mazowieck, tak, aby się bardziej zbliżyć do zanadto izolowanej armji 2-ej generała Śmigłego, dążącej w kierunku Białegostoku. Armja bowiem 2-ga miała podwójne zadanie — osłaniała nas od wschodu, na co zużyć musiała dużą część sił, i próbowała zarazem zaskoczyć na drogi odwrotowe cofającego się ku wschodowi nieprzyjaciela na linii Bielsk — Białystok. Siły po temu miała wydzielone bardzo niewielkie, jako naturalny skutek nonsensu założenia, z którego wyszedłem dla rozkładu strategicznego bitwy pod Warszawą.

Natomiast 1-sza armja, oswobodzona przez sukcesy mego kontrataku z nad Wieprza od jakiegokolwiek nacisku, otrzymała przez rozkaz 18 sierpnia kierunek dla dalszych działań na Łomżę — Ostrołękę. Ruch ten jednak przez 1-szą armję nie został wykonany ani 19-go, ani 20-go. Już w rozkazie na 19-ty działania 1-ej armji naszej zostały jakby przepełowione. Dla zastosowania się do rozkazu

mego z 18 sierpnia dywizje 8-ma, 10-ta i 7-ma brygada rezerwowa rozpoczęły swój marsz pościgowy na Bug, utrzymując nakazany kierunek na Łomżę i Ostrołękę, lecz reszta 1-ej armji została właściwie złączona w działaniach z działaniami armji 5-ej. W ten sposób, gdy nieprzyjaciel właściwie zabierał się do odwrotu lub ten odwrót śpiesznie już wykonywał, 1-sza nasza armja swoim rozkazem starała się być wciąż silną na zachód od Narwi, nie na wschód od niej. Już 20-go ten zachodni kierunek myśli i działań dowodzenia nad 1-szą armją zostaje zaznaczony tak jaskrawo i wyraźnie, że cała 1-sza armja, nie wyłączając i tych dywizyj, które działały na wschód od Narwi, otrzymuje rozkaz przekraczania Narwi zpowrotem, z dążeniem ku zachodowi. Rozkaz ten, w rażącej stojący sprzeczności z rozkazem moim z 18 sierpnia, spowodowany był przypuszczeniem, że nieprzyjaciel koncentruje się dwiema swemi armjami, to znaczy 4-tą i 15-tą, na północ od Ciechanowa koło Mławy.

Kiedy wspomniałem, że jedyną armją, która rozkaz pana Tuchaczewskiego wykonała, była 15-ta, to przyznać muszę, że dzielna musiała być postawa tej armji w ciągu 18 i 19 sierpnia, jeśli wywołała ze strony polskiej koncentrację wojsk w tak nieużytecznym dla całości operacji kierunku, jak zachodnim, odciągając w ten sposób od zadań pościgowych całą naszą 1-szą armję. Kierunek ten tem bardziej był nieużytecznym w dniu 20 sierpnia, że 15-ta armja sowiecka 19 sierpnia wieczorem zdecydowała się odejść przez Ostrołękę właśnie w kierunku Łomży, która przez fatalny rozkaz, powtarzam, sprzeczny zupełnie z moim nakazem, została oswobodzona od nacisku z naszej, polskiej strony.

Pan Sergiejew na stronie 92 swego dzieła nie pozostawia pod tym względem żadnej wątpliwości. Oto, co pisze on w tej sprawie: otrzymał on w Sierpcu dopiero 19 sierpnia zasadniczy rozkaz pana Tuchaczewskiego o odwrócie. Mógł się jeszcze przez Mławę i Przasnysz rozmówić osobiście o sytuacji z panem Tuchaczewskim, będącym w Mińsku. Jak pisze pan Sergiejew, „dopiero w tej osobistej rozmowie z dowódcą frontu przekonał się o konieczności odprowadzenia swoich wojsk już nie do okolic Ciechanowa, a znacznie dalej na wschód. Dopiero 19 sierpnia rozpoczęła swój odwrót 4-ta armja“. Co do 15-ej armji, pan Sergiejew pisze, że stała ona 17, 18 i 19 sierpnia w bojach, „lecz nie otrzymując pomocy dla swego prawego skrzydła od 4-ej armji i straciwszy na lewem skrzydle łączność z odchodzącą pośpiesznie na wschód 3-cią armją, 15-ta armja decyduje się, zgodnie zresztą z dyrektywą frontu, na odejście, i przez Ostrołękę idzie do okolic Łomży“. Na stronie 94 pan Sergiejew opowiada, że tegoż dnia 19-go, gdy już znowu stracił łączność z dowództwem frontu, próbował ją nawiązać przez 15-tą armję i w okolicach Ciechanowa trafił właśnie na moment, gdy 15-ta armja już swemi strażami tylnymi odchodziła ku Ostrołęce. Osądziwszy zaś, że w ten sposób jest odcięty już od swej armji 15-ej i nie chcąc trafić do niewoli, szybko odjechał na wschód do Augustowa i Grodna. Kiedy więc 19-go wieczorem armja 15-ta pośpiesznie odchodziła ku wschodowi, nasza 1-sza armja przedsięwzięła zabawny manewr przechodzenia z trudem Narwi w akurat odwrotnym kierunku — ku zachodowi.

Dziwaczny ten i nonsensowny rozkaz, który nie-mało się przyczynił do zmniejszenia klęski armji sowieckiej pod Warszawą, wywołał z mojej strony silny sprzeciw, lecz, niestety, zbyt małe poprawki. Specjalnym rozkazem, wysłanym do 8-ej dywizji, stojącej już pod Ostrowiem, zabroniłem tej dywizji słuchać rozkazu swej armji i przyłączyłem ją do armji 4-ej, rozkazując jej dzielić dalsze losy nie z armją 1-szą, a z 4-tą. Tę ostatnią skierowałem znowu na opuszczony kierunek — na Łomżę. W ten sposób zwolniłem nareszcie nacisk na odchodzącą 3-cią sowiecką armję, która też zgodnie z określeniem pana Sergiejewa, wyszła najlepiej z klęski warszawskiej. Naraziłem również w ten sposób armję generała Śmigłego, a specjalnie biegnącą bez zatrzymania prawo-skrzydłową jej dywizję, 1-szą legjonową, na zupełną izolację i działanie bez jakiegokolwiek poparcia sąsiednich armij¹⁾.

Nieraz po ukończonej wojnie zastanawiałem się i próbowałem analizować działanie własne i innych podczas bitwy warszawskiej. Wydawało mi się bowiem zawsze, że nie wyzyskał dostatecznie sytuacji, wytworzonej przez atak pięciu naszych dywizyj z nad Wieprza. Osiągnąłem, jak to czytelnik już wie, tym atakiem wydanie 17 sierpnia rozka-

---

1) Nie mogłem znaleźć w archiwach naszych ostrej depeszy, wysłanej przeze mnie z Siedlec z powodu tego nicoczekiwanego dla mnie ruchu 1-ej armji. W notatkach, które mam przed sobą, pisanych w Siedlcach, poza ostrem określeniem słowem „idjotyzm“, nazywam ten ruch koncentracją w kierunku Poznania. Czyniłem w ten sposób aluzję do względnie licznej ucieczki najbardziej przyzwyczajonych do pokory elementów naszej stolicy z Warszawy, gdy ta była zagrożoną. Uciekano do Poznania, gdzie również chciano ewakuować rząd i centralne instytucje.

zu o cofnięciu wszystkich wojsk sowieckich z pod Warszawy ku wschodowi. (Przy analizie jednak dochodziłem do przypuszczenia, że były z mej strony niedociągnięcia, które z klęski, poniesionej przez wojska sowieckie pod Warszawą, nie uczyniły klęski ostatecznej, z której walczące z nami państwo wyjściaby nie znalazło. Pierwsze niedociągnięcie, jakie widziałem zawsze, jest to niewyzyskanie dostateczne dnia 18 sierpnia, który spędziłem w Warszawie. Dzień ten dla 4-ej naszej armji, a właściwie dla jej dalszego pościgu, był prawie stracony. Bez mego bezpośredniego nacisku armja ta bardzo niewiele uczyniła nawet dla wyjaśnienia sytuacji. A mogła, zdaniem mojem, gdyby była przeze mnie dalej pchana, dojść swobodnie do Bugu i swemi strażami przednimi już 18-go wyjaśnić rozmiar klęski, którą poniosła 16-ta armja sowiecka, oraz wejść w kontakt z cofającą się już 3-cią armją sowiecką.)

Możliwość ta istniała, gdy się uwzględni, że do ruchu rozpędowego 4-ej armji dołączone być mogły usiłowania całej 1-ej armji, gdyby ta tegoż dnia ruszyła w kierunku, nakazanym jej dopiero rozkazem, wydanym po południu 18-go. Spędziłem ten dzień w Warszawie, gdzie, jak już wspomniałem, sytuacji tak optymistycznie brać nie chciano i gdzie zatem próbowano robić przez pół, nie na całego. (Drugie niedociągnięcie, które przy analizie zawsze wykrywałem, było, że 19 sierpnia, kiedy już dostrzegłem wspomnianą pracę połowiczną, nie na całego, ze strony panów, których zostawiłem w Warszawie, nie ująłem wszystkiego natychmiast w swoje ręce, kasując ten chaos organizacyjny i bezład dowodzenia, który się rozwijał

i wzrastał po moim wyjeździe 12 sierpnia dla prowadzenia kontrataku. Nonsens założenia w bitwie warszawskiej, wypływający z sugestji miesięcznych porażek i klęsk, któreśmy ponosili, był tak silnie założony w Warszawie, że ludzie z trudem oswobadzać się mogli od jego konsekwencyj. Było tam stale jakgdyby dążenie do utrzymywania na bezpośrednim froncie w Warszawie możliwie wielkiej ilości wojsk, zabezpieczających stolicę od trwogi. Szybki, błyskawiczny przewrót sytuacji, dokonany przeze mnie tak nieznaczными siłami, nie wydawał się nikomu trwałym, gdy przedtem prawie półtora miesiąca cała nasza armja na południu i na północy rady z nieprzyjacielem dać sobie nie mogła. A gdy sugestja zmory, tak długo trwającej, była jeszcze dostatecznie silną, czepiano się najdrobniejszych przejawów aktywności nieprzyjaciela, by przypuszczać jeszcze możliwość klęski, a nie być pewnym zwycięstwa. W umysłach więc i sercach trwało jakgdyby zaćmienie, gdy ja już 19-go i 20-go byłem zupełnie od jakiegokolwiek trwogi oswobodzony. Dokładnie zdawałem sobie sprawę, że trzeba jak najszybciej skończyć z niepotrzebnem skupieniem nadmiaru wojsk pod Warszawą, jako skutkiem nonsensu założenia strategicznego przy początkach bitwy. Jak już wspominałem, podczas mego pobytu w Warszawie 18 sierpnia najgorętsze debaty, toczone z niepokojem, tyczyły się nie czego innego, jak wiadomości z Płocka, który dnia tego był przez Sowiety zdobyty, jak o atakach na Włocławek i ruchach sowieckich w okolicach Brodnicy i Torunia. Sugestia porażek i klęsk w ten sposób jakgdyby się wzmacniała — nieprzyjaciel szedł wciąż naprzód,

zdobywając nowe miasta i szerząc się ku zachodowi. Dlatego też wyznaję, że z pewnym podziwem czytałem u pana Tuchaczewskiego skargi na swoją 4-tą armję, a u pana Sergiejewa uznanie słuszności wszelkich krytyk, zwróconych pod jego adresem za działania 4-ej armji podczas bitwy warszawskiej. Narzekania pana Tuchaczewskiego już zupełnie są nieusprawiedliwione. Dał przecie wyraźny rozkaz 8 sierpnia, skierowujący 4-tą i 15-tą armję nie do zdobywania Warszawy, lecz do „pochodu za Wisłę“.

Poszły więc obie armje, nie dotykając Warszawy i zebranych tam polskich wojsk, wprost ku zachodowi. Do Wisły zaś, czy w Płocku, czy we Włocławku, doszła jedynie 4-ta armja pana Sergiejewa, wyprzedzając, jak zwykle dotąd, szerokim frontem. Dla samej idei forsowania Wisły nie był to wcale zły sposób. Dlatego też, powtarzam, o co panu Tuchaczewskiemu w skargach na pana Sergiejewa chodzi? Przypuszczam, że obaj ci autorowie ulegli pewnego rodzaju sugestji, gdy krytykowali działanie 4-ej sowieckiej armji. Autorytetem, któremu ulegli, sądząc z treści cytata, była pobieżna bardzo analiza jednego z oficerów francuskich, który wydał broszurę o tym boju. Dowcipna uwaga tego Francuza mówi, że 4-ta armja sowiecka, zamiast być pod Warszawą, walczyła raczej z traktatem wersalskim, niż z Polakami. Przypisuje on nawet do pewnego stopnia niepowodzenie sowieckie brakowi współdziałania pod Warszawą nie czego innego, jak 4-ej armji pana Sergiejewa. Jest to dość zrozumiałe dla mnie nieporozumienie. Polega ono na sugestji trwogi o Warszawę, gdy wszyscy bezwiednie chcieli widzieć skoncentrowa-

ne siły pana Tuchaczewskiego nie gdzieindziej, jak przy Warszawie. Tymczasem, zgodnie z rozkazem pana Tuchaczewskiego z 8 sierpnia, nie tylko 4-ta armja nie chciała walczyć o Warszawę, lecz również i 15-ta armja, najliczniejsza i najbardziej uposażona, omijała naszą stolicę i zaplątana była w bojach tylko swoim lewym skrzydłem, nie całością. A stwierdzić wyraźnie trzeba, że Wisłę w „pochodzie za Wisłę“ ujrzała tylko jedna północna 4-ta armja pana Sergiejewa. Będąc zaś najdalej ku zachodowi, w najcięższe w porównaniu z innymi armjami wpadała tarapaty przy odwróceniu. Pozostaje jednak przy niej zasługa, że najdłużej przeciągnęła sugestię porażek i klęsk w stosunku do nas, Polaków. Tem zaś z chwilą, gdy nie mogła czy nie umiała wiele zrobić bezpośrednio, pomogła bardzo efektywnie odwrótowi zarówno 3-ej armji sowieckiej, jak i 15-ej.

Wracając do historii odwrotu armij sowieckich i naszych działań, stwierdzam, że z powodu dziwnego rozkazu, grupującego 1-szą armję ku zachodowi, 4-ta nasza armja została skierowana na Łomżę; 15-ta zaś armja sowiecka 19-go wieczorem znajdowała się w pełnym odwróceniu ku tejże Łomży. Dla pomocy zaczynającej dopiero odwrót 4-ej armji zostawiła jedną dywizję na północ od Ciechanowa. Odwrót armji był bardzo pośpieszny. Przyłączyły się do niego i niektóre części 4-ej armji sowieckiej, które zdążyły minąć Ciechanów. Już 21 sierpnia większość 15-ej armji wraz z częściami 4-ej jest w Łomży, osłaniając swój dalszy odwrót boczną osłoną w okolicach Śniadowa. Nasza 4-ta armja, zmuszona do zmiany kierunku, oswobodziła w ten sposób 3-cią sowiecką armję od bezpośredniego na-

cisku, nie zdążyła zaś dobiec do swego nowego celu, opuszczonego przez dziwaczny odwrót ku zachodowi 1-ej armji. Dlatego też 21-go pod Śniadowem wchodzą w kontakt z cofającą się 15-tą armją tylko straże przednie lewo-skrzydłowej dywizji 15-ej. Oddziały te, coprawda, zdobyły Śniadowo, co, o ile mi wiadomo, wywołało już w Łomży w wojskach sowieckich prawdziwy popłoch. Nazajutrz 22-go koncentruje się już cała 15-ta dywizja nasza i silnem uderzeniem wieczorem zdobywa Łomżę. Przy tak pośpiesznem tempie mowy, naturalnie, być nie mogło o uporządkowanym odwrocie. Gdy nazajutrz przyjechałem do Łomży, stwierdziłem, że bardzo wielu z podwładnych pana Tuchaczewskiego rozpytywało w Łomży i jej okolicach nie o co innego, jak o drogi, wiodące do Prus Wschodnich. Znowu więc cała armja czyniła pośpieszny odwrót pod naciskiem jednej tylko naszej dywizji.

Pozostała jeszcze na zachodzie 4-ta armja. Była najdalej, aż na brzegach Wisły, najpóźniej otrzymała rozkaz i utraciła dotychczasowego swego dowódcę, który szedł od zwycięstwa do zwycięstwa, a teraz był w pośpiesznym, bardzo pośpiesznym odwrocie do Augustowa i Grodna. Dotychczasowemi jednak zwycięstwami i siłą moralną przykuła ku sobie tyle uwagi i tyle trwogi, że wszystko to (z wyjątkiem dwóch dywizyj), co dotąd przeciwko armjom pana Tuchaczewskiego miało bronić Warszawy, skierowane jest ku niej, by ciasną siecią ją otoczyć i zdławić. Od wschodu więc idzie ku niej 1-sza nasza armja, lecz ta, mając do przezwyciężenia zadane jej nowe skręty i zmuszona w części bez mostów przechodzić jeszcze raz Narew, nie

nadaża nigdzie — ani do Łomży, gdzie była 18 sierpnia skierowana, ani pod Mławę, gdzie ją nowe rozkazy dowódców posyłają. Ściga ją i naciska od południa aktywniejsza znacznie od 1-ej naszej armji — 5-ta. Lecz armja pana Sergiejewa i bez niego broni się, jak lew osaczony. Dnia 22 sierpnia, gdy Łomża już była w mojem ręku z opuszczonym pośpiesznie mostem przez Narew, armja 4-ta sowiecka przerwała przeszkody, otwierając drogę dla swojej piechoty i taborów. Naza-jutrz nieznaczna już przeszkoda, naprędce rzucona do Chorzel z teje 5-ej naszej armji, została szybko zniesiona i reszta 4-ej sowieckiej armji ruszyła ku wschodowi. Było jednak za późno. Od Łomży ku północy wybiegły już przegrodzić jej drogę dwie dywizje (14-ta i 15-ta) z naszej 4-ej armji. Po krótkim boju i próbie przerwania i tej przegrody, 4-ta armja sowiecka wyrzekła się dalszych usiłowań i przeszła granice Wschodnich Prus, składając tam broń. Tak się zakończyła historyczna bitwa pod Warszawą.

Pan Sergiejew załącza do swojej książki szkic bitwy pod Warszawą. Jest on nieco zaplątany i nie-zupełnie ścisły dla naszych działań, niedokładnie przez niego znanych i zrozumianych. Dla charakterystyki armij sowieckich reprodukuje ten szkic, opuszczając wszystkie szczegóły, gdyż wtedy niekażdy zorjentuje się w tej chaotycznej, źle dowodzonej po obu stronach bitwie¹⁾. Odkładając szczegółową analizę bitwy pod Warszawą na później i ograniczywszy się tylko do ogólnej strate-

¹⁾ Patrz szkic nr. 8.

- Położenie — 16.VIII.
- " 15., 3 i 16 armji 19.VIII.
- " " " 20.VIII.
- " " " 22.VIII.
- " 4 " 25.VIII.

Podziałka 1 : 1.000.000.

gicznej jej oceny, i w reprodukcji szkicu ograniczam się w ten sposób. Tem jaśniej występuje wtedy praca strategicznych jednostek pana Tuchaczewskiego, poszczególnych armij. Streszczam losy ich pokrótce, zaczynając od południa.

Grupa mozyrska przedstawiona jest na szkicu jasną linią, łączącą 58-mą dywizję we Włodawie z jakąś strzałką z numerem 57 pod Żelechowem, dodatek stanowi jakieś tajemnicze kółko, otaczające Łuków. Wobec tego, że ani ten szkic, ani działania moich wojsk nie wyjaśniły mi tajemnicy mozyrskiej grupy, zwycięskiej od 4 lipca w dwóch kierunkach, a zupełnie nie stawiającej oporu w dniach 16 i 17 sierpnia, ograniczę się krótkimi słowy. Dywizja 58-ma dwa razy próbowała zatrzymać naszą 3-cią dywizję legjonową bezskutecznie i wycofała się rozbita za Bug, oddając Włodawę i Brześć, zajęty 19 sierpnia. Nasza 3-cia legjonowa zatrzymała się potem w Brześciu, przedłużając w ten sposób pasywną osłonę Bugu. W ten sposób aktywna dalsza praca ku północy wojsk generała Śmigłego skurczyła się do działań 1-ej dywizji legjonowej z brygadą jazdy, sekundowanych od zachodu poparciem dalekiem 21-ej górskiej dywizji. Reszta mozyrskiej grupy z 57-mą dywizją wyszła zupełnie z rachuby, była bowiem istotnie „rozpyloną“ do tego stopnia, iż jeńcy z 57-ej dywizji brani byli przez wszystkie nasze wojska, zaczynając od lewo-skrzydłowej dywizji 14-ej do prawo-skrzydłowej 1-ej legjonowej na przestrzeni od Wieprza aż po Białystok i Łomżę.

Następnie uderzona została 16-ta armja. Południowe jej dywizje 8-ma, 10-ta i 17-ta zaatakowane zo-

stały koło Kołbieli i Mińska dnia 17-go wieczór i 18-go rano przez naszą 14-tą i 15-tą dywizję z dwóch stron. Część sowieckich dywizyj rozprószyła się odrazu i cofała w naturalnym dla siebie kierunku odwrotu, to jest tam, skąd przyszły — na wschód ku Brześciowi. O nich to pisałem w swoim liście do generała Sosnkowskiego. Duża część tych rozbitków wyłapana została przez ludność miejscową, która formalnie na nich urzędowała polowanie. Na szkicu pana Sergiejewa widzimy 16-tą armję, jak 18-go zbiera się na Liwcu pod Węgrowem, mając drogę odwrotową teraz na Drohiczyn. Uderzona wieczorem tego dnia przez straż przednią jednej tylko dywizji naszej, 21-ej, i wiedząc, że jazda nasza i straż przednia 1-ej legjonowej już zabiegają jej drogę w Drohiczynie, cofa się 16-ta armja, jak to na szkicu pokazano, ku północy w stronę Bielska. Próby oporu na Bugu szybko zostają złamane, szczególnie przez obojętne 1-ej legjonowej, i koło Bielska część taborów i nieznaczna ilość wojsk unika pościgu, umykając do Wołkowyska. Gros zatrzymane jest przez zajęcie już 20 sierpnia Bielska przez 1-szą legjonową i po bardzo słabym ze swej strony oporze rzuca się ku północy, szukając wyjścia przez Białystok.

Wobec tego, że szkic pana Sergiejewa urywa dzieje 16-ej armji na Bielsku, dając potem tylko rozprószone w różne strony strzałki, cytuję pana Putnę, dziejopisa 27-ej dywizji sowieckiej w tym pochodzie. Opisuje on, że Bielsk próbowała odebrać od naszej 1-ej dywizji legjonowej 21-sza dywizja sowiecka, a gdy się to jej nie udało, 16-ta armja, która cały czas nie miała żadnego związku ani z dowódcą swoim, ani z żadną inną armją so-

wiecką, przechodząc z trudem przez Narew pod Surazem, wyszła 22 sierpnia koło południa na 12 wiorstę szosy Białystok — Mazowieck, gdy Białystok już od rana 22-go był zajęty przez straż przednią 1-ej dywizji legjonowej. Oto, jak opisuje pan Putna, co na tej 12 wiorście się znalazło: „Na szosie do Białegostoku zgrupowane były liczne tabory i poszczególne jednostki trzech armij (407-my, 408-my, 409-ty pułki i części 2-ej, 3-ej, 6-ej, 8-ej, 10-ej, 17-ej, 21-ej, 55-ej dywizyj). Przeciwnik silnie zajmował Białystok i próby jednostek 2-ej i 21-ej dywizyj wyrzucenia go z miasta nie miały powodzenia“. Nastąpił wieczorem nowy rozpaczliwy atak na Białystok jednych i nocne przemarsze dookoła innych. Przez pewien czas droga przez Białystok była nawet otwarta, lecz w rezultacie zostawiono mnóstwo materiału wojennego i wielką ilość jeńców w rękach 1-ej dywizji legjonowej. Stan zaś armji oddaje pan Sergiejew słowami: „Wszelki porządek ostatecznie został naruszony i części 16-ej armji wyszły w postaci marnych resztek tak groźnych niegdyś dywizyj“. Dodaje zaś w uwadze: „Utrzymały jeszcze jakiś porządek i zdatność do boju tylko po jednej brygadzie 8-ej i 17-ej dywizyj i dwie brygady 27-ej dywizji (z piętnastu brygad, które były w armji)“.

Następna, 3-cia armja sowiecka najszcześliwsze losy miała w bitwie warszawskiej. Rozkaz pana Tuchaczewskiego ruszył ją do ataku na Modlin; lewem swem skrzydłem pomagała 16-ej armji, z tego właśnie powodu jej 21-sza dywizja podzieliła losy sąsiedniej armji. Przy rozbiciu armji 16-ej cofnęła się za Narew, próbując przez chwilę tylko stanąć na Bugu. Gdy to się nie udało, zerwała kontakt

z armją 15-tą, pozostawiając ją swemu losowi, a widząc klęskę 16-ej armji, zaczęła śpiesznie uchodzić wzdłuż szosy Wyszków — Ostrów — Zambrów. Na szkicu pana Sergiejewa mamy ją pod Wyszkowem 19-go, następnego dnia 20-go pod Ostrowiem, gdzie nie próbuje wogóle stawiać oporu i odchodzi dalej, będąc jeszcze narówni z odchodzącą tamże i będącą już koło Ostrołęki 15-tą armją. Lecz już dalej wyrzeka się jakiegokolwiek udziału i współudziału z innymi armjami, śpieszy wykorzystać czas, gdy nasza 4-ta armja zwrócona została ku Łomży, a nasza 1-sza armja czyni swój odwrót za Narew ku zachodowi. Na szkicu widzimy ją 22-go, w dniu klęski 16-ej armji pod Białymstokiem i 15-ej pod Łomżą, jak, nie pomagając w żadnym kierunku, śpieszy w postaci trzech strzałek ku północnemu-wschodowi na Ossowiec i w kierunku Grodna. Pan Sergiejew stwierdza, że z klęski warszawskiej wyszła ona najlepiej, stwierdzić to mogą również i ja, gdyż znalazłem ją w miesiąc później, uparcie broniącą Grodna i przejścia przez Niemen.

Armja 15-ta nie szła pod Warszawę, obchodziła ją, idąc w kierunku Wisły w dolnym jej biegu poza Modlinem, zaczepiła więc o obsadę naszą w Warszawie lewo-skrzydłowymi dywizjami, lecz nie doszedłszy do swego celu, otrzymała 17-go wieczorem rozkaz cofania się z powodu natarcia polskiego z nad Wieprza. Cofnęła się, by przyjąć na siebie ciężar bojów w tym czasie, gdy żadna armja już bojów nie prowadziła. Dnia 19-go widzimy ją skoncentrowaną w Ciechanowie, Makowie i Przasnyszu, czekającą jeszcze na nadejście 4-ej armji, lecz wobec zupełnego rozbicia 16-ej armji i odejścia 3-ej — armja ta cofa się. Na szkicu pana Ser-

giejewa znajdujemy ją 20-go w okolicach Ostrołęki, 22-go jest ona w Łomży, którą pod naciskiem jednej dywizji naszej (15-ej) traci tegoż dnia. Odchodzi pośpiesznie już przez Grajewo, dotykając w ten sposób granicy ze Wschodnimi Prusami. Zostawiła ona w ostatnim boju i natychmiastowym pościgu wielką ilość jeńców, przyczem nie miała jej część, zmęczona i zniechęcona do dalszych bojów, przeszła przez granicę do Wschodnich Prus, dając się tam rozbroić.

Wreszcie armja 4-ta uwidoczniła jest na szkicu pana Sergiejewa, jak koncentruje się zewsząd — z pod Włocławka, Brodnicy i z za Wkry, w liczbie czterech dywizyj i konnego korpusu, i 22-go przebija pod Mławą pierwszą przeszkodę (naszą 18-tą dywizję), 23-go rozbija słabą drugą przegrodę pod Chorzalami (jeden pułk tak zwanej sybirskiej brygady) i wreszcie 25-go pod Kolnem, zatrzymana przez naszą 14-tą i 15-tą dywizję, przechodzi przez granicę i daje się rozbroić we Wschodnich Prusach.

W historii bitwy warszawskiej zastanowić musi każdego dziwna, nieoczekiwana i tak nagła zmiana ról obu stron walczących. Zwyciężony zostaje zwycięzcą, zwycięzca zwyciężonym — w jakieś parę dni. Gdy zaś zestawia się niezwykłą jakąś sugestją klęski polskiej, która nieodparcie narzucała się umysłom i sercom ludzkim nietylko u nas w Polsce, lecz i na całym świecie, gdy się zestawia niezaprzeczony fakt upadku moralnego młodego państwa polskiego, czego wyrazem była wysłana delegacja pokojowa do stóp pana Tuchaczewskiego, z nagłym przewrotem, który w jakiś błyskawiczny sposób nastąpił — szuka się bezwiednie

jakichś nadzwyczajnych przyczyn tej naglej zmiany, tego piorunującego przewrotu. Gdy dawałem charakterystykę potężnego wpływu, który wywarł pan Tuchaczewski swym zwycięskim pochodem, mówiłem, żeśmy mieli po swojej stronie wrażenie kalejdoskopu, wywołującego chaos obliczeń, rozkazów i raportów. Kalejdoskop kręcił się może powoli, lecz przy nim dzień niepodobny był tak dalece do dnia następnego, że jakby w kontredansie plątały się wszystkie figury — manewry dywizyj i pułków z nazwami geograficznymi. Teraz ja miałem swój rewanż i swój triumf.

Nie marnego kontredansa, lecz wściekłego galopa różnęła muzyka wojny! Nie dzień z dniem się rozmijał, lecz godzina z godziną! Kalejdoskop, w takt wściekłego galopu zakręcony, nie pozwalał nikomu z dowodzących po stronie sowieckiej zatrzymać się na żadnej z tańczących figur. Pękały one w jednej chwili, podsuwając pod przerażone oczy całkiem nowe postacie i nowe sytuacje, które przerażały całkowicie wszelkie przypuszczenia i czynione plany i zamiary. Nie wiem, czy moi podwładni ówczcześni zdawali sobie w tym galopie zdarzeń sprawę, co się dzieje właściwie. Część zachodnia — napewno nie! Byli w okresie najwyżej kontredansu i to dosyć lichego. Natomiast zawsze z przyjemnością wspominam, że zakręciwszy korbę kalejdoskopu na takt wściekłego galopa i kontrolując siebie co chwilę, konstatowałem z rozkoszą, że zachowuję dobrą *tête froide d'un chef*, który nie dostaje zawrotu głowy od zwycięstwa i nie upada od porażek. To też gdy Warszawa, po przydługiej sugestji klęski, przeszła do festynów i uroczystości, ja w Siedlcach przygotowywałem dalszą

---

wojnę i zaraz po wzięciu Łomży, bo 23-go, dałem nowy zarys dalszych operacyj. Zmieniłem odrazu nienaturalny ku północy zwrócony front, na prosty i naturalny — wschodni, dzieląc wojska nawo pomiędzy nowe armje i przechodząc jako zwycięzca do porządku dziennego nad mnóstwem śmiesznego chaosu dowodzenia i jego rozkładu z czasów porażek i klęski.

IX.

Pan Tuchaczewski był wyznaczony przez państwo, któremu służył, na stanowisko na tyle wysokie w organizacji armji, prowadzącej wojnę, że nie mógł być oswobodzony od rachunków i kalkulacyj, które są udziałem najwyższych stopni dowodzenia podczas wojny. Na stopniach tych bowiem dowódca ograniczać się nie może jedynie do technicznych zadań, związanych z działającą wojennie armją. Musi, chociażby dla sądu własnego o możliwości realizacji zadań, które przeznacza swym podwładnym, mieć stały rachunek i kalkulację sił i wartości wojennej swego państwa, jak i tego państwa, z którem wojnę prowadzi. Bez takiego rachunku wyższe dowodzenie jest z konieczności słabem i łatwo jest wtedy popłatać takiemu wodzowi rachunek ściśle wojskowy przez dodanie i jakby wrzucenie mu do pracy elementów i danych, zapożyczonych z dziedziny mu obcej, a jednak ciężącej nad nim nieuchronnie. Dziedziną taką są, że użyję określenia poprzednio przeze mnie użytego, fronty wewnętrzne obu stron wojujących. Siła i kierunek frontu wewnętrznego w stosunku do toczonej wojny stanowi często znacznie więcej, niż siła i wartość samego wojska. Dlatego też nie dziwię się wcale, że pan Tuchaczewski poświęcił cały rozdział rozważaniu tej właśnie dziedziny,

związanej ze sztuką wojny. Wobec tego zaś, że ja w wojnie stałem na szczeblu jeszcze wyższym, niż pan Tuchaczewski, gdyż nie tylko dowodziłem całą armją polską, lecz byłem zarazem Naczelnikiem Państwa, musiałem robić ten sam rachunek stale i systematycznie. Chcę więc teraz, gdy o tej wojnie piszę, zestawić pokrótce oba rachunki i wpływ ich na wojnę także w specjalnie poświęconym temu rozdziale.

Pan Tuchaczewski prowadził swe armje ku Wiśle i za Wisłę w imieniu i z zadaniem niesienia siłą tego, co w rozważaniach zagadnienia nazywa rewolucją. Zgodnie z tem i tytuł rozdziału brzmi *Rewolucja z zewnątrz*. Już sam tytuł zadania wojennego ma w sobie ślady wyraźne faktu, że rewolucja wewnętrzna nie istniała, gdy ją na ostrzu bagnatów z zewnątrz przynosić trzeba było. W każdym razie faktem było niezaprzeczonem, co stwierdza i pan Tuchaczewski, że sowiecka Rosja wojnę prowadziła z nami pod hasłem narzucenia nam, Polakom, ustroju jednakowego ze sobą, to znaczy sowieckiego, i ten cel chrzcila nazwą rewolucji z zewnątrz. Fakt, że taki właśnie cel był dla wojny postawiony, był mi zupełnie dobrze znany i dlatego stwierdzam odrazu, że osobiście prowadziłem wojnę nie o co innego, jak o to, aby ta rewolucja z zewnątrz przez sowieckie bagnety do nas przyniesioną nie była. Polska początek wojny z Sowiecami miała już w roku 1918, a był to rok, w którym zaledwie dwa ostatnie miesiące żyć zaczęła życiem samodzielnem. Dotąd bowiem, jak zapewne panu Tuchaczewskiemu wiadomo, żyć była zmuszoną — również przez bagnety, panie Tuchaczewski, — życiem nie polskim, przez siebie samą urządzonem, lecz życiem obcem, związanem

aż z trzema państwami: Rosją, Niemcami i Austrią. Ta niewola u zaborców trwała do końca roku 1918, już więcej, niż 120 lat. Więcej zatem, niż wiek cały, darzono Polskę zapomocą bagnetów, które ongiś Polskę zwały, dobrodziejstwami życia obcego i dlatego nieraz gorąco znieawidzonego. Polska więc w roku 1918 rozpoczynała na początku zimy wiosenny okres swego swobodnego życia po wiekowej niewoli. I chociaż ta wiosna w historii naszej zwaną będzie krótkotrwałą, chociaż kwiaty, któremi wiosna ludzi darzy, nie pokryły barwną powłoką pleśni i wyziewów wiekowej niewoli — była jednak wiosna ta dość silną, by uzbroić w wysiłki dostateczną ilość ludzi, nie chcących raz jeszcze zakosztować, co znaczy bagnet pana Tuchaczewskiego, niosący zagładę naszego własnego życia na korzyść złych czy dobrych, to było wszystko jedno, lecz przymusowych tortur niewoli. Jako Naczelnik Państwa Polskiego i Wódz Naczelny jej sił zbrojnych, dumny dotąd jestem, że byłem wyobrazicielem tych, co wiosnę w Polsce głosili i przejawy jej piersiami własnymi osłaniali.

Postawiłem też sobie, niezależnie od nikogo, już w roku 1918 wyraźny cel dla wojny z Sowietami. Zdecydowałem, mianowicie, natężyć siły, aby możliwie daleko od miejsc, gdzie się nowe życie wykluwało i wykuwało, obalić wszelkie próby i zakusy narzucenia raz jeszcze życia obcego, życia, nieurządzonego przez nas samych. W roku 1919 zadania tego dokonałem. Odrzuciłem próby sowieckie tak daleko, że pracy odbudowy własnego życia, także złej czy dobrej, w to nie wchodzę, Sowiety nie były w stanie mącić i jej przeszkadzać. Ta wielka przestrzeń, którą się zabezpieczyłem od

„rewolucji z zewnątrz“, miała nawet dla celów wojny swoje złe strony. Przy znanej bowiem lekko-myślności naszego narodu, przy, niestety, powolnej i często nieudolnej pracy budownictwa nowego życia zapomniano o prawach, ciążących nad narodem, gdy wojnę prowadzi. Nie widziano jej zbliżania i za mało brano ją w rachubę. Cel więc sobie postawiony osiągnąłem w 1919 roku. Zapytać jednak wolno, czy niema jakiego błędu w rachunkach i kalkulacjach pana Tuchaczewskiego? Gdy po zwycięstwach jego, odniesionych nad nami, praca budownictwa u nas, pod wpływem tych zwycięstw, zamarła, gdy rękę swą już wyciągał po centrum naszego życia, stolicę Warszawę, gdy więc bagnety zrobiły już swoje, rewolucja sowiecka jednak pozostała tylko na bagnietach, nie mając wtedy wartości wewnętrznej w Polsce. A przecie cały rachunek pana Tuchaczewskiego i jego państwa nie na czem innym się opierał, jak na tem, że bagnety dają tylko hasło i dają możność przejawienia siły tejże rewolucji sowieckiej wewnątrz kraju, do którego przyszły.

Sili się więc pan Tuchaczewski słowami, określeniami i stylem zrobić to, czego nie zdołał zrobić w roku 1920 bagnetem i przemocą. Łatwym jest przeciwstawić słowa — słowom, dając czytelnikowi do wyboru zatrzymanie serca tam, gdzie słowo mu się bardziej podoba. Dla przykładu spróbuję. Więc jesteśmy u pana Tuchaczewskiego biało-polakami, może to u niektórych jego czytelników wywoła radosne bicie serca, ja na to określenie się nie gniewam. W herbie bowiem naszego państwa mamy orła nie innego, jak białego, koloru i gdy, jak każdy orzeł, mając dziób zakrzywiony i ostre

szpony, rozwinął swe skrzydła w kampanji pana Tuchaczewskiego 1920 roku, przeciwstawić się potrafił dwugłowemu potworkowi, chociaż ten w czerwony wymalował się kolor. Zostańmy więc bialo-polakami, gdy nasz orzeł jest biały, jedną naturalną ma głowę, a szpony dość ostre, by potworki zwyciężać i gniazda swego bronić. Prawda, jesteśmy także „pańską Polską”. Jakżeż mi to dokładnie przypomina czasy dzieciństwa, gdy w Wilnie ze wstrętem i obrzydzeniem rzucałem książki tak znanych w szkolnictwie rosyjskiem autorów, jak Iłowajski. Tam również uczono dzieci, jak wielkie moskiewskie cary „pańską Polskę” dobrodziejstwami darzyły, jak wielkie zasługi przed Bogiem, ludzkością, a zatem i Polską mają, a ta *miatieżna* w każdym pokoleniu wiosnę swego życia krwawem powstaniem święci — „pańska Polska“!! Przypomina mi to bardzo piękną anegdotę. Mianowicie, jeden z rosyjskich „radykałów” twierdził, że Polska tak jest przesiąknięta „pańską kulturą” i „pańskim” wstrętnym sposobem myślenia, że nawet do Boga zwraca się przez „Pan”, a zwyczajny *tufiel* nazywa „pan-tufiel”. Pan Tuchaczewski w rachunku swoim wcale nie bierze pod uwagę, że akurat w tym czasie, gdy on „pochód za Wisłę” czynił, u nas w sejmie najsilniejszym stronnictwem było stronnictwo chłopskie, włościańskie, które także do Boga zwraca się przez „Pan”, a o *tuflu* mówi nie inaczej, jak „pan-tufiel”. Akurat wtedy, gdy do bram stolicy pan Tuchaczewski pukał, na czele rządu, który Polskę bronił, stali przedstawiciele zarówno włościan, jak i robotników, panowie Witos i Daszyński. Lecz jeżeli, jak powiedziałem, na wodza, który, będąc złamanym

moralnie, woli przeciwnika się poddaje, niema lekarstwa, to także świat nie znalazł lekarstwa na głowę i oczy doktrynera. Pan Tuchaczewski tych faktów nie widzi i nie chce rozumieć. *Réalité des choses* dla niego nie istnieje. Nie istnieje więc i w wielu innych wypadkach, gdy o nas mówi.

Oto, na przykład, na stronie 300 pisze: „Jeszcze przed rozpoczęciem naszej ofensywy cała Białoruś, jęcząca pod uciskiem polskich obszarników i białych polskich armij, gotowała się i wrzała od powstań chłopskich“. Doprawdy, głowy doktrynerów są cudowne! Pan Tuchaczewski nie widzi wcale, że w przeciągu całej wojny, którą Sowiety prowadziły z nami, na tyłach bliskich, a bardziej jeszcze na dalekich frontu, przeciw nam zwróconego, inne wojska sowieckie i inni koledzy pana Tuchaczewskiego nie robili nic innego, jak z trudem zwalczali takie czy inne przeciw Sowiecom powstania! Nawet duża część armji, dowodzonej przez Tuchaczewskiego, przyszła do boju z nami, gdy różne powstania gdzieś wewnątrz sowieckiej Rosji zgnieść zdołała. Nic zaś podobnego w Polsce nie było. I wojska, o ile były zorganizowane, swobodnie mogły być stawiane do walki z tem, co było przed frontem, a nie z tem, co poza frontem się znajdowało! Zaledwie w paru miejscach w przeciągu całej wojny zmuszony byłem do posłania bardzo słabych oddziałów i to nie dla wojny, nie dla boju, lecz dla zrobienia masowych rewizyj i odebrania broni, którą można było mi zagrozić. Pamiętam, jak jednemu z wybitnych przedstawicieli jednego z państw zachodnich, który zwykł był wierzyć znacznie więcej „carsławnemu historykowi“ Iłowajskiemu, niż mnie, i który zatem,

tak samo, jak pan Tuchaczewski, oczekiwał, że coś musi „gotować się” i „wrzeć”, pokazywałem, jak na moich tyłach pracują koleje i telegrafy bez żadnej osłony. Może pan Tuchaczewski zechce, jak i w innych miejscach, widzieć w tem niedorozwój „rewolucji”, a odwrotnie — w powstaniach, z którymi sam walczył na tyłach polskiego frontu, przerost kontrrewolucji, dla strategji i kalkulacji wodza te słowa nic nie zmieniają. Fakty mówią, że w swojej kalkulacji pan Tuchaczewski błędził, a ja błędu ani w sercu, ani w myśli nie miałem. Powiada pan Tuchaczewski, że ma jeszcze „charakterystyczny i świetny przykład uzupełnienia klasowego” w postaci 30000 ludzi, którzy weszli w skład jego armij, prowadzonych za Wisłę. Gdyby tak i było, chociaż pan Tuchaczewski, jak widzieliśmy na początku książki, z tablic obrachunku swych sił wstydliwie „uzupełnienie” to wykluczył, to nasze dwie tak zwane litewsko - białoruskie dywizje w ogólnej ilości dały tyleż ochotników, którzy się armji pana Tuchaczewskiego przeciwstawiali. I znowu obojętnem jest dla strategji i sztuki wodza, jak te cyfry będą ochrzczone, gdyż w najgorszym dla mnie wypadku świadczą one o równej możliwości uzupełnienia wojsk dla jednej i dla drugiej strony. Co do mnie zaś, stwierdzam, że osiągając swój cel postawienia pomiędzy Warszawą a Sowietami możliwie wielkiej przestrzeni, działałem jako człowiek, który teatr wojny znał tak dobrze, że zarówno krajobraz, jak i każdy człowiek miał mnie za swego, nie obcego, i przemawiał zupełnie zrozumiałym dla mnie językiem. Widziałem więc dobrze, że olbrzymia, ogromna większość

ludności odnosiła się z głęboką nieufnością, a często z wyraźną niechęcią do Sowietów i ich panowania, widząc w nich — słusznie czy niesłusznie, jest to także dla strategii obojętne — panowanie nieznośnego terroru, który chrzczono nazwą żydowskiego. Dlatego też nie czułem nigdy w przeciągu całej wojny trwogi o to, bym na swoich tyłach mógł mieć jakiegokolwiek powstanie.

Co się zaś tyczy Polski, która także u pana Tuchaczewskiego wygląda w roku 1920 tak, że nikt, kto tę wojnę przeżył, jej by nie poznał, to w odpowiedzi panu Tuchaczewskiemu zacytuję ustęp z jednego z moich listów, pisanych pod Warszawą. Pracując w nocy z 19 na 20 sierpnia w Siedlcach, zestawiałem wszystkie dane o stanie wojsk i ludności. Na podstawie tych danych zmieniłem nieco swój rozkaz dany 18-go, a do ówczesnego ministra wojny, generała Sosnkowskiego, pisałem o potrzebach, że tak powiem, rządowych. Oto są moje ówczesne wrażenia: „To, co się tu dzieje, przechodzi zupełnie ludzkie wyobrażenie. Żadna droga nie jest pewna, tyle rozbitych i rozsypanych, ale również zwartych i izolowanych oddziałów z armatami i karabinami maszynowymi włości się tu wszędzie w okolicach. Narazie załatwia się z nimi miejscowa ludność oraz najrozmaitsze człony tyłowe różnych dywizyj, które jednak muszą ciągnąć dalej za swoją dywizją, a po nich zostaje przeraźliwa pustka, tak, że przypuszczam, że gdyby nie chłopci, którzy się uzbroili, to jutro albo pojutrze Siedlecczyzna będzie we władzy bolszewików, rozbitych i rozprószonych poprzednio przez nas, a ja i różne komendy przy pomocy uzbrojonej ludności będziemy siedzieli w uzbrojonych mia-

stach. Powtórzcie to również Skulskiemu (ówczesnemu ministrowi spraw wewnętrznych) i powiedzcie mu, że w Siedlcach, na trzeci dzień po zdobyciu przez nas, nie znalazłem absolutnie żadnej władzy cywilnej, a tem bardziej uzbrojonych policjantów“. Obrazek ten sytuacji mojej, Naczelnika Państwa Polskiego, który spokojnie i bezpiecznie się czuje, gdy w mieście policji niema, a dokoła jest więcej nieprzyjaciela, chociażby rozbitego, niż wojsk, mu podwładnych, daje wymowny wyraz, czem była Polska ówczesna w swoim stosunku do dobrodziejstw sowieckich, niesionych na bagnietach pana Tuchaczewskiego. I jeżeli pan Tuchaczewski woli rezolucje „masowych mityngów“ w Białymstoku, to ja — wyznaję — wolę swoją sytuację w Siedlcach.

Pan Sergiejew zawsze jest bardziej prawdziwszy, niż pan Tuchaczewski. Pisze on o tej kwestji na stronie 82 całkiem inaczej. Oto są jego słowa: „Rachuba na wybuch polskiej rewolucji mogła być poważnie czyniona tylko w politycznych kancelaryjach i to dostatecznie oddalonych od frontu. W wojsku mało w to wierzono i, zdaje się, próba formowania polskiej armji czerwonej w Białymstoku była dostatecznym dowodem, że źródła naszych informacji zbyt optymistycznie patrzyły na położenie sprawy w Polsce“. Zdanie pana Sergiejewa świadczy o tem, ile złudzeń i iluzyj pęknać musiało u wojska sowieckiego przy zetknięciu z *réalité des choses*. Pan Tuchaczewski zresztą nie był w owych czasach tak odosobniony. Bardzo wielu cudzoziemców, którzy wówczas zwiedzali Polskę po raz pierwszy, a którzy, tak, jak pan Tuchaczewski, skłonni byli zawsze bardziej wierzyć

historykom szkolnym Ilłowajskim, niż *réalité des choses*, rozmawiając ze mną, najczęściej stawiali mi pytanie, czy ja — ówczesny Naczelnik Państwa, nie obawiam się wybuchu rewolucji *à la Russie* u nas? Otrzymywali zawsze i niezmiennie ode mnie odpowiedź, że jeżeli sądzonem jest, w co zresztą wątpię, by świat zechciał przejść przez eksperyment rosyjski, będziemy my, Polacy, ostatecznie, którzy to zrobimy. Dodawałem zawsze, że jesteśmy zbyt bliskimi sąsiadami Rosji, abyśmy łatwo na naśladownictwo się zdobywali.

Cała frazeologia pana Tuchaczewskiego jest mi dobrze znana. Tyle lat życia swego spędziłem w pracy dla ruchu socjalistycznego, że boję się, iż pana Tuchaczewskiego na świecie nie było, gdy literatura ze słów, używanych przez niego, była w moich rękach. Zapożyczona ona jest z prac wielkiego uczonego i myśliciela — Karola Marksa. I chociaż nigdy w swem życiu nie byłem stronnikiem tego, co nazywają materjalistycznym pojmowaniem dziejów, a co stawiano zawsze jako podstawę wszelkiej frazeologii marksistów, umiałem zawsze odróżnić wielkość pracy samego Marksa od wulgaryzacji jego głębokich zawsze myśli. Natomiast, gdy widzę pana Tuchaczewskiego, idącego śladami księcia warszawskiego Paskiewicza, jak stuka do bram Warszawy, powtarzając zaklęcia, zaczerpnięte z Marksa, nie mogę nie odpowiedzieć mu tytułem znanej u nas w Polsce broszury innego wielkiego teoretyka socjalizmu, Liebknechta — *Soll Europa kosakisch werden?* Czy Europa ma zostać kozacką?

Pomijając podstawy myślenia o nas pana Tuchaczewskiego, a zatrzymując się jedynie na wy-

niku pracy jego w wyższym dowodzeniu wojną, stwierdzić należy, że pan Tuchaczewski omylił się, gdy sądził, że znajdzie wydatną pomoc dla siebie w Polsce podczas wojny. A że niewątpliwie złudzenie to wpływało na jego sposób dowodzenia i specjalnie dało mu argumenty i motywy, gdy decydował o pochodzie „za Wisłę“, analiza bezstronna orzec winna, iż w rachunku i kalkulacji sił swego państwa i państwa nieprzyjaciela błędził, błąd zaś zemścił się na nim i na dowodzonych przezeń wojskach.

Rozdział zakończyć chcę postawieniem kropki nad „i“ natury politycznej. Pan Tuchaczewski, jak zresztą i pan Sergiejew, chcą zawsze widzieć w działaniach moich jakąś podwładność w stosunku do wielu bardzo nieokreślonych instytucyj. Tych instytucyj wymieniają ilość niemałą. Więc jest Ententa, więc jest zrzeszenie kapitalistów świata całego, więc jest także komplot imperjalistów, jest wreszcie sztab Ententy i ściślej — sztab francuski. Pod tym względem pan Tuchaczewski jest dziwnie podobny do niektórych moich podwładnych i rodaków, którzy wszystkie nasze porażki przypisują mnie, wszystkie zaś zwycięstwa albo sobie, albo, gdy nie przypuszczają, by im kto uwierzył, — Francuzom. Naturalnie, na gorącą chęć, żeby tak było, niema żadnego sposobu ani lekarstwa i nie dla przekonania kogokolwiek z tak dobrze o sobie sądzących to piszę, lecz dla ścisłości historycznej dodaję: objąłem dowództwo wojsk polskich jako naczelny wódz armji, budowanej z niczego, sam bez niczyjego upoważnienia; zostałem zaś jednomyślnie wybrany na Naczelnika Państwa Polskiego przez sejm, przez siebie zwołany, i nie sądzę, by teraz tajemnicą dla kogokolwiek

było, że oba te fakty zasły nie za wpływem, lecz przeciw chęciom tego, co w owe czasy zwano Ententą. Nie widzę zresztą w tem wstydu ani dla siebie, ani dla Ententy. W sprawach politycznych byłem zawsze przedstawicielem, jak to już mówiłem, tych, co w naszej, niestety, krótkotrwałej wiosnie nowego życia, bronić chcieli własnymi piersiami odbudowy Polski, z błota niewoli wydobywającej okruchy swego istnienia. Wiedząc zaś, jak to jest trudne, ześrodkowałem swe wysiłki i myśli dla tego tylko celu, gdy Ententa — co także nie jest tajemnicą — szukała rozwiązania problemu rosyjskiego więcej znacznie, niż takiego czy innego ułożenia spraw polskich. W sprawach zaś wojny i jej decyzjach nieskłonny byłem ulegać komukolwiek. To też przedstawiciel Francji militarnej, którym był w Polsce generał Henrys — a tego zawsze z całą serdecznością wspominam — jeżeli i miał kiedykolwiek złudzenia, to zaniechał zupełnie prób tego rodzaju. Zresztą niema w tem nic dziwnego i nie sądzę, bym komukolwiek jaką ujmę robił, gdy powtórzę bardzo mądre zdanie innego reprezentanta tejże Ententy i tegoż sztabu francuskiego, generała Weygand'a, akurat w czasie kryzysu warszawskiego; kiedy, zmęczony brakiem siły wewnętrznej u nas, Polaków, którzy w chwili najgroźniejszej szukali pokory i, za radą zewnętrzną idąc, posyłać mieli delegację do kwatery pana Tuchaczewskiego do Mińska, chciałem zrzucić na pół z siebie odpowiedzialność w tym wypadku i zaproponowałem generałowi Weygand'owi współudział w dowodzeniu, — odmówił mi. Twierdził rozsądnie i rozumnie, że dowodzenie wojskiem, tak szybko sformowanem, jak nasze, i tak mu nieznanem ani co do wartości, ani co

do dowódców, ani wreszcie co do tego, czego od wojska wymagać można, jest za trudnem i niemożliwem dla niego. Dlatego też zadawała się wypowiedzeniem teoretycznem sądów i, przynajmniej co do mnie, powstrzymywał się od jakiegokolwiek nacisku na moje jakiegokolwiek decyzje i postanowienia. I jeżeli, wolny w wyborze dla bitwy warszawskiej, wybrałem nonsensowne, zdaniem mojem, założenie, dając do pasywnych prac obrony trzy czwarte wojska, a do ataku jedną czwartą, nie obciążam nonsensem niczyjego sumienia, oprócz mego własnego.

X.

Praca wojny jest sztuką. Sztuka tworzy dzieła, a obiektem sztuki wojny jest zawsze zwycięstwo. Zwycięstwa więc szuka każdy dowódca, jako produktu swej pracy dowodzenia, swej pracy mózgu, nerwów i woli. Praca wojsk, dowodzonych przez wodza, jest właściwie materjalizacją tego, co przed tą pracą przemyślał, przeżył i skombinował dowódca.

Pan Tuchaczewski niechybnie był wodzem nieprzeciętnym. W swoim pochodzie za Wisłę materjalizował on swoje poprzednie rozważania, swoją poprzednią pracę duszy. Odnosił zwycięstwa — jest to rzecz niezaprzeczona. Musiał więc szukać dróg i metod, któremi zwycięstwo uzyskiwał, darząc niem zarówno wojsko, którem dowodził, jak i państwo, które w wojnie reprezentował.

Wojnę tę prowadziłem ja z naszej polskiej strony. Znając dokładnie swoją w tej dziedzinie pracę, wiem i rozumiem dobrze, że praca dowodzenia ze strony przeciwnej, ze strony sowieckiej, równie niełatwą była, jak ze strony naszej. Dlatego, gdy — jak mówiłem we wstępie — nieraz z niesmakiem odrzucałem książkę pana Tuchaczewskiego, pełną zjadliwego, jak mu się zdawało, niszczenia nieprzyjaciela, tak, jak nie potrafił tego zrobić w rzeczywistości, książkę, pełną fałszów historycznych,

książkę o przysmaku dla mnie wstrętnym, bo jakąś marną publicystyką smarującą wielkie dzieło wojny — gdym więc z niesmakiem i niechęcią odrzucał tę książkę, ratowała mnie i moją robotę myśl, że wyświecić potrafię na przykładzie pana Tuchaczewskiego wielką pracę dowodzenia, czynioną przez niego w niezwykłych warunkach.

Pan Tuchaczewski jako dowódca potrafił dać nieraz zwycięstwo. Nie jest wcale obowiązkiem zwycięzcy tłumaczyć, jak to uczynił. Nie jest wcale obowiązkiem wodzów czyny swoje chcieć czy móc ubierać w teoretyczne rozważania, teoretyczne określenia, w coś w rodzaju doktryny. Przysłowie francuskie, które mówi: *la critique est aisée, mais l'art est difficile*, jasno stwierdza prawa tworzących dzieła sztuki i pozostawiających tworzenie doktryn i teorii sztuki komu innemu. I niekażdy wódz wielkich wojen kusił się o ubranie swej pracy w szatę teorii, w szatę zakończoną we wszystkich szczegółach jakgdyby doktryny. Prawie każdy jednak, pracując nad swem dziełem — zwycięstwem, próbował i potem dać choćby zarys, tłumaczący metody swojej pracy i rozwój swojej myśli, którą realizował zapomocą działań żywej siły ludzkiej podwładnego mu wojska.

Spróbował tego i pan Tuchaczewski, i — że powtórzę raz jeszcze — kilka stroniczek jego dziełka, które tej właśnie dziedzinie pracy swojej poświęcił, są — zdaniem mojem — upiększeniem jego wykładów, upiększeniem, które godziło mnie z pracą, przedsięwziętą przeze mnie obecnie.

Pan Tuchaczewski, podejmując swój pochód za Wisłę, był oddalony od obiektu swoich pożądań, od celu, który sobie wytknął, o dobrych kilkaset

kilometrów. Przebiegł więc przedtem swoją myślą, a później pracą przestrzeń, równającą się połowie Europy. Przedsięwzięcie niemałe! W dziełku swoim podaje metody swej pracy, tworzone przedtem, nim ją rozpoczął na polu bitwy. Stwierdza on, że „przy obecnych rozległych frontach” „skupienie mas taranowych” jest koniecznym wynikiem charakteru wojny obecnej. Szuka on więc w swych rozważaniach sposobu żywienia wojny siłą, przy przebieganiu wielkiej przestrzeni, zapomocą sformowania taranowych — jak określa — mas. Te dojść muszą wszędzie, gdzie operacja się zatrzymuje, jako rezerwa, zachowana w ręku głównodowodzącego. Rezerwą tą chce złamać opór nieprzyjaciela wszędzie, gdzie nieprzyjaciel zechce go postawić. W ten jedynie sposób — twierdzi pan Tuchaczewski — wielkie operacje, na długą metę obliczone, dają się prowadzić w warunkach, gdy ma się do czynienia z wielkimi, rozległymi frontami i wielkimi przestrzeniami.

Nie chcę wchodzić w analizę drobiazgową rozważań pana Tuchaczewskiego. Cieszyłem się, czytając te rozważania. Nie mają one bowiem charakteru zaślepienia doktrynera. Widać w nich pracę myśli, wążęcej na szali argumenty za i przeciw, szukającej rozstrzygnięć ciężkiej pracy mózgu i nerwów w męce duszy. Nie chcę śledzić tych rozważań, chociaż sam je przebiegałem nieraz, pracując nad tym samym problemem, który sobie postawił pan Tuchaczewski. Mógłbym do jego argumentów dodać całe mnóstwo nowych; prawdopodobnie i sam pan Tuchaczewski, rozmyślając nieraz nad tym zagadnieniem, uznałby, że nie przytoczył wszystkich, które przytoczyć można. Chcę jedynie prześledzić

działanie tego, co on nazywa masą taranową, podczas całego jego pochodu od Berezyny i Dźwiny aż do Wisły. Chcę znaleźć, gdzie i w jakim stopniu materializowała się myśl pana Tuchaczewskiego w pracy boju, pracy wojska. Zaczął więc pan Tuchaczewski 4 lipca od wstępnego boju nad „wątlym strumieniem“ Autą. Rozkład sił jego nazwałem w swojej analizie zręcznym, dobrze pomyślanym, śmiało wykonanym. Trzy armje ściągnął na front o przestrzeni 100 kilometrów, by pobić jedną naszą 1-szą armję, która tu stała. Przeciwno większości sił polskich na Berezynie i na Polesiu postawił słabe siły, szukając mocy tam, gdzie szukał rozstrzygnięcia. Taranu jednak tam nie widzę. Gdy przebiegał organizację sił pana Tuchaczewskiego, sądziłbym, że taran jest skupiony w najlepiej uposażonej 15-ej armji. Lecz szła ona do natarcia wcale nieuszykowana w głąb, wcale nie w tym rozkładzie, któryby pomoc chciał dawać innym, gdy bój się zatrzyma. Bardziej taranowo ułożone były obie skrzydłowe armje, specjalnie zaś północna 4-ta. Było to raczej zgodne z ideą Sedanu, z myślą o natychmiastowym, blisko wytkniętym celu zadania nieprzyjacielowi nie porażki, ale klęski. Taranu więc tam nie spostrzegłem. Zresztą nie szukam w tym właśnie początku operacji konieczności dla pana Tuchaczewskiego wierności dla swojej idei. Otwierał smoleńskie wrota; otwierał je bojem, dla którego, jako dla boju, a nie pochodu z daleko wytkniętym celem dla przełamania oporu przestrzeni z możliwościami, które posiadał nieprzyjaciel, rozkład wojsk uczynił.

Zgoda więc — 4 lipca taranu nie było. Natychmiast jednak, nawet w czasie boju, zaniechawszy

jego zakończenia, pan Tuchaczewski formuje ten taran. Czyni to, organizując dalsze poruszenie ku zachodowi, z dwiema armjami: 3-cią i 15-tą. Traci nawet, jak to widzieliśmy, na ten cel sporo czasu. Idea jest mu droga. Daleko, o kilkaset kilometrów, świecą mu wieżyce Warszawy, błyska szeroka wstęga Wisły, a przejść tę drogę trzeba trudem, trzeba siłą. Żywić więc przyszłe boje, łamać więc przyszłe przeszkody, zgodnie z zasadniczą myślą pana Tuchaczewskiego, ma 15-ta i 3-cia armje. Skierowuje on je tam, gdzie przeszkoda czeka, tam, gdzie ma jeszcze niezłamane bojami siły polskie — ku południowi. Nasza 4-ta armja, stojąca na Berezynie, ma doznać na sobie mocy zmaterjalizowanej myśli pana Tuchaczewskiego — działania taranu. Już przy analizie tego poruszenia porównywałem 15-tą armję, idącą spokojnie w kierunku Mołodeczna, do starej gwardji Napoleona. Stoi ona z fajkami w zębach, jako ostatni odwód wielkiego cesarza Francji. Przygląda się obojętnie toczącemu się przed jej oczami bojowi, wiedząc zgóry, że palma zwycięstwa, rozkosz złamania oporu i zmiana porażki nieprzyjaciela na klęskę na nią spadnie, gdy oko cesarza wypatrzy odpowiednią chwilę.

Taran więc ruszył. Armja 3-cia do Mińska, 15-ta do Mołodeczna. Nieprzyjaciel jednak, zgodnie zresztą z przypuszczeniem, wyrażonem w rozważaniach pana Tuchaczewskiego, nie chciał się poddać operacji i być bity taranem; usunął się od uderzenia. Taran, złożony z 3-ej armji i skierowany na Mińsk, uderzył w próżnię. Zrobił więc to, czego właśnie w rozważaniach swych pan Tuchaczewski się obawiał. Armja 15-ta, idąca ku Mołodecznu i mająca pomóc wszystkim a opóźniona w marszu, przysła

także za późno. Boje pana Sergiejewa, który do rozkoszy taranu nie należał, nad modrą Wilją „naszych strumieni rodzicą“, rozstrzygnęły oczekiwany opór przeciwnika przedtem, nim taran cokolwiekbyś zrobił. Nasze wojska znowu się cofnęły nie z powodu taranu, nie zmuszone przez wspólne wszystkich armij pana Tuchaczewskiego uderzenie, lecz z powodu obejścia skrzydła, które w trzydniowym boju nad Wilją zostało złamane. Taran i masy taranowe nie miały w tem wielkiej zasługi.

Mamy więc dalej próby wyznaczenia kierunku dla taranu. I — ku wielkiemu memu zdziwieniu — dalszy kierunek mas taranowych nie jest wcale dyktowany przez chęć znalezienia dla nich oporu przeciwnika, przez chęć do szukania, gdzie ten opór będzie najsilniejszy. Odwrotnie, gdy modra Wilja zawiodła, na drodze pana Tuchaczewskiego stanął szary jej kochanek, Niemen, który, broniąc ziemi ojczystej, dyktował panu Tuchaczewskiemu poruszenia wojsk. Zmusił go do zaniechania nieprzyjaciela, do dostosowania poruszenia taranu do krętego biegu Niemna. Taran, w ten sposób ułożony przez Niemen, niewiele ma wspólnego z dziełem wojny, z żywieniem jej sił tam, gdzie skrzydła słabną. Skrzydła idą zupełnie samodzielnie, wcale niezwiązane z taranem. Narasta nowa przegroda, przegroda, z której korzysta nieprzyjaciel. Jest nią znowu Niemen i Szczara.

Taran, przez bieg Niemna ścieśniony, zwęży się i masuje. W tem właśnie miejscu jest najbardziej ścieśniony, idzie tak, jakby pan Tuchaczewski oczekiwał, że właśnie prawe jego skrzydło, 4-ta armja, będzie zatrzymane i będzie wymagało pomocy taranu.

Lecz Niemen zostaje złamany. Kto go ostatecznie forsuje? Znowu nie taran! Znowu 4-ta armja pana Sergiejewa z jego jazdą! Znowu obejście skrzydłowe, bez próby nawet łamania oporu taranem! Znowu więc masy taranowe, nieużytecznie ściągnięte i sformowane tym razem przez Niemen, nie przez pana Tuchaczewskiego!

Wyrasta dalej nowa przeszkoda. Nie pomogła Wilja, nie pomógł Niemen. Jako przegroda stają dwie znowu rzeki, Narew i Bug. Taran, raz przez Niemnem ściągnięty, idzie i dalej w ciasnym rozkładzie strategicznym, nie rozszerzając się ku południowi, nie szukając tam rozstrzygnięcia, gdy raz w początku swego ruchu uderzył na południe w próżnię.

Cóż się dzieje na tych rzekach? Oto ciekawy rozkaz pana Tuchaczewskiego, przytoczony u pana Sergiejewa, z datą 1 sierpnia 1920 roku. Cytuje go dosłownie: „Przeciwnik przed frontem 15-ej armji okazuje stanowczy opór. Ażeby okrążyć i zniszczyć nieprzyjaciela, dowódca frontu nakazał naszej armji: kontynuując ruch w kierunku Ostrołęki, dwiema dywizjami uderzyć na przeciwnika w ogólnym kierunku na Mazowieck“. Więc znowu 4-ta armja pana Sergiejewa, zatrzymana w tym czasie przez tę samą Narew pod Łomżą, ma pomagać taranowi, nie zaś taran 4-ej armji. Prawie chciałbym powiedzieć: „więc gdy trwoga, to do Boga“. Stanowczy opór ma być łamany nie przez taran, lecz znowu przez obejście, nie taranowej, a pościłkowej armji północnej.

A więc taran dotąd nigdzie rezultatu nie dał; uderzał albo w próżnię — jak to było pod Mińskiem, późnił się — jak to było pod Wilnem, pozostawiał

rozstrzygnięcie nie sobie, lecz obchodzącej, pości-gowej 4-ej armji — jak to było na Narwi. Może za-tem przyczynił się w czemkolwiek do ostatniej pra-cy pochodu, gdy Wisła była przed materjalnemi oczami jeśli nie pana Tuchaczewskiego, to jego wojska?

Nie chcę być złośliwym. Znam ciężary dowodze-nia, znam konieczne nieraz jego błędy. Lecz myśl mi błyska, że — kto wie — może idea taranu, upor-czywie zachowana, przyczyniła się do klęski pana Tuchaczewskiego pod Warszawą. W taran ujęta 15-ta armja szła rozstrzygnąć, według jego rozkazu z dnia 8 sierpnia, nie boje pod Warszawą, gdyż w nich nie miała brać udziału, lecz miała zadanie geograficzne — przechodzenie szerokiej Wisły, gdzie nieprzyjaciela nie było.

I tylko ostatnie zadanie taranu, zadanie nie zwy-cięstwa, lecz klęski, było najlepiej rozwiązane przez najbardziej taranowo uposażoną i najbardziej do tego wdrażaną armję 15-tą. Gdy wszystkie inne się cofnęły albo w bezładzie (16-ta), albo opuszczając współtowarzyszy niedoli (3-cia), armja 15-ta przez dwa dni 18-go i 19-go próbowała grać rolę starej gwardji, która umiera, ale się nie poddaje.

Gdy kreślę historycznie przebieg materjalizacji myśli pana Tuchaczewskiego, nie chcę w ten spo-sób powiedzieć, że pan Tuchaczewski nieproduk-tywnie pracował, że pan Tuchaczewski myślał błą-dził tak dalece, iż zgóry na niepowodzenie swoją myśl skazywał. Tak nie jest. Myśl jego ma swoją wartość i to wartość dużą. Jest w niej wiele z tego, nad czem niejednemu pracującemu nad sztuką wo-jenną zastanowić się radzę. Jest próbą, która mogła nie dać owoców, która napewno nawet samego autora nie zadowalała.

Gdy chcę analizować myśl pana Tuchaczewskiego do głębi, gdy usiłuję odszukać w rozważaniach i konkluzjach błędną podstawę, znajduję zawsze błąd w jednym i tem samym. Błąd zaś nie tyczy się taranu, nie tyczy się metody żywienia — jak mówię — siłą długiej operacji wojennej, zgóry przewidującej opór nieprzyjaciela, lecz zgóry również wyrzekając się myśli dyktowania nieprzyjacielowi sposobu postępowania i stanięcia do oporu tylko tam, gdzie sobie doktrynerski łeb wyobraża i życzy.

Błąd w rozważaniach, rozmyślaniach i wywodach pana Tuchaczewskiego znajduję zawsze, gdy myślę, że szukał on porównania swej pracy z pracą armji niemieckiej na froncie francuskim w 1914 roku. Już w ciągu analiz, które czyniłem na poprzednich stronicach, starałem się ustawicznie wykazywać, jak niebezpiecznymi zasadzkami są dla wodzów słowa, określenia, figury geometryczne, nazwy geograficzne i wszystko to, co głośnego protestu wielkiego Napoleona słuchać musi, gdy z pod kopuły Inwalidów dotąd woła: *Mais c'est la réalité des choses qui commande, messieurs!*

Więc pochód Niemców ku Paryżowi, ku Sekwanie i za Sekwanę. Czyż nie przychodziło panu Tuchaczewskiemu na myśl, że pochód ten, plód wielkiej myśli i wielkiej pracy mózgu i nerwów Schlieffena, związany jest ściśle z próbą rozwiązania problemu, który w owe czasy stawał przed strategją, by doczekać się swej próby urzeczywistnienia w 1914 roku? Była to próba rozwiązania strategji mas. Gdy w bajecznym wyścigu za liczbą, za jej siłą, za przewagą liczby, wyścigiem, który charakteryzuje strategję po zwycięstwach pruskich 1870 roku, armje Europy przekraczały cyfrę miljo-

na, powstawał problemat nowy, nieznany dawniej: jak ruch godzić z masą? Jak ruch godzić z mnóstwem urzędzeń, koniecznych dla żywienia wojny, z ogromną artylerją, niezliczonymi taborami, z całą masą urzędzeń, bez których wojna przy nowoczesnych środkach boju bezsilnąby była. Strategja mas i ich ruch dla zwycięstwa! Oto była olbrzymia praca, którą w ciszy przepracowali wykształceni oficerowie, która zajmowała mnóstwo umysłów, marzących o nowych Kannach, o nowych Sedanach, czy o nowych Jenach i Austerlitzach!

Wiedząc, że pracę moją czytać będą ludzie, którzy nad temi zagadnieniami głowy nie łamali i nerwów nie szarpali, dam jedno porównanie, które być może ogrom problemu przed oczy postawi.

Weźmy miasto miljonowe, więc, na przykład, Warszawę, i postawmy problemat przeniesienia Warszawy dzisiaj do Psiej Wólki, a nazajutrz do Psich Kiszek, z których nawet wyłazić jest niepolitycznie, jak mówił Zagłoba. Przedstawmy sobie Warszawę w ruchu codziennie, z ogromem codziennych potrzeb i codziennej pracy.

A przecie wyścig piekielny za liczbą przekraczał śmiało miliony, biegł już do połowy dziesiątka. Więc strategja mas żądała, by pięć Warszaw biegło ku zwycięstwu, by pięć Warszaw żyć mogło codzień na innym miejscu, by pięć Warszaw, pracując codzień nad dziełem zwycięstwa, wszystkie odpadki produkcji wojennej gdzieś na dalekie tyły odrzucało, dając codzień nowy pokarm dla narzędzia wojny, dla paszcz armatnich i luf karabinowych, wiecznie niesytych. Strategję mas związać z ruchem, ruchem dać zwycięstwo! Oto był problem, związa-

ny z pochodem Niemców ku Sekwanie i za Sekwanę.

Gdy pan Tuchaczewski 15-tą swoją armję, w taran związawszy, czyni masą, to pozwolę sobie przypomnieć mu, że w jego obliczeniu 15-ta armja ma wogóle 46883 walczących. Jeden korpus niemiecki, gdy szedł po zwycięstwo, liczył więcej! Gdy więc słowo „masa“ do 15-ej armji stosuje i, w ciasny dla niej korytarz ją pakując, zwalnia jej bieg, niech przejrzy przemarsz pięciu korpusów 1-ej armji niemieckiej Klucka przez istotną dla mas ciaśninę, przez jedno miasto Akwizgran, i niech porówna go z przemarszem swego taranu po wielkich i szerokich polach od Głębokiego do Mołodeczna! Wtedyby może nie chciał tak nieskromnie swoją 15-tą armję „masą“ nazywać i szukać natchnienia dla problemów, które miał do rozwiązania, w strategji mas, których nie posiadał.

Strategja mas w 1914 roku nie dała zwycięstwa żadnej ze stron walczących. Wielkie zwycięstwa, odniesione przez Hindenburga i Ludendorffa, i ich śmiałe manewry na polach bitew w Polsce i Prusach Wschodnich, nie należą do strategji mas, gdyż mas w ścisłym tego słowa znaczeniu wodzowie ci nie posiadali. Strategja mas zwycięstwa nie miała. Ruch mas, o którym marzyła, szybko się wyrodził w wojnę stojącą, gdy mówię o Zachodzie.

W strategji mas zasadniczą rzeczą było związanie milionów w jedną współdziałającą stale masę żołnierską. Wszystkie jednostki musiały być z sobą w ścisłym kontakcie. Zaludnienie wojną przestrzeni, którą miliony przebiegały, było tak gęstem, jak zaludnienie miast, a spoidła taktyczne w postaci wzajemnego poparcia czy to ogniem, czy natych-

miastowym ruchem miały być zabezpieczone. I niech się pan Tuchaczewski nie łudzi, że gdy von Kluck prawie swe skrzydło miał zupełnie otwarte, to działo się to jedynie dlatego, by przestrzeni rozmyślnie nie zaludniać wojną. Mas dla tego celu nie wystarczyło. Taktyczne i strategiczne spoidła rwałyby się, gdyby chciano oprzeć skrzydło o morze. Strategja więc mas oprócz mas samych wymagała spoistości, wymagała możliwości współdziałania nieledwie najwęższej pojętego słowa „taktycznego“.

Jak powiadam, strategja mas wyniku nie dała. Zamarła ona po różnych próbach w bezruchu i w bezwładzie. Ruch został przewyciężony przez siłę okopu, przez siły materjalne i przegrody, które przeciwnicy sobie wzajemnie postawili. I odtąd zaczyna się walka z okopem, walka z przegrodą ruchu, który tak znacznie osłabł. Każdą próbę przewrania okopu i zdobycia ruchu opłacano tak olbrzymiemi ofiarami, że pomimo, iż nad wydobyciem elementu ruchu z poniżenia pracowały najlepsze i najsilniejsze umysły, największe siły, nie potrafiono długo rozstrzygnąć problemu. A płacono dużo, płacono ogromnie, by ruch zwycięstwem znowu zrobić. Pamiętam, gdy marszałek Pétain wskazywał mi skrwawione pagórki pod Verdun i mówił mi, że milion prawie ludzi leży w tych zoranych granatami polach bitwy! Milyon ludzi, co zniknęli bez śladu, tak, że obecnie kości obu nieprzyjaciół leżą zmieszane z sobą i najbliżsi krewni ich nie odróżnią! Tak olbrzymie hekatombie dla stworzenia ruchu, gdy ruch legł zwyciężony w ponurych okopach!

Pamiętam dobrze te czasy. W zapadłych puszczech Polesia wołyńskiego stojąc, pracowałem

także nad okopami. Wiekowe sosny padały pod siekierą, by drogi mościć tam, gdzie przedtem łosie tylko chodziły. Biegły druty telefoniczne i telegraficzne w miejscach, oglądanych niegdyś tylko przez wilki i cietrzewie. W polach drucianych przed okopami istotnie przy jasnym słończku zabłądzić było można. Budowałem schrony i pod ziemią z olbrzymich kłoców drzewa, i nad ziemią z takichże kłoców betonu, by ludzie w przepastnych puszczech zamieszkać mogli. Budowano kolejki, gdy przedtem na błotnistych drogach wystarczał dla potrzeb ludzi marny konik, leniwie się wlokący. Kolejami i kolejkami biegły ku nam nietylko zapasy żywności dla nowego miasta wojennego, wyrosłego w puszczy, nietylko masy materiału budowlanego, który codzień zużywano, krzycząc: jeszcze i jeszcze! — lecz biegły również transporty żywego materiału wojny — ludzi. Dokąd? Z jednego okopu do drugiego; z jednego miasta wojennego do innego, równie przypadkowo powstałego zbiorowiska żołnierzy.

Byłem w okopach; pamiętam swój śmiech pusty, gdy razu pewnego nad Stochodem jedna tylko kompanja moja, idąc na wypad, podtrzymywana była w swym ruchu dwudziestu kilku baterjami różnych kalibrów różnego rodzaju dział, które piekło ognia czyniły. A przy cudownym fajerwerku różnokolorowych sygnałów, wyrzucanych w powietrze, te dzikie i niezaludnione miejsca wydawaćby się mogły, jak festyn uroczysty w bogatym i zasobnym mieście.

Myślałem więc w owe czasy, że wojna nietylko się wyradza, lecz że wogóle zginąć na zawsze musi. Gdy ruch, główny element zwycięstwa, zaginął, praca wojny stała się jakąś bezsensowną, dziką

metodą zabijania ludzi. Nie mogłem sobie wyobrazić, by ludzkość raz jeszcze próbę podobną przedsięwziąć była w stanie. By raz jeszcze chciała przewracać życie całych krajów nato, aby okop żywiły, a strategja i sztuka, zakrywszy oczy ze wstydu, liczyćby miały jedynie cyfrę zabitych, cyfrę zniszczonych istnień, by z tej potwornej rachuby myśl o zwycięstwie wysnuć. Cieszyłem się wtedy w okopach. Wojna więc zniknie! I zmora, wisząca nad tyłu pokoleniami ludzkiemi, raz wreszcie sama się zabije! Wyrodzi się tak dalece, że sztuka, życia wojny nie kraszając, przez samą obrzydliwość maszynowego mordowania ludzi zniechęci do siebie najzagorzalszych adeptów. Wojna zaginie wraz ze wszystkimi jej skutkami! Ulgę to przyniesie — tak myślałem — i mojej ojczyźnie, ofierze wojny! Lecz zarazem żal mi było tej niebiańskiej sztuki, którą ludzkość pochód swój przez tysiące lat znała. Sztuka wojny, która tyłu wielkich ludzi wydała, ludzi, w których siła niepojęta moc czarowną zakula, tak, iż dziełem swem—zwycięstwem czynili nowe tworzywa dziejów, które żyć mogły i wieki całe. Czy znajdzie ludzkość inne metody skrótu dla swego tworzywa dziejowego? To były pytania, któremi jako mały brygadjer, zatracony w okopach, swoje konkluzje w stosunku do przyszłości czyniłem.

Gdym wrócił z Magdeburga do Polski i prawie w jednej chwili władza polityczna i wojenna w mojem ręku się skupiły, wiedziałem zgóry, że idę na nową wojnę, że czeka mnie nowa burza wojenna z ciężarem wodza naczelnego, który na swe barki włożyłem. Nowa wojna z nowemi nieznanemi problemami, tak bowiem z każdą wojną bywa. Nie

byłem tak naiwny, bym strategję mas bez mas samych chciał powtarzać i naśladować. Bezsilność i upokorzenie słabości czułem zbyt wyraźnie, bym chciał upiększać swoje problemy słowami i określeniami, zaczerpniętymi z przepychu siły liczbowej, którą w 1914 roku rozwinięto. Problemat wojny, szukanie zwycięstwa tą metodą, można było tylko śnić, oszukując się słowami, określeniami bez treści. Zamiast korpusów — bataljony, zamiast armij — dywizje; gdzież są te masy, dla których strategja mas język naginała, metody wypracowała? Nienawidziłem zawsze słabości, która upiększać się chce pustemi dźwiękami słów bez treści! Pan Tuchaczewski idzie inną drogą. Kocha się w słowach, treści im nie dając. Dla niego 15-ta armja jest taranową masą; dla niego marnych dwa tysiące jeźdźców — pół dywizji w 1914 roku — jest konną masą, dla większego oszołomienia siebie i innych nazwaną korpusem.

Znam dobrze te słowa. Widziałem usilne starania upiększenia i naszej armji szumnemi słowami, zaczerpniętymi z innej treści; słowami, które gdzieś kiedyś siłę oznaczały, które kiedyś wyrosły w szukaniu zwycięstwa innemi, niemożliwemi dla nas drogami. Nigdy zwieść się nie dałem ułudami, chociażby najładniej na mapie namalowane były w różne kolory, gdzie kółka i koła, reprezentujące małe i nikłe oddziały, były rozciągane na mapie tak, by oszałamiająco udawały potężne liczbowe masy określeniami w tak zwanych „legendach“, zaczerpniętymi ze strategji mas, śpieszących ku zwycięstwu.

Zwycięstwa jednak szukać trzeba. Nato jest wojna, nato są wodzowie. Dlatego też, gdy dziełko

pana Tuchaczewskiego przerzucałem, wczytywałem się raz po raz w myśli jego, w ślady jego pracy, w zagadnienie, jak przewycięzał on trudności problemu, jak — gdy mas istotnych nie było, gdy wiązać nie mógł, jak to było i z nami, wojsk w jeden potężny, współdziałający taktycznie łańcuch — jak dawał sobie radę z zasadniczym problemem, nad którym tyle czasu sam się męczyłem? Problem bowiem stanął dla mnie odrazu w całej swojej przerażającej nagości. Problem przestrzeni i zaludnienia jej pracą wojny. Przestrzeń tak ogromna, tysiąc kilometrów olbrzymiego frontu, cała Europa cywilizowana takiej przestrzeni nie zna! A wojska i siły dla zaludnienia tej przestrzeni wojną, dla opanowania jej siłą z wszystkimi wiądadłami i spoidłami, brakowało zarówno mnie, jak i panu Tuchaczewskiemu. Wszelkie próby myślowe, które czyniłem, by ten ciężki problem wiązać z doświadczeniami tak niedawno ubiegłej wojny, nie udawały mi się nigdy. Ani strategia mas, ani strategia, wiążąca ściśle jednostki wojskowe we wzajemną taktyczną współpracę, ani wreszcie strategia okopów, nie dawały mi nigdy żadnych rozwiązań. Oszukiwać zaś siebie słowami i określeniami, wpadać w zasadzkę dla pustych dźwięków bez treści, tak, jak to czyniło wielu, nie chciałem i nie mogłem.

Powtarzam, strategia mas oparta była zarówno na istnieniu milionów, będących w ruchu, jak na uzyskaniu zapewnienia, że wszystkie jednostki, będące w ruchu, wzajemnie się wspierają prawie taktycznie, że są ze sobą związane ściśłymi spoidłami. Gdy ten problem rozważałem, nazywałem tę strategję — *stratégie serrée* albo *stratégie encadrante*. Strategja ścieśniona, gdyż ścieśnia wojska

w ruchu tak, by im zapewnić siłę masy, strategia „ankadrująca“ — polskiego słowa nie znajdowałem — gdyż każdej jednostce daje poparcie sąsiadów, w ścisłej więzi będących. Strategia okopów nie pod tym względem nie zmieniła, przeciwnie — spotęgowała. Masy zwiększyła, gdyż nie bała się ciężkiego problemu miljonów, albowiem zamknęła je w okopach, odrzucając ruch. Spoidła zaś wzmocniła nieledwie materialnie, gdy ściągnęła masy wiązadłem nieprzerwanem drutu i okopu. Stąd taka pasja u naśladowców tej strategji u nas, gdy głośno wołali: *Faites une ligne fortell!*

U pana Tuchaczewskiego — powtarzam — nie widzę śladu, by ten problem zasadniczy walki z przestrzenią, której zaludnić wojną i opanować pracą wojny nie mógł, starał się rozstrzygnąć. Może więc i cała myśl o taranowych masach, żywiących siłą wojnę na wielkich przestrzeniach przy długich operacjach i rozciągniętych frontach, tak się nie powiodła panu Tuchaczewskiemu, gdy w samym początku i założeniu ten błąd zasadniczy popełnił. Igrał słowami, nie mającemi treści. Nie miał mas, nie mógł im zapewnić faktycznej siły „ankadrowaniem“.

Kończąc swoje rozważania nad próbą pana Tuchaczewskiego rozwiązania wielkiego problemu, który stał ongiś przede mną, gdym w tych samych warunkach, co on, wojnę prowadzić musiał, nie chcę ze swej strony dawać metody swoich rozważań i metody swoich myśli, gdym po długich nieraz mękach próbował czynić to, co strategia każe: dać sobie, dać wojskom i krajowi, którego broniłem, zwycięstwo. Spokojnie tylko powiem, że całą wojnę dwuletnią znaczyłem nie czem innym, jak zwycię-

stwami. Za każdym razem, gdym dzieło wojny sam własnymi rękami czynił, odnosiłem zwycięstwa, które w dziejach tej wojny były epokami. Były one bowiem zawsze zwycięstwami strategicznymi, nie tylko uzyskiwaniem przewagi taktycznej. Zmuszałem nieprzyjaciela do zmiany jego rozkładu strategicznego, zmuszałem do szukania pod wpływem mego zwycięstwa nowych prób ułożenia całej organizacji wojny, gdy dawne przygotowania przed moim zwycięstwem pękały w ogniu bitwy.

Tak więc na początku 1919 roku jednym rzutem na Wilno przenieśliśmy front w dni parę o dwieście kilometrów na wschód, przewyciężając przestrzeń tak wielką małymi względnie siłami. Gdym, próbując raz jeszcze swojej metody na polach Ukrainy, prowadził wojsko do napadu, rozmyślnie stanąłem na czele jednej z armij — 3-ej — by swojimi własnymi rękami sprawdzić swe myśli, nie obciążając nadmiernymi, jak mi się zdawało, wymaganiami nikogo z moich podwładnych. Dwa dni boju wystarczyło, by 12-ta sowiecka armja, która mi się przeciwstawiała, legła w bojach, pokonana rozbięciem prawie doszczętnem, rozbięciem, z którego już do końca wojny podnieść się nie mogła. Pamiętam radosną chwilę, gdy na swoim biurku znalazłem depeszę dowódcy 12-ej sowieckiej armji, in claro przez radjo na świat posłaną, a wołającą: „Gdzie są moje dywizje?“ Odpowiedź dowódca armji otrzymał od jednego tylko dywizjonera, który z jakiegoś lasku z zachowanej stacji radjo depeszował: „Jestem tam a tam, lecz gdzie moje wojska, nie wiem“.

Trzeci raz bezpośrednio wziąłem w swoje ręce dowodzenie w bitwie pod Warszawą. I chociaż

z przykrością zawsze wspominam cały nonsens założenia bitwy, nonsens, którego przełamać nie zdołam, to chwila triumfu, gdy we wściekłym galopie bitewnym nieprzyjacielska armja za armją trzaskała, zmykając w popłochu, gdy tak niedawno jeszcze triumfy swoje święciły, zostanie na zawsze zwycięstwem siły dowodzenia i pracy nad dziełem zwycięstwa.

A wreszcie nad Niemnem, szarym rycerzem, Wilji kochankiem, dowodząc bezpośrednio połową naszych wojsk, zwycięską wojnę zwycięsko zakończyłem. I znowu powiem, nie mam obowiązku metody pracy wojny wyjaśniać, w słowa rozważań i doktryny je ubierać. Wiem, że mając w założeniu bezsilność, bezsilność liczebną w stosunku do przestrzeni, zwycięstwo do sztandaru wojsk naszych przywiązałem. A czyniłem to zawsze metodą nie strategji mas, których nie miałem, nie strategji działania w związku i wiązania wszystkiego w ścisłe ramy i spoidła, nie zapomocą strategji ścieśnionej i ankadrującej wszystko taktycznie i nie zapomocą strategji okopów, których nie budowałem. Walczyłem metodą inną, którą — gdy nad nią się biedzę, by w słowa ją ubrać, nazywam zawsze strategją pełnego powietrza — *stratégie de plein air* — strategją, w której jest zawsze więcej powietrza, niż zaludnienia wojennego przestrzeni, strategją, gdzie wilki i cietrzewie, łosie i zające swobodnie ruszać się mogą, nie przeszkadzając dziełu wojny i dziełu zwycięstwa.

Wiem dobrze, że wielu z tych, co nad tym samym problemem, co ja, głowę sobie łamało, szukając metod dla dania nam zwycięstwa i nie dając sobie z tym problemem rady, opuściło w bezsilności ręce

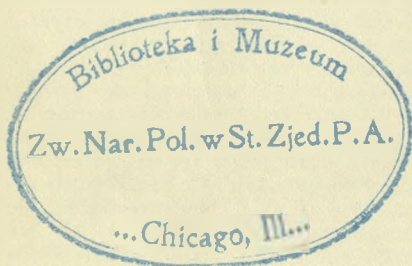
i dawno orzekło, że zwycięstwo było istotnie, lecz tylko dlatego, że nie była to wojna istotna. Jakaś półwojna lub nawet jej ćwiarteczka; jakieś dziecinne szamotanie się i bijatyki, dla których wielka teoria wojny zamyka pogardliwie swe podwoje.

Nie chcę przeczyć. Chcę tylko dodać, że ta bijatyka wstrząsnęła losami dwóch państw bezpośrednio, dwóch państw, liczących razem 150 milionów ludzi. Chcę powiedzieć, że ta wojna czy bijatyka omal nie wstrząsnęła losami całego cywilizowanego świata i że jej kryzysy były kryzysami milionów i milionów istot ludzkich, a dzieło zwycięstwa na czas, daj Boże, dłuższy stworzyło podstawy już dziejowe dla obu państw walczących. Niech więc będzie bijatyka, gdy metody i doktryny dla niej znaleźć niepodobna.

M. TUCHACZEWSKI
POCHÓD ZA WISŁĘ

WYKŁADY
WYGŁOSZONE NA KURSIE UZUPEŁNIAJĄCYM
AKADEMJI WOJSKOWEJ R.K.K.A. W MOSKWIE,
7 — 10 LUTEGO 1923 ROKU

PRZEŁOŻYŁ
ANTONI BOGUSŁAWSKI
MAJOR DYPLOMOWANY

Towarzysze! Głównem źródłem wykładów niniejszych są moje wspomnienia. Pczęści opieram się na przejrzeniu naszych dokumentów urzędowych oddziału operacyjnego sztabu frontu. Korzystałem również z książki towarzysza Sergiejewa *Od Dźwiny do Wisły* oraz z niektórych artykułów francuskich i polskich. Brak czasu nie pozwolił mi zatrzymać się nad tem zagadnieniem tak długo, jak byłbym pragnął i jakby należało. Dlatego wykłady będą miały charakter ogólnego rzutu oka na działania wojenne z punktu widzenia strategii i charakter studjum szczegółów strategicznych. Działań taktycznych różnych jednostek wojskowych będę w nich unikał.

I.

WYBUCH WOJNY.

Przegląd wypadków rozpoczynam od chwili, kiedy Polacy rozpoczęli natarcie na naszym froncie południowo-zachodnim i zajęli Kijów. Ówczesne położenie Rosji sowieckiej było następujące: Kołczak był zlikwidowany na wschodzie, Denikin był zlikwidowany na Kaukazie. Tylko gniazdo Wrangłowski trzymało się na półwyspie krymskim. Na północy i zachodzie (nie licząc Polski) działania były zakończone. Z Łotwą podpisano już pokój. To też wystąpienie Polski zastało nas we względnie pomyślnych dla nas warunkach. Gdyby rząd polski umiał być porozumieć się z Denikinem przed jego klęską, gdyby nie był się bał hasła imperjalistycznego: „jedna, niepodzielna, wielka Rosja“, wówczas uderzenie Denikina na Moskwę, posilkowane przez ofenzywę polską z zachodu, mogłoby być skończyć się dla nas znacznie gorzej i trudno nawet zdać sobie sprawę z możliwości ostatecznych wyników. Ale złożony splot interesów kapitalistycznych i narodowych

nie pozwolił zrodzić się temu sojuszowi i armji czerwonej wypadło potykać się z wrogami pokolei, co w znacznej mierze ułatwiło jej zadanie.

Naogół, na wiosnę roku 1920 mieliśmy możność przerzucić prawie wszystkie nasze siły zbrojne na front zachodni i rozpocząć ciężką walkę z „białymi” siłami Polaków.

II.

OBSZAR DZIAŁAŃ WOJENNYCH.

Obszar przewidywanych działań wojennych na froncie zachodnim dzielił się mniej więcej według południka rzeką Berezyną. Brzegi tej rzeki, błotniste i zalesione, na całej swojej przestrzeni są poważną przeszkodą do jej forsowania. Te właściwości zwiększone są jeszcze tem, że w górnym jej biegu, w rejonie m. Lepła — miast. Berezyny — jez. Pelik, znajdują się prawie nieprzebyte błota, porośnię lasem. Na południe, wzdłuż dolnego biegu oraz na wschód i zachód od rzeki, ciągną się nieprzerwane lasy, przeważnie błotniste i bardzo słabo zaludnione. Kolej przecina Berezynę zaledwie w trzech punktach: pod Borysowem, Bobrujskiem i Szaciłkami. Wskutek tego rejon, najwygodniejszy do forsowania rzeki — w kierunku Iłumienia — jest niesłychanie niepodatny dla zorganizowania komunikacji armji. Na północ od błot Berezyny, między Leplem i Dźwiną, znajduje się sucha przestrzeń, wygodna do przesuwania i działań wielkich mas wojska. Prawda, że rejon ten jest poryty przez jeziora, jednakże tutaj wojsko działać będzie w miejscowości ludnej, a przede wszystkim armja czynna ma tutaj wygodne połączenia: rzekę Dźwinę i węzeł kolejowy połocki. Obszar ten Polacy nazywają „wrotami smoleńskimi”.

Na południe od dolnego biegu Berezyny teren staje się zupełnie nieodpowiedni do działań wielkich jednostek wojskowych. Lasy, bagna i słabe zaludnienie są tego przyczyną.

Naogół, można ustalić dwa kierunki, najwygodniejsze dla naszego uderzenia: wrota smoleńskie i kierunek Iłumienia.

Polacy w tym czasie ustawili się mniej więcej wzdłuż linii Dzisna — Połock — rzeka Uła — st. Krupki — Bobrujsk —

Mozyrz. Cechą dodatnią wrót smoleńskich dla naszego natarcia było, jak już powiedziano wyżej, zaludnienie obszaru, stały grunt i dogodna komunikacja. Cechą ujemną było to, że natarcie wprost od Połocka napotykało na drodze bardzo ciężką przeszkodę — Dźwinę. Zaś uderzenie między Dźwiną a Leplem zmuszało naszą armję, po przejściu do rejonu st. Orzechowna, do załamania swojej linii operacyjnej przez zachodzenie prawem ramieniem co najmniej na 90 stopni. W kierunku Ihumenia można było pozwolić sobie na wygodny ruch po linii prostej. Jak wspomniano wyżej, ruch ten musiał mieć miejsce w rejonie, odznaczającym się bezdrożami i gruntem lesisto-bagnistym, gdzie organizacja tyłów napotkaćby musiała, przy naszych nędznych środkach, przeszkody nieprzewyciężone. Oto dlatego, przy wypracowaniu planu działań zaczepnych, dla uderzenia głównego zostały obrane wrota smoleńskie.

III.

UGRUPOWANIE SIŁ.

Według planu głównodowodzącego, główną rolę strategiczną odegrać miał front zachodni. Tu, w rejonie Witebsk — Tolożyn — Orsza, skupiły się wielkie siły, przewożone z różnych likwidowanych frontów. Wybrany przez głównodowodzącego rejon koncentracyjny rozwiązywał dowództwu frontu ręce, jeżeli chodzi o wybór tego lub innego kierunku operacyjnego. Kilku marszami można było podciągnąć te siły do wrót smoleńskich i w takim samym czasie skoncentrować się w kierunku Ihumenia (szkic nr. 1).

Nasze skupione oddziały nie mogły być podciągnięte do jednakiego poziomu. Te oddziały, które już poprzednio znajdowały się na froncie zachodnim, nie wydawały się godne szczególnego zaufania. Stały one tu przez kilka lat, rozciągnięte szeroko, przyczem wojsko polskie, bardziej przedsiębiorcze, przez ciągłe wycieczki i drobną szarpaninę męczyło i demoralizowało naszych żołnierzy. Tracili działa, karabiny maszynowe i rannych. Jednocześnie z żadnej strony nie stosowano poważnych działań aktywnych. To wszystko, w po-

łączeniu z niepowodzeniami zeszłorocznymi w walkach z Polakami, rzucało na nasze oddziały jakgdyby cień niepewności i pewnej nieśmiałości. Odwrotnie, oddziały, przybywające z innych frontów, dopiero co przez nas zwycięsko zlikwidowanych, pełne były wojowniczego nastroju i bardzo wysokiego napięcia ducha. Zdolność ich do boju była bezwarunkowo wielka.

Oddziały miejscowe frontu zachodniego (48-ma, 53-cia, 8-ma, 10-ta, 17-ta, 2-ga i 57-ma dywizje strzelców) zajmowały linię frontu bojowego. Oddziały, przerzucone z innych frontów, skoncentrowane były w wyżej wskazanym rejonie Witebsk—Toloczyn — Orsza. Dowództw armij na froncie zachodnim było tylko dwa: dowództwo armji 15-ej i 16-ej. Tymczasem zamierzona koncentracja (stosownie do ilości dwudziestu jeden dywizyj) wymagała nie mniej, jak 4 do 5 dowództw armij. Oddziałów technicznych, łączności i kolejowych było na froncie zachodnim bardzo niewiele, bezwarunkowo za mało do choć trochę poważniejszych działań wojennych. Ściąganie tych oddziałów naogół znacznie opóźniło się w stosunku do ściągania zasadniczych rodzajów broni, skutkiem czego działania następne odbywać się musiały w nadzwyczaj trudnych warunkach.

Wojsko polskie rozciągnięte było kordonem wzdłuż całej zajętej przez nie linii, mniej więcej równomiernie. Każda ich dywizja starała się wydzielić odwód; armje ze swojej strony czyniły to samo. W ten sposób, oddziały, rozciągnięte równomiernie wzdłuż frontu, eszelonowały się również mniej więcej równomiernie w głąb. Ta pozorna równowaga rozmieszczenia polskiego przez samo swoje założenie rodziła pewne niebezpieczeństwo, a mianowicie to, że dowództwo polskie, bez względu na wysiłki, nie mogłoby skupić w jakimkolwiek kierunku głównej masy wojska. Nasze natarcie zawsze napotkać musiało zaledwie nieznaczną część armji polskiej, a następnie mogło kolejno odpiierać przeciwnatarcie odwodów.

Te błędy rozmieszczenia polskiego były przez nas wzięte pod uwagę i przy organizacji natarcia liczone na to, aby silne uderzenie naszych przeważających sił odrazu zniszczyło pierwszą linię polską. Ażeby osiągnąć w najkrótszym czasie najlepszy wynik, dowódcy dywizyj otrzymali rozkaz wprowadzenia swoich oddziałów w bój odrazu, bez pozo-

stawiania jakichkolwiek odwodów. Nasze oddziały masą swoją gniotły i, w całym tego słowa znaczeniu, znosiły w punkcie uderzenia oddziały pierwszej linii polskiej. Potem kolejne uderzenia odwodów nie były już straszne i odwody dzieliły losy swej pierwszej linii.

Zato pod względem wykształcenia stan wojska polskiego był naogół wyższy, niż naszych oddziałów. Uzbrojenie i umundurowanie również było lepsze.

Wzajemny stosunek liczebny naszych i polskich sił po zakończeniu naszej koncentracji równoważył się. Sztab polowy uważał nawet, że będziemy silniejsi. Ale to wynikało stąd, że my liczebność oddziałów obliczaliśmy według walczących, Polacy zaś — według bagnatów i szabel (tablica I, str. 272-273), co znacznie utrudniało wyliczenia.

IV.

OFENZYWA MAJOWA.

Podczas koncentracji naszych głównych sił na froncie zachodnim, Polacy walczyli nadal zwycięsko na południowo-zachodnim. Sukcesy ich odbiły się i na północy. Polacy zajęli Mozyrz i rozpoczęli z powodzeniem natarcie na Rzeszyce. Intensywne wypadły i działania drobnych i średnich oddziałów wojska polskiego dały się odczuć na całym froncie zachodnim. Wszystko wskazywało na to, że jesteśmy w przededniu rozpoczęcia przez Polaków ofensywy. Ażby utrzymać nasze pozycje i nie dać Polakom możliwości wciągnięcia naszego zasadniczego ugrupowania w narzucone nam działania, stało się dla nas koniecznością przejść od obrony do natarcia. Z tego powodu 14 maja przedsięwzięta została ofensywa.

Ofensywa ta była rozpoczęta zanim wszystkie nasze siły zdążyły się skoncentrować. Opóźnione dywizję wypadło traktować, jako odwód. Jednocześnie trzeba się było liczyć z tem, że powodzenie naszej pierwszej ofensywy powinno być bezwarunkowo być we właściwym czasie rozwinięte i nie mogło ograniczyć się drobnymi zadaniami chwilowemi.

Plan ofensywy przewidywał przebicie się przez wrota smoleńskie, rozbicie lewego skrzydła armji polskiej i wciśnięcie reszty jej sił w błota pińskie. Plan ten miał tę dobrą stronę, że pozwalał w znacznej mierze zaoszczędzić siły. Wrogo względem Polski usposobiona Litwa mogła, w razie naszego posunięcia się naprzód, z powodzeniem osłaniać nasze skrzydło i tyły. Dalej to samo zadanie mogło przypaść Prusom Wschodnim, niezależnie nawet od ich na to zgody. W ten sposób, natychmiast po pierwszym przebicciu się, wszystkie nasze siły mogły być wyzyskane dla działań aktywnych przeciw głównym siłom armji polskiej, a na prawe nasze skrzydło i na tyły moglibyśmy nie zwracać wielkiej uwagi. W kierunku Iłumienia działania armji 16-ej (dowódca Sołohub, szef sztabu Batorskij) powinny były, po sforsowaniu rzeki Berezyny, uderzyć z frontu w główne ugrupowanie „białych” sił polskich i nie pozwolić im na manewr w celu przeciwdziałania głównemu uderzeniu armji 15-ej.

Oddziały armji 15-ej, działające na północ od rzeki Dźwiny, były złączone pod dowództwem towarzysza Sergiejewa w grupę północną, której za zadanie postawiono sforsowanie Dźwiny w rejonie na zachód od Połocka, dla działania na skrzydło i tyły nieprzyjaciela, walczącego z armją 15-tą.

Armja 15-ta (dowódca Kork, szef sztabu Kuk), jak taran, uderzyła na słabe oddziały dywizji litewsko-białoruskiej, zajmującej mniej więcej bieg rzeki Ułły. Oddziały tej dywizji zostały rozbite, zdemoralizowane i rozprószone zaraz pierwszego dnia. Stopniowe wprowadzanie w bój odwodów polskich wzmogło jeszcze porażkę i jeszcze bardziej moralnie pognębiło armję polską. Nasza ofensywa zaczęła rozwijać się szybko i gwałtownie (szkic nr. 2). Armja 15-ta bez trudności wykonała zwrot we wrotach smoleńskich i szła dalej w kierunku Mołodeczna.

Powodzenie było tak decydujące i tak niespodziewane dla Polaków, że ich naczelne dowództwo dało dowód zupełnej chwiejności i rozpoczęło przerzucanie sił z południowo-zachodniego frontu na zachodni.

Wprowadzenie w akcję tych nowych odwodów odegrało pewną rolę, na przykład, na linii Postawy — Budslaw — Ziembin. Wojsko nasze spotkało się z szeregiem uzgodnio-

T A B

Stosunek wzajemny sił
na dzień 15

N I E P R Z Y J A C I E L			
ODDZIAŁ	Bagnetów	Szabel	UWAGI
8-ma dyw. piechoty	4800	400	Linja bojowa.
1-sza dyw. lit.-biał. . . .	3500	400	
Razem	8300	800	
3-cia dyw. leg.	1800	—	Głęboko od- dzielone odwo- dy, licząc w to 1 oddziały, wy- stawione prze- ciw Litwie.
6-ta dyw. piechoty (jeden pułk)	1200	—	
10-ta dyw. piechoty	4800	—	
2-ga dyw. lit.-biał.	4800	—	
Dywizja jazdy	—	1800	
Razem	15400	1800	
Ogółem	23900	2600	
2-ga dyw. piechoty	4800	400	Linja bojowa.
6-ta dyw. piechoty (trzy pułki)	3400	600	
14-ta dyw. wlkp.	4000	600	
9-ta dyw. piechoty	5000	1600	
Razem	17200	3200	
17-ta dyw. wlkp.	4800	—	Odwoły.
16-ta dyw. pomor.	4800	—	
Razem	9600	—	
Ogółem	26800	3200	
Wszystkiego naprzeciw frontu zachodniego . . .	50700	5800	

Kierunek „wrót smoleńskich”

Rejon południowy frontu

L I C A I

na froncie zachodnim
maja 1920 roku

N A S Z E O D D Z I A Ł Y

ODDZIAŁ	Bagne- tów	Szabel	Ogółem walczących	UWAGI
Grupa północna				
48-ma dyw. strz.	2028	—	4929	Większa część dyw. na granicy Łotwy. Poza tem przybywa 18-ta dyw. strzelców.
164-ta bryg. strz.	1141	—	2320	
Razem . . .	3169	—	7249	
Armja 15-ta				
4-ta dyw. strz.	5597	—	7923	1) okolo.
6-ta dyw. strz.	3162	—	6700	
11-ta dyw. strz.	2638	72	5999	
29-ta dyw. strz.	9863	605	13567	
53-cia dyw. strz.	3157	—	5142	
56-ta dyw. strz.	2500 1)	—	5162	
Różne oddziały	1144	—	1803	
15-ta dyw. jazdy	—	1967	2315	
Razem . . .	28061	2644	48647	
O g ó ł e m . . .	31230	2644	55896	
Armja 16-ta				
2 ga dyw. strz.	2500 1)	—	6500 1)	1) okolo. Prócz tego przybywa 21-sza dyw. strzelców.
8-ma dyw. strz.	4291	991	7972	
10-ta dyw. strz.	2730	—	6930	
17-ta dyw. strz.	6841	301	11270	
57-ma d.w. strz.	1580	57	3230	
Różne oddziały	302	—	595	
Razem . . .	18 44	1349	36506	
O g ó ł e m . . .	18244	1349	36506	
Wszystkiego na froncie zachodnim				
	49474	3993	92402	

Kierunek „wrót smoleńskich“

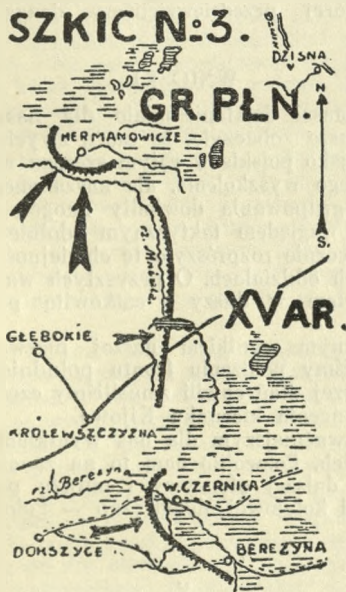
Rejon południowy frontu

nych przeciwuderzeń i zostało powstrzymane. Niepowodzenie w przeprawie armji 16-ej jeszcze bardziej skomplikowało położenie. Wypada zauważyć, że prócz przyczyn rzeczowych, które przeszkodziły ofenzywie armji 15-ej, miało również miejsce pewne rozproszenie jej sił. Dywizje, rozciągnawszy się w trzech kierunkach (Postawy — Mołodeczno — Ziembin), nigdzie nie stworzyły ugrupowania napierającego, a dywizja, znajdująca się w odwrocie, nie mogła na czas zdążyć z jednego kierunku na drugi.

Wreszcie decydujące uderzenie Polaków z kierunku Postaw przesądziło losy operacji. Oddziały armji 15-ej zostały złamane i cała armja była zmuszona śpiesznie się cofnąć. Jak to bywa zwykle po wielkiem przemęczeniu lub wielkiem zwycięstwie, ciężkie niepowodzenie akcji w ważnym kierunku błyskawicznie obiega cały front, skutkiem czego równowaga wojska natychmiast się załamuje. Rozpoczyna się szybki odwrót.

Ażeby powstrzymać uchodzące wstecz masy, postanowiono zorganizować obronę wrót smoleńskich w sposób następujący (szkic nr. 3): grupie północnej rozkazano zająć rejon Hermanowicz i zamknąć mocno przejścia między jeziorami: Białem, Jelnem i Żadem; 15-ej armji — przez wzmocnienie jej grupy południowej — zamknąć wejście

do błot Berezyny w kierunku Wielkiej Czernicy; pozostałym siłom armji 15-ej — bronić przejść do rzeki Mniuty. Dalsze posuwanie się wojska polskiego w kierunku Połocka dostawało się w kleszcze.

Dowództwo polskie, obawiając się ruchu czołowego, postanowiło przede wszystkim rozbić nasze ugrupowanie północne. Przeciw 18-ej dywizji (świeżo przybyłej do grupy pół

nocnej) wysunięto 10-tą dywizję piechoty i 7-mą brygadę rezerwową.

Walka trwała całą dobę i wreszcie 18-ta dywizja musiała cofnąć się z wielkimi stratami. Ale też i nacierający nieprzyjaciel zachwiał się i stracił zdolność do dalszych działań rozstrzygających. To stało się punktem przełomowym w działaniu. Pewne wahanie trwało jeszcze dość długo, ale naogół wrota smoleńskie zostały w naszych rękach aż do chwili, w której przedsięwzięliśmy drugą, decydującą ofensywę.

WNIOSKI.

Pierwsze to nasze działanie miało dla nas duże znaczenie. Wojsko nasze zobaczyło, że może zwyciężać Polaków. Prawda, że wojsko polskie w całym szeregu walk wykazało wyższość swojego wyszkolenia, ale nasza energia, śmiałość i umiejętność grupowania dowiodły naogół, że nasze oddziały są pod względem taktycznym zdolniejsze od polskich. To ostatecznie rozprószyło tę chwiejność, jaka istniała w niektórych oddziałach. O przyszłych walkach wszyscy myśleli z hartem w duszy i całkowitą pewnością zwycięstwa.

Drugim ważnym wynikiem naszej pierwszej ofensywy było, że ulżyliśmy położeniu frontu południowo-zachodniego i w najcięższej dlań chwili zmusiliśmy część wojska polskiego do porzucenia kierunku Kijowa.

Wreszcie najważniejszym dla nas wynikiem było zajęcie wrót smoleńskich. Pozwoliło nam to na znacznie łatwiejsze organizowanie dalszej ofensywy i odrazu postawiło nasze wojsko na linii kolejowej Mołodeczno — Połock.

V.

PRZYGOTOWANIE DO GŁÓWNEJ OFENZYWY.

W pierwszej połowie czerwca na całym froncie zachodnim zapanował spokój. Stosunek wzajemny sił w tym czasie uwidocznił się w tablicy II (str. 278-279).

Oczywiście, przy takich siłach i biorąc pod uwagę, że wszystkie posiłki wreszcie już przybyły, niepodobna było

liczyć na decydujący rozwój głównej operacji. Niezbędną rzeczą było znaleźć sposób uzupełnienia naszych osłabionych oddziałów.

Dowództwo frontu wzięło pod rozwagę zasadę zdwojenia liczby bagnetów w każdej dywizji strzelców.

Powstawało przytem niezmiernie trudne zagadnienie — uzupełnienie. Działał jeszcze wówczas wszechrosyjski sztab główny, urząd wysoce biurokratyczny, który nie umiał wykonywać włożonych nań zadań. Praca w oddziałach rezerwowych, praca mobilizacyjna i walka z bandytyzmem prowadzona była formalistycznie, bezdusznie i nie dawała żadnych wyników. Naczelne dowództwo dysponowało armją zapasową, na którą spadło główne zadanie uzupełnienia naszych armij czynnych. Ale i jej środki były ograniczone i nie mogły zaspokoić naszych potrzeb.

Należy przytem zauważyć, że wyszkolenie *krasnoarmiejców* w oddziałach rezerwowych stało na niezbyt wysokim poziomie. Bez otrzymania umundurowania nie można było go postawić należycie wobec chłódów wiosennych, nie pozwalających na ćwiczenie żołnierzy boso. Natychmiast po otrzymaniu umundurowania tworzone naprędce kompanje i bataljony marszowe, wagonowano je i wysyłano na fronty.

W takim nędznym stanie znajdowała się w tym okresie sprawa uzupełnienia naszych armij. Wszystkie fronty i armje czynne musiały we własnym zakresie, przy pomocy środków miejscowych, uzupełniać straty w oddziałach. Oczywiście, trudne to jest zadanie i wprowadza niejednorodność do spraw poborowych, ale innego wyjścia nie było.

Prócz czysto technicznych zastrzeżeń przeciw uzupełnieniu miejscowemu były również i ważkie objekcje polityczne. Istniało wielu zwolenników tego poglądu, że *krasnoarmiejcy* biją się źle niedaleko od miejscowości, z których są rodem, że najmniejsze niepowodzenie powoduje dezercję do ognisk domowych i rozpylanie się oddziałów.

Jednakże życie, które wszystkich i wszędzie zmuszało uciekać się do podobnego uzupełnienia miejscowego, wykazało błędność tego ostrożnego poglądu. W wypadkach kłęski mieszkańcy najdalej położonych obszarów dezertowali równie łatwo, jak ludność miejscowa. Różnica pod tym względem była niewielka. Ale zato wszystkie znacz-

T A B

**Stosunek wzajemny sił
ku końcowi działań mających**

		P O L A C Y			
		O D D Z I A Ł Y	Bagnetów	Szabel	U W A G I
Kierunek „wrót smoleńskich“	10-ta dyw. piech. (z 1 p. prz.)		5000	500	
	7-ma brygada rezerwowa .		3000	—	
	8-ma dyw. piech.		1800	500	
	1-sza dyw. jazdy		—	1800	
	2-ga dyw. lit.-biał.		4800	—	
	11-ta dyw. piechoty		4800	—	
	6-ta dyw. piechoty (bryg.) .		1600	—	
	17-ta dyw. piechoty		1800	—	
	1-sza dyw. lit.-biał		2000	—	
		O g ó ł e m . . .		28800	2800
Rejon południowy frontu	16-ta dyw. piechoty (3 pułki)		4200	—	
	4-ta dyw. piechoty (3 pułki)		4000	—	
	9-ta dyw. piechoty		4000	1700	
	2-ga dyw. piechoty		3200	500	
	6-ta dyw. piechoty (bryg.) .		1600	600	
	10-ta dyw. piechoty		4800	600	
		O g ó ł e m . . .		21800	3400
	Wszystkiego naprzeciw frontu zachodniego . . .		50600	6200	

L I C A   I I

na froncie zachodnim
(z oddziałami nowoprzybyłymi).

Kierunek „wrót smoleńskich“

Rejon południowy frontu

N A S Z E O D D Z I A Ł Y				
O D D Z I A Ł Y	Bagne- tów	Szabel	Ogółem walczących	U W A G I
Grupa północna				48-ma dyw. strz. na granicy łotewskiej. przybywa 54-ta dyw. strzelców.
18-ta dyw. strz.	3650	260	8768	
160-ta bryg. strz.	2109	205	3849	
164-ta bryg. strz.	906	—	1692	
Razem . .	6665	465	14309	
Armja 15-ta				1) około.
4-ta dyw. strz.	4385	304	10727	
5-ta dyw. strz.	7766	490	10800	
6-ta dyw. strz.	2815	35	6000 ¹⁾	
11-ta dyw. strz.	2211	35	6000 ¹⁾	
12-ta dyw. strz.	2500 ¹⁾	—	5363	
53-cia dyw. strz.	2938	144	6286	
56-ta dyw. strz.	1894	—	4271	
Razem . .	24509	1008	49447	
O g ó ł e m . .	31174	1473	63756	
Armja 16-ta				1) około.
2-ga dyw. strz.	2500 ¹⁾	—	6500 ¹⁾	
8-ma dyw. strz.	3200	177	5626	
10-ta dyw. strz.	2405	81	7483	
17-ta dyw. strz.	3273	238	7222	
21-sza dyw. strz.	3358	1424	5942	
Razem . .	14736	1920	32773	
Grupa mozyrska				
57-ma dyw. strz.	1099	63	3749	
Różne oddziały	1833	—	3597	
Razem . .	2927	63	7346	
O g ó ł e m . .	17663	1983	40119	
Wszystkiego na froncie zachodnim	48837	3456	104075	

niejsze wysiłki, wszystkie śmiałe operacje i kampanje opierały się prawie zawsze na mobilizacjach miejscowych i na miejscowym uzupełnieniu. To samo miało miejsce i w czerwcu roku 1920. Słaba liczebność oddziałów, konieczność szybkiej ofensywy i beznadziejny stan centralnych oddziałów rezerwowych zmusiły front zachodni do szukania uzupełnień przy pomocy własnych środków.

Według posiadanych przez nas wiadomości, front zachodni przepelniony był dezertarami z roczników, podlegających mobilizacji. Obliczaliśmy, że przy prawidłowym zorganizowaniu kampanji w tym celu można będzie wydusić ze wsi 40000 dezertarów.

Został opracowany staranny plan tej kampanji, puszczono w ruch czynniki polityczne i administracyjne, ustanowiono w jak najszerszym zakresie surową władzę karzącą i kampanja poszła odrazu bardzo intensywnym tempem. Wynik jej przewyższył wszelkie oczekiwania. Dezertarzy poczęli meldować się dobrowolnie. Najczęściej starali się oni, w charakterze ochotników, stawiać się w oddziałach walczących. Zaledwie nieliczne elementy ściągano drogą administracyjną. W ciągu czerwca wcielono około 100000 dezertarów, co dwa i pół razy przewyższyło nasze nadzieje.

Cała ta masa została rzucona do naszej armji zapasowej i do pułków rezerwowych w armjach czynnych, gdzie rozpoczęła się gorączkowa praca nad wyszkoleniem jej celem dalszego skierowania do pułków walczących. Trudności w tej mierze były ogromne. Zupełny brak jakiegokolwiek umundurowania, niedostateczna ilość pomieszczeń koszarowych utrudniały naukę i obniżały jej poziom.

Przybyli do nas na front zmobilizowani komuniści i członkowie związków zawodowych (*profsojuznicy*) zostali zmieszani z tą świeżo zwербowaną masą, szybko ją opanowali i wleli w nią ducha męstwa i odwagi w walce z Polską „panów“.

Naogół w końcu czerwca, dzięki intensywnej energii działaczy, pracujących nad armją czerwoną, to kolosalne, prawie nie do rozwiązania zadanie zostało wykonane i uzupełnienie tysiącami zaczęło przybywać do naszych dywizji. W końcu czerwca wytknięty plan podwojenia składu bojowego był wykonany prawie całkowicie. To zgóry przesa-

dzało nasz przyszły sukces i dawało nam możliwość szerokiego i długotrwałego rozwinięcia działań.

Nastrój wojska naszego był bardzo dobry. Świadomość powagi położenia i konieczności, bez względu na ofiary, bronięcia Rosji sowieckiej przed najazdem polskich „panów“ wywołały nie tylko wśród *krasnoarmiejców* w naszych oddziałach, ale wśród całej ludności robotniczej i włościańskiej mocne przeświadczenie, że walczyć wypadnie do końca.

Z takim samym napięciem została przygotowana organizacja tyłów naszych przyszłych działań. Istniejące oddziały kolejowe (czołowe pociągi remontowe i dywizjony kolejowe) zostały ściągnięte i, chociaż liczebnie nie odpowiadały zamierzonym zadaniom, jednak dawały możliwość odbudowywania dróg żelaznych, zgodnie z zasadą koncentracji sił.

Budowa mostu na Dźwinie pod Połockiem była na ukończeniu i na początku działań mieliśmy połączenie kolejowe do st. Ziabki. Wobec trudności odbudowy mostu pod Borysowem (długość przeszkody 75 sążni), zaczęliśmy zawczasu przygotowania do budowy tego mostu. Wywiad przez szpiegów wskazał nam, że Berezyna w tym rejonie ma około 25 sążni szerokości. Profil plantu był nam znany. Mając zamiar zbudować most na zrębach na liniach podjazdowych, zbudowaliśmy zawczasu i złożyli na platformach części składowe tego mostu. Taka zapobiegliwość pozwoliła nam podczas ofensywy w ciągu 5 dób odbudować ten most, mający 75 sążni długości. Nasze organy kolejnictwa wojskowego zupełnie nie wierzyły w możliwość tak szybkiej budowy.

Biorąc pod uwagę brak środków przewozowych w naszych oddziałach, wypadło uciec się do jak najszerzej mobilizacji podwód. Armja 4-ta zmobilizowała ich do 8000 sztuk, 15-ta i 3-cia — do 15000, 16-ta zaś — około 10000. Było to wielkim ciężarem dla ludności miejscowej, ale lęk jej przed najściem „panów“ pozwolił nam z łatwością uciec się do tego sposobu. Ta wielka ilość środków przewozowych pozwoliła naszemu wojsku rozwinąć szybkie i śmiałe działania z zachowaniem ciągle czynnych i działających tyłów. Prawda, że w pracy tej był wielki chaos, ale też aż do podejścia do Bugu i Narwi wojsko nasze było stale dość dobrze zaopatrzone we wszystkie niezbędne dla niego produkty.

Wzajemny stosunek sił na froncie

		P O L A C Y			
		ODDZIAŁY	Bagnetów	Szabel	UWAGI
Kierunek „wrót smoleńskich“	8-ma dywizja piechoty . . .	3600	500		
	10-ta dywizja piechoty . . .	3700	—		
	7-ma brygada rezerwowa . .	2900	—		
	1-sza dywizja jazdy	—	1200		
	5-ta dywizja piechoty	4100	—		
	1-sza dyw. litew.-białoruska	2400	500		
	4-ta dywizja piechoty	3700	—		
	15-ta dywizja piechoty	4000	—		Wilno — przeciw Litwie
	6-ta dywizja piechoty (bryg.)	2000	—		
	2-ga dyw. litew.-białoruska	3200	—		
	11-ta dywizja piechoty	3000	—		
	O g ó ł e m	32600	2200		
Rejon południowy frontu	2-ga dywizja legionów	4000	1100		
	6-ta dywizja piechoty (bryg.)	2000	1200		
	14-ta dywizja piechoty	5600	600		
	16-ta dywizja piechoty	4800	—		
	3-cia dyw. legionów (1 pułk)	1000	—		
	1-sza dywizja górską (bryg.)	2000	—		
	9-ta dyw. piechoty	4000	1700		
	2-7a dywizja piechoty (pułk strzelców konnych)	—	600		
	17-ta dywizja piechoty	4000	—		
		O g ó ł e m	26800	5200	
Odwód	Bataljony i szwadrony rezer- wowe pułków walczących	27000	1200		
	Wszystkiego naprzeciw frontu zachodniego	86400	8600		Gotowe do uzupełnienia

L I C A III.

zachodnim na dzień 4 lipca 1920 roku

N A S Z E O D D Z I A Ł Y

Kierunek „wrót smoleńskich”

Rejon południowy frontu

Odwód

ODDZIAŁY	Bagne- tów	Szabel	Ogółem walczących	UWAGI
Armja 4-ta.				48-ma dyw. strzelców na granicy łotewskiej 1) około. 2) w składzie 10-ej i 15-ej dyw. jazdy 1) około.
18-ta dywizja strzelców . . .	4168	220	7005	
12-ta dywizja strzelców . . .	2500 ¹⁾	—	5000 ¹⁾	
53-cia dywizja strzelców . . .	2047	252	4500 ¹⁾	
164-ta dywizja strzelców . . .	1000 ¹⁾	—	1500 ¹⁾	
3-ci korpus kawalerji ²⁾ . . .	—	3644	4911	
Razem . . .	9715	4116	22916	
Armja 15-ta.				
4-ta dywizja strzelców . . .	5000 ¹⁾	258	10000 ¹⁾	
11-ta dywizja strzelców . . .	5411	207	8854	
15-ta dywizja strzelców . . .	4417	837	9660	
33-cia dywizja strzelców . . .	3060	1289	7569	
54-ta dywizja strzelców . . .	4401	171	8596	
Różne oddziały	885	—	2254	
Razem . . .	23204	2714	46883	
Armja 3-cia.				
5-ta dywizja strzelców . . .	7000 ¹⁾	509	10000 ¹⁾	1) około.
6-ta dywizja strzelców . . .	3500 ¹⁾			
21-sza dywizja strzelców . . .	4000 ¹⁾			
56-ta dywizja strzelców . . .	3222			
Różne oddziały	151			
Razem . . .	17873	2255	31623	
O g ó ł e m . . .	50792	9085	101422	
Armja 16-ta.				
2-ga dywizja strzelców . . .	4282	—	8354	1) około.
8-ma dywizja strzelców . . .	4194	324	7842	
10-ta dywizja strzelców . . .	4370	130	7637	
17-ta dywizja strzelców . . .	5624	249	12920	
27-ma dywizja strzelców . . .	5000 ¹⁾	250 ¹⁾	9000 ¹⁾	
Różne oddziały	575	—	575	
Razem . . .	24045	953	46328	
Grupa mozyrska.				
57-ma dywizja strzelców . . .	3142	170	6438	1) około.
Oddział skombinowany . . .	1547	313	3000 ¹⁾	
Różne oddziały	1416	—	3000 ¹⁾	
Razem . . .	6105	483	12438	
O g ó ł e m . . .	30150	1436	58766	
Bataljony i szwad. rezerwo- we dyw. walczących . . .	3)	3)	3)	3) włączono w skład dywizyj.
Wszystkiego na froncie zachodnim	80942	10521	160188	

Środki łączności ściągano także ze wszystkich stron; po części tworzono je w armji zapasowej frontu zachodniego. Ale, pomimo wielkiego nacisku w tym zakresie, rozpoczęliśmy działania lipcowe słabo przygotowani pod tym względem. Środków brakło i ostatecznie sama operacja nie udała się z powodu ich braku. Zaznaczyć trzeba, że w działaniu lipcowym po raz pierwszy zastosowano planowo punkty operacyjne i linjowe organy łączności.

„Białe” dowództwo polskie też nie siedziało z założeniami rękami, lecz uzupełniało i wzmacniało swoje oddziały (tablica III, str. 282 — 283).

W powyższej tablicy w składzie naszych dywizyj strzelców wzięte są również w rachubę bataljony rezerwowe dywizyj. Dlatego w obliczeniach figurują także bataljony rezerwowe polskich pułków walczących.

Chociaż rozmieszczenie wojsk polskich zdradzało pewną dążność do wzmocnienia się naprzeciw naszego prawego skrzydła, nie mogło być jednak nazwane zdecydowanym i nosiło cechy kordonowe oraz pasywne. Te słabe strony armji polskiej były przez nas wzięte pod uwagę i wykorzystane w decydującej ofensywie lipcowej.

VI.

STOSUNEK WZAJEMNY SIŁ.

Plan ofensywy był bardzo podobny do planu majowego. Podstawą jego była nadal ta sama myśl oparcia naszego prawego skrzydła o Litwę i Prusy Wschodnie i odrzucenia sił polskich ku błotom Polesia. W ten sposób kierunek głównego uderzenia przechodził znowu przez „wrota smoleńskie”. Zato teraz ruch przez „wrota” był dla nas bez porównania dogodniejszy. Nie byliśmy już zmuszeni zaginać lewego skrzydła i można było działać wprost na skrzydło armji polskiej, usiadłszy mocno okrakiem na czynnej już drodze żelaznej Połock — Mołodeczno.

Zapobiegliśmy do pewnego stopnia brakom dowodzenia, które uwydatniły się w pierwszym działaniu. Mieliśmy aparat dowództw czterech armij i dowództwo grupy mozyrskiej. Prawda, że aparaty te, z wyjątkiem armij 15-ej

i 16-ej, były bardzo słabe i pozbawione specjalnych środków technicznych łączności. Jednakże widoczny był postęp i pod tym względem.

Skoncentrowaliśmy trzy nasze armje w rozstrzygających kierunkach: 4-tą (dowódca Sergiejew, szef sztabu Szuwajew (była grupa północna), 15-tą (dowództwo poprzednie) i 3-cią. 16-ta ustawiona była nadal w kierunku Ihumenia (dowództwo poprzednie), a grupa mozyrska (dowódca armji Łazarewicz, szef sztabu Lisowski) — w kierunku Mozyrza (dowódca Chwesin). Takie ugrupowanie pozwalało skupić w kierunku Głębokiego nasze przeważające siły przy jednoczesnym zachowaniu trwałego i elastycznego władania niemi.

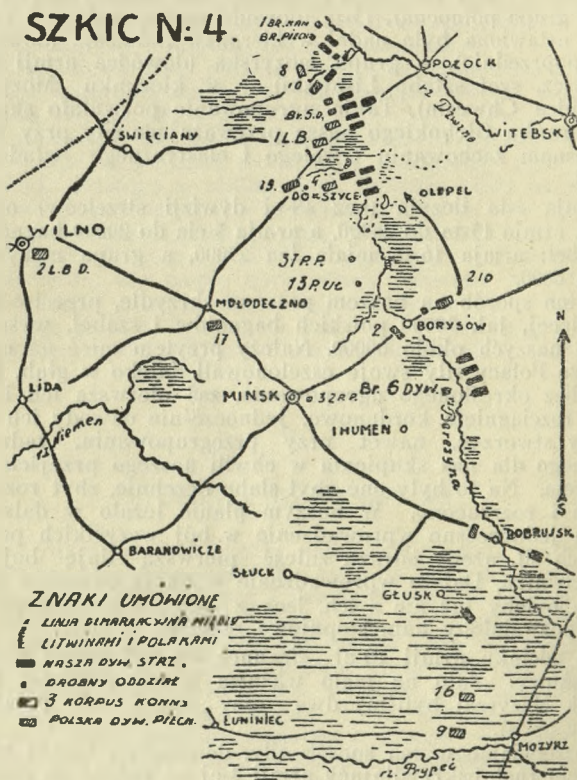
Armja 4-ta liczyła (bez 48-ej dywizji strzelców) około 14000, armja 15-ta do 26000, a armja 3-cia do 20000 bagnatów i szabel; armja 16-ta miała ich 25000, a grupa mozyrska około 6000.

W ten sposób na naszym prawem skrzydle, przeciw nieco więcej, jak 30000 polskich bagnatów i szabel, wysunęliśmy naszych około 60000. Należy przytem mieć na uwadze, że Polacy siły swoje eszelonowali daleko w głąb, jednak bez określonego ugrupowania, zaś pierwsza ich linja była rozciągnięta kordonowo. Jednocześnie odwody ich nie mogły stworzyć, nawet przy przegrupowaniu, żadnego groźnego dla nas skupienia w chwili naszego przejścia do natarcia. Na to były one zbyt słabe liczebnie, zbyt rozprószone i rozrzucone. W naszym planie leżało w dalszym ciągu jednoczesne wprowadzenie w bój wszystkich posiadanych sił, ażeby odrazu znieść pierwszą linję bojową przeciwnika. Dalsze wprowadzenie w akcję odwodów polskich byłoby już nie z ich, lecz z naszą korzyścią, ponieważ pozwalałoby nam stopniowo rozbijać te siły.

Na odcinku armji 16-ej stosunek sił był mniej więcej jednakowy. Zato na mało ważnem lewem skrzydle (kierunek Mozyrza) byliśmy dwa razy słabsi od Polaków (szkic nr. 4).

Rozstawiając w ten sposób siły, dowództwo frontu miało na celu ruch oskrzydłający armji 4-ej na północ od jeziora Wielkie Jelno, uderzenie czołowe przełamujące armji 15-ej na Głębokie i uderzenie skrzydłowe armji 3-ej w kierunku Parafjanowa. Armja 16-ta, skupiwszy siły, miała atakować w kierunku Ihumenia i Mińska, wiążąc całe centrum prze-

ciwnika. Grupa mozyrska, która w tym czasie zajęła miasto Mozyrz, miała współdziałać z armją 16-tą w kierunku Hłuska.

Przytoczone wyżej rozmieszczenie sił naszych było ustalone rozkazem dowódcy frontu zachodniego z dnia 30 czerwca. W skład armji 4-ej, nie licząc 48-ej dywizji strzel-

ców, włączono 12-tą, 18-tą i 55-cią dywizje strzelców, 164-tą brygadę strzelców i III korpus konny, złożony z 10-ej i 15-ej dywizyj jazdy, pod dowództwem towarzysza Gaja. W skład armji 15-ej włączono dywizje strzelców 4-tą, 11-tą, 16-tą, 53-cią i 54-tą; w skład armji 3-ej — dywizje strzelców 5-tą, 6-tą, 21-szą i 56-tą; w skład armji 16-ej — dywizje strzelców 2-gą, 8-mą, 10-tą, 17-tą i 27-mą. Skład grupy mozyrskiej pozostał bez zmiany.

VII.

OFENZYWA 4 LIPCA.

Dnia 2 lipca dowódca frontu zachodniego wydał rozkaz przejścia do zdecydowanej ofensywy o świcie dnia 4 lipca (szkie nr. 5 i 6).

Armja 4-ta otrzymała zadanie skierowania głównego uderzenia na północ od jeziora Wielkie Jelno i wejścia 5 lipca w rejon Szarkowszczyzna — Łużki. Konne masy miały być wyrzucone na brzeg lewy Dźwiny i w kierunku Święcian.

Armja 15-ta otrzymała rozkaz uderzenia w kierunku Głębokiego.

Armja 3-cia otrzymała zadanie zajęcia 5 lipca Dokszyce, a 6-go odcięcia przeciwnika od linii odwrotu drogą żelazną w rejonie st. Parafjanowo.

Armja 16-ta miała forsować Berezynę z 5 na 6 lipca dla natarcia w kierunku Iłumienia.

Grupa mozyrska miała współdziałać z armją 16-tą, działając na skrzydło przeciwnika.

Linjami rozgraniczającymi były: między armjami 4-tą i 15-tą ujście rzeki Uszacz — miast. Łużki — Budzicze, między armjami 15-tą i 3-cią Dzwonie — źródła rzeki Berezyny, między armjami 3-cią i 16-tą jezioro Pelik — górny bieg rzeki Hajny.

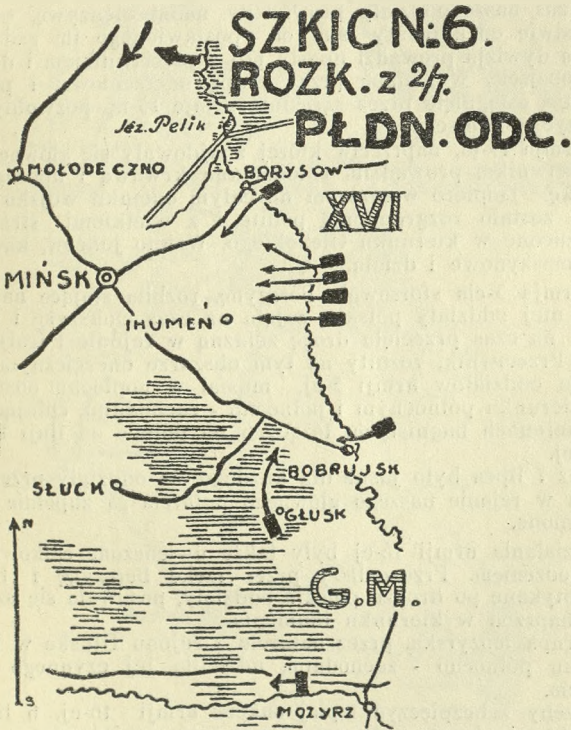
Ofensywa rozwijała się z wielkiem powodzeniem. Armja 4-ta wysunęła na północ od Wielkie Jelno 12-tą i 55-cią dywizje strzelców i 164-tą brygadę strzelców; za niemi wyruszył korpus konny; wzdłuż rzeki Dźwiny posuwała się 18-ta dywizja strzelców.

Z łatwością przełamawszy nieznaczące piecze oddziały przeciwnika, grupa uderzeniowa armji 4-ej szybko i zde-

cydowanie wykonała swój ruch oskrzydający. Jednakże po drodze napotkała niespodziewanie dla siebie polskie od-

działy 8-ej dywizji piechoty. Mielliśmy przedtem jeszcze wiadomości, że Polacy sami przygotowują się do ofensywy i że pierwszym ich zadaniem ma być wyparcie nas z rejonu dziśnieńskiego.

Najwidoczniej ruch 8-ej dywizji piechoty od Hermanowicz północnym brzegiem jeziora Wielkie Jelno był przygotowaniem tego manewru. Oddziały 8-ej dywizji zostały zaatakowane w czasie marszu, rozbite i straciły całkowicie

zdolność do boju. Ale i nasze oddziały nie osiągnęły tego, co mogły być osiągnąć w tych okolicznościach. Brak środków łączności do rozporządzenia dowódcy armji 4-ej nie pozwalał mu kierować mocno oddziałami i dlatego działania 12-ej i 53-ej dywizyj miały nieco skoordynowany charakter. W każdym jednak razie przeciwnik był rozbity, zaś nasze oddziały prowadziły nadal ofensywę, trochę zaledwie odchyliwszy się od postawionego im zadania. 18-ta dywizja prowadzi uparty bój z przeciwnikiem i dopiero obejście, wykonane przez grupę uderzeniową, i powodzenie, osiągnięte przez sąsiednią armję 15-tą, pozwoliły jej ruszyć z miejsca.

Armja 15-ta, naprzeciw której znajdowały się główne siły przeciwnika, prowadziła całodzienną krwawą i uporczywą walkę. Dopiero wieczorem na całym odcinku wojsko polskie zostało rozgromione, pobite i z wielkimi stratami odrzucone w kierunku Głębokiego. Wzięto jeńców, karabiny maszynowe i działa.

Armja 3-cia sforsowała Berezynę, rozbiła stojące naprzeciw niej oddziały polskie, zajęła na czas Dokszyce i również na czas przecięła drogę żelazną w rejonie Parafjanowa. Przeciwnik, rozbity na tym obszarze energicznym ruchem oddziałów armji 3-ej, musiał w popłochu odstąpić w kierunku północnym i północno - zachodnim, cofając się po terenach bagnistych, leżących na północ od linii kolejowej.

Już 7 lipca było jasne dla każdego, że oddziały przeciwnika w rejonie naszego głównego natarcia są zupełnie rozgromione.

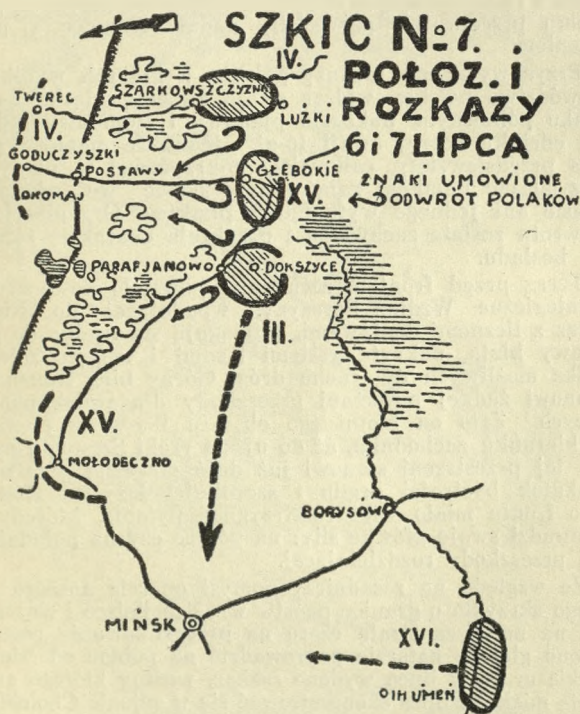
Działania armji 16-ej były także uwieńczone całkowitem powodzeniem. Przeszedłszy przez rzekę Berezynę i bijąc napotykaną po drodze polskie oddziały, posuwała się szybko naprzód w kierunku Iłumienia.

Grupa mozyrska, przez natarcie z rejonu Hłuska w kierunku północno - zachodnim, udzieliła jej czynnego poparcia.

Azeby zabezpieczyć lepiej sukces armji 16-ej, 6 lipca dowództwo frontu rozkazało armji 3-ej współdziałać z nią przez ruch w kierunku Mińska (szkie nr. 7).

7 lipca wychodzi rozkaz, w którym armja 4-ta otrzymuje następujące zadanie: w dniu 9 lipca znaleźć się w rejonie Twerecz — Goduciszki — Komaj, armja ta 10 lipca ma za-

jąc rejon st. Mołodeczno; armje 3-cia, 16-ta i grupa mozyrska zachowują poprzednie zadanie. Ofensywa rozwija się całkowicie pomyślnie na całym froncie. Korpus konny, oderwawszy się zupełnie od głównych sił swojej armji

i działając na północ od jeziornego i błotnistego rejonu Dżisny, zaszedł daleko na tyły „białej” armji polskiej i 9 lipca, po wygranej bitwie, zajął Święciany, zadając przeciwnikowi poważne straty i biorąc znaczną zdobycz wojenną. Demoralizacja, którą to uderzenie korpusu konne-

go wpoilo w wojsko nieprzyjacielskie, była tak wielka, że nie potrafiło ono dać odporu głównym siłom armji 4-ej na linii potężnie umocnionych pozycij niemieckich. 9 lipca armja 4-ta wykonała wyznaczone jej zadanie. Armja 15-ta również na oznaczony termin zajęła Mołodeczno. Armje 3-cia i 16-ta, rozbijając dośrodkowem natarciem każdą próbę oporu przeciwnika, prowadziły nadal ofensywę z powodzeniem.

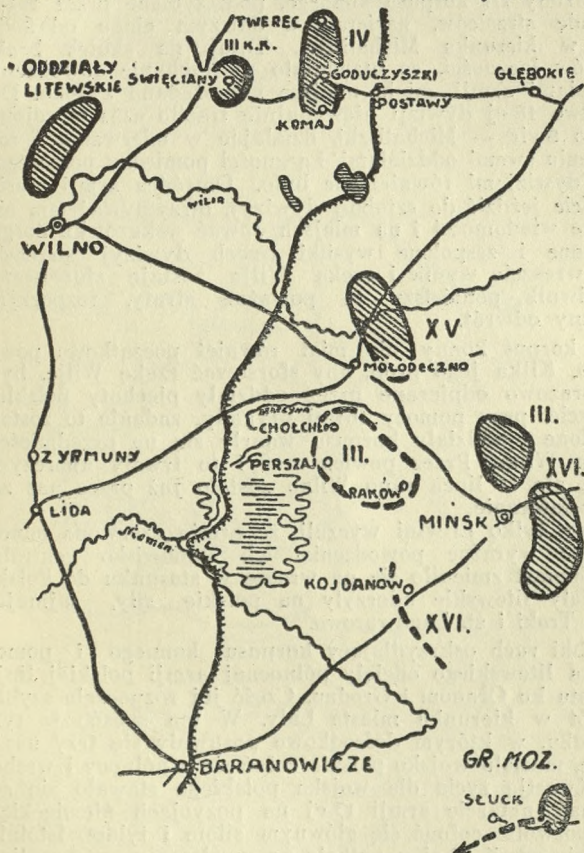
Przychwyciliśmy rozkazy polskie, z których wynika, że dowództwo polskie, widząc swoją zupełną klęskę na odcinku północnym, nakazało planowy i stopniowy odwrót na odcinku naszej armji 16-ej. Jednakże manewr, przez nas przedsięwzięty, całkowicie pokrzyżował te plany, nie pozwalając Polakom zająć ani utrzymać we właściwym czasie ani jednego wytkniętego punktu. Organizacja ich odwrotu została zachwiana i przybrała charakter zupełnego bezładu.

Teraz przed frontem zachodnim powstało nowe zadanie strategiczne. Wzdłuż Berezyny, wpadającej do Niemna wraz z licznymi dopływami, rozciągają się trudne do przeprawy błota, pokryte gęstemi lasami i mające zaledwie kilka możliwych dla ruchu dróg. Górny bieg Niemna nie stanowi żadnej poważnej przeszkody dla wojsk napierających. Zato od błotnistej obszaru Berezyny płynie on w kierunku zachodnim, aż do ujścia rzeki Szczary i na całej tej przestrzeni stanowi już dość poważną przeszkodę, wskutek bystrości prądu i szerokości łożyska. Dowództwo frontu miało więc rozstrzygnąć pytanie, którądy poprowadzi swoje główne siły: na północ czy na południe od tej przeszkody rozdzielającej.

Ze względu na zasadniczy pomysł oparcia naszego prawego skrzydła o granice państw wrogich Polsce i ze względu na mniejszą stratę czasu na przegrupowania postanowiono główne natarcie poprowadzić na północ od Niemna (szkic nr. 8). 9 lipca wydano rozkaz, według którego armja 3-cia miała 11 lipca skoncentrować się w rejonie Cholchło — Pierszaje — Raków; armji 16-ej rozkazano zająć 11 lipca Kojdanów; grupie mozyrskiej wskazano kierunek Słucka i Łunińca. Jako linje rozgraniczające wyznaczono: między armjami 4-tą i 15-tą Budzicze — jezioro Narocz — Oszmiana; między armjami 15-tą i 3-cią miast. Ilja — rzeka Berezyna — st. Listopady; między armjami 3-cią i 16-tą — rze-

SZKIC N. 8. POŁOŻ. 9/VII 20

ka Hajna — miast. Wołma. Armje północne miały dalej prowadzić ofensywę.

Oddziały III korpusu konnego, podtrzymane przez 164-tą brygadę strzelców, nacierały w dalszym ciągu od Świecian w kierunku Michaliszek. Tutaj, na skutek braku środków łączności, co utrudniało niesłychanie dowodzenie oddziałami armji, miała miejsce niepożądana zwłoka. Dowództwo 18-ej dywizji niewydajnie traciło czas w rejonie jezioro Świr — Michaliszki, działając w oderwaniu i rozproszeniu swemi oddziałami. Łączności pomiędzy poszczególnymi dywizjami również nie było. Dowódca armji musiał osobiście jeździć do sztabów dywizyj, otrzymywać tam niezbędne wiadomości i na miejscu dawać wskazówki. Zorganizowane i zespolone wysiłki trzech dywizyj strzelców dają wreszcie wynik i rzeka Wilja zostaje sforsowana. Przeciwnik, poniósłszy tu poważne straty, rozpoczyna śpieszny odwrót.

III korpus konny nie miał również początkowo powodzenia. Kilka jego prób, aby sforsować rzekę Wilję, było każdorazowo odpierane przez oddziały piechoty polskiej. Wreszcie, przy pomocy 164-ej brygady, zadanie to zostało spełnione i oddziały korpusu wdarły się na przedmieście miasta Wilna. Przez pewien czas i tu trwały uporczywe walki, ale 14 lipca rano Wilno zostało już przez nas zajęte ostatecznie.

Kiedy tylko Litwini wyczuli, że armja czerwona odnosi zupełnie wyraźne powodzenia, ich stanowisko neutralne natychmiast zmieniło się na wrogie w stosunku do Polski. Oddziały litewskie uderzyły na polskie siły, zajmując Nowe Troki i st. Landwarowo.

Szybki ruch oskrzydający korpusu konnego i pomoc wojska litewskiego odcięły północnej armji polskiej linję odwrotu ku Oranom i Grodnu. Część jej rozpoczęła szybki odwrót w kierunku miasta Lidy. W ten sposób w tym kierunku, w którym dośrodkowo posuwały się trzy nasze armje, musiało wojsko polskie cofać się z północy i wschodu. Kwestją życia dla wojska polskiego stawało się zastrzymać natarcie armji 15-ej na pozycjach niemieckich, aby pozwolić cofnąć się głównym siłom i tyłom. Istotnie, natarcie armji 15-ej napotkało na gwałtowny opór na linii dawnych niemieckich umocnień. Rozpoczął się uparty bój w rejonie Smorgoń.

Ażeby dać szybszy rozwój wypadkom na prawem skrzydle armji 15-ej przez związanie jego działań z pomyslnem natarciem armji 4-ej, w kierunku Smorgoń wysunięto 5-tą dywizję strzelców, wycofaną z armji 3-ej do odwodu do wódcy frontu zachodniego.

Armja 15-ta przez kilka dni walczy na linii okopów niemieckich bez wyniku. Jednakże ruch oskrzydlaający 18-ej dywizji strzelców z armji 4-ej obala wreszcie polski opór w rejonie Smorgoń i oddziały armji 15-ej zaczynają stop-

SZKIC N: 9

niowo od prawego ku lewemu zajmować pozycje niemieckie. Natarcie prowadzone jest znowu stanowczo, przyczem do zadań armji 15-ej należy również współdziałanie w stopniowem usuwaniu wojska polskiego z pozycy na odcinku armji 3-ej.

W rozkazie z 12 lipca armja 4-ta otrzymuje zadanie wyjścia do rejonu Oran w dniu 17 lipca (szkic nr. 9); armje 15-ta i 3-cia otrzymują rozkaz zajęcia w tymże terminie linii Żyrmuny — Lida. Armja 16-ta ma w tymże czasie zająć

rejon Baranowicz; grupa mozyrska ma posuwać się w kierunku Pińska. Ażeby ulżyć armji 16-ej w pracy stopniowego zajmowania okopów niemieckich, począwszy od prawego skrzydła, skierowano ku niej 2-gą dywizję strzelców, wycofaną do odwodu frontu. Jako linje rozgraniczające wyznaczono: między armjami 4-tą i 15-tą Oszmiana — Woronowo — Skidel; między armjami 3-cią i 15-tą Listopady — Sobotniki — Lida — st. Mosty; między armjami 3-cią i 16-tą Wołma — ujście rzeki Berezyny — Dereczyn. W ten sposób armji 3-ej postawiono za zadanie częściowe forsowanie Niemna i przesunięcie części sił wzdłuż jego lewego brzegu. Ten środek miał ułatwić armji 16-ej jej ciężkie zadanie forsowania okopów niemieckich na wielkiej przestrzeni i dalszy jej ruch ku rzece Szczarze.

Można było z dużym prawdopodobieństwem przypuścić, że dowództwo polskie postanowi uporczywie bronić się na froncie armji 16-ej i w tym celu wyzyska linję okopów niemieckich oraz bieg rzeki Niemna. W takim wypadku nasza grupa północna znalazłaby się w położeniu, w którym musiałaby się zatrzymać. Przewidując to, armjom dano wskazówkę, że na wypadek powstrzymania armji 16-ej na pozycjach niemieckich i na wypadek skoncentrowania na południe od Niemna wielkich mas polskich zadaniem armij 3-ej i 15-ej będzie zmiana ich zasadniczego kierunku i uderzenia z północy na południe w skrzydło i na tyły polskich mas; armja 4-ta powinna być zabezpieczyć to działanie przez natarcie w kierunku Grodna. Jednakże to przypuszczenie nie urzeczywistniło się. Armja 16-ta własnymi siłami potrafiła złamać opór rozbitych oddziałów armji polskiej, ale sam fakt manewru i gotowość naszego zasadniczego ugrupowania do manewrowania zasługuje na rozbiór nieco dokładniejszy.

Przy obecnych rozległych frontach jest rzeczą niemożliwą uderzać wszędzie jednakowo skupionymi siłami. Śmiałe prowadzenie działań musi bezwzględnie przewidywać skupienie wielkich ugrupowań wojskowych w kierunkach rozstrzygających i pozostawienie minimalnych sił na kierunkach drugorzędnych. Na wypadek powodzenia, na wypadek pomyślnego rozwoju dalszych działań, przed dowództwem wielkich jednostek wojskowych staje nieuchronnie zagadnienie — czy należy dalej prowadzić działanie, zatrzymując ugrupowanie poprzednie i poprzedni kierunek ope-

racyjny, czy też należy wybrać nowy? Czy zatrzymać w linii bojowej wszystkie wysunięte do boju masy, czy też je rozrzedzić przez wycofanie części sił do odwodów? Czy nie lepiej prowadzić dalej pościg słabymi siłami i tylko wówczas, kiedy ujawni się nowe ugrupowanie sił nieprzyjacielskich, uderzyć na nie silnymi zachowanymi odwodami?

Te zagadnienia są rozstrzygające w działaniach współczesnych, ponieważ za małymi wyjątkami niema możliwości znieść siły nieprzyjacielskiej jednym mocnym i decydującym ruchem. Koniecznością jest prowadzenie działania za działaniem, uderzenia za uderzeniem i zadawanie przeciwnikowi ciągłych strat. Odpowiedzieć na te zagadnienia raz na zawsze odpowiednimi formułami — nie można. Położenie bywa różnorodne, aby stosować doń zawsze określone prawidła. Ale jednocześnie zwykły rozwój działań współczesnych zmusza do wyciągnięcia pewnych wniosków. Przedewszystkiem rozległość frontu ogólnego natarcia i nieuniknione zniszczenie linii kolejowych przez armję ustępującą uniemożliwia przerzucanie wojska we właściwym czasie. Dlatego raz podjęte zmasowanie wojska, przy szybko rozwijającej się ofenzywie, może być zmienione jedynie z wielką trudnością i to częściowo. Powtórne, pozostawienie w ścigającej linii bojowej zaledwie niewielkich sił może pozwolić łatwo przeciwnikowi zorganizować się, zatrzymać nasze natarcie i doprowadzić do porządku swoje zdeorganizowane oddziały. To wszystko nie znaczy, żeby nieprzyjaciel godził się zaraz stawać znów z nami do boju. Naodwrot, w całym szeregu wypadków będzie on starcia unikał, zanim nie przygotuje nowego potężnego przeciwuderzenia. W tym wypadku wprowadzenie do akcji utworzonych przez nas znacznych odwodów celem rozbicia przeciwnika, który się zatrzymał, może stać się uderzeniem w próżnię, nie prowadzącem do żadnych pozytywnych wyników, ale jeszcze pociągającym za sobą nieuniknioną stratę czasu. Niemożność, przy obecnych rozległych frontach, zniesienia armji przeciwnika jednym uderzeniem zmusza do osiągnięcia tego szeregiem działań kolejnych, które powinny kosztować przeciwnika drożej, niż nas. Im szybciej będziemy go pędzili, im mniej damy mu czasu na zorganizowane wycofanie się z bitwy, tem więcej wpłyniemy na rozkład jego sił zbrojnych i unie-

możliwimy lub bardzo utrudnimy nową bitwę generalną. Słowem, szereg logicznie prowadzonych działań niszczących, złączonych nieprzerwanym pościgiem, może zastąpić tę rozstrzygającą bitwę, która była najlepszą formą starcia za poprzednich armij, nie mających frontów o takiej rozciągłości.

Przeciw tego rodzaju wywodom wysuwają dość uzasadnioną obiekcję, że zgromadzenie na rozstrzygającym kierunku mas taranowych zbyt wyraźnie uwydatnia zasadniczą myśl operacyjną. Przepada zupełnie możliwość zaskoczenia. Rozpoczynające się ugrupowanie taranowe ułatwia przeciwnikowi zawczasu przygotowanie przeciwuderzenia i w odpowiedniej chwili z odpowiedniego rejonu spotka się z jego przeciwnatarciem.

Każda bitwa jest rzeczą złożoną i wielostronną. I te braki natarcia taranowego, które zostały przed chwilą przytoczone, istotnie odpowiadają rzeczywistości. Ale jeżeli zagadnienie rozpatrzyć szerzej, to ujrzymy takie jego strony, które te braki całkowicie wyrównują. Po pierwsze nie wolno zapominać, że pobity przeciwnik jest pod względem dysponowania siłami zbrojnymi w gorszym położeniu, niż armja zwycięska. Bezład klęski i poczucie położenia bez wyjścia ogarnia cofającego się, jeżeli nie dają mu możności zaczepienia się o cokolwiek, ani możności przegrupowania, jeżeli zmuszają go codzień do przyjmowania wciąż nowych walk i tracenia wciąż nowych i nowych sił. Dlatego, jeżeli zasadnicze ugrupowanie taranowe zwrócone jest w odpowiednim kierunku i odpowiednio ubezpieczone na skrzydle i w drugorzędnych kierunkach, to każde przejście przeciwnika do natarcia staje się dla tych mas nie przykrością, ale upragnionem, jedynym marzeniem. W nacierającym zwycięzcy każdy objaw aktywności ze strony przeciwnika może wywołać jedynie radość, ponieważ daje mu wreszcie możność dopędzenia głównych zachwianych sił wroga i wymierzenia mu ostatecznego, druzgocącego ciosu.

Skupienie mas taranowych jest, jak już wspomniano wyżej, nieuniknionym wynikiem charakteru wojny współczesnej. Armja niemiecka na froncie francuskim w roku 1914 i cały szereg naszych kampanij w okresie wojny domowej mogą być przytoczone jako dowód tego. Również na przykładzie naszej kampanji przeciw „białym” siłom Polaków

w 1920 roku można z wielką korzyścią przestudjować zagadnienie o wykorzystaniu mas taranowych. Kiedy armja 16-ta potrzebuje pomocy od północy, masa taranowa, pod postacią armji 3-ej, daje ją przez natychmiastowe natarcie na Mińsk. Gdyby armja 16-ta była potrzebowała pomocy na linii starych okopów niemieckich, to potężne uderzenie nie mniej, jak dwóch naszych armij, padłoby na skrzydło i tyły działającego przeciw niej wojska polskiego. W dalszym okresie naszych działań, podczas walk naszych nad Bugiem, mogła wyniknąć potrzeba takiegoż manewru ze strony naszych armij północnych. I gdyby była wynikała, to oczywiście mogła być natychmiast zaspokojona. Niepowodzenie naszego ostatniego działania nad Wisłą nie powinno mieszać istoty zagadnienia i prowadzić do nieprawidłowych i lekkomyślnych wniosków. Tam zaszedł nie błąd w zasadniczym ugrupowaniu naszego uderzenia, ale niedopatrzenie pod względem jego skrzydłowego ubezpieczenia. O tem będzie mowa dalej.

VIII.

REWOLUCJA Z ZEWNĄTRZ.

Kiedy z całkowitą i wyraźną jasnością uwydatnił się ten ostateczny pogrom, któremu uległy armje polskie na froncie zachodnim, kiedy armje nasze forsowały nareszcie linje umocnień niemieckich, niepokój i panika ogarnęły nie tylko burżuazję polską, ale i jej europejskich protektorów.

Otrzymaliśmy notę Curzona, w której proponował nam, żebyśmy zatrzymali się na osiągniętej rubieży, a rząd angielski będzie pośredniczył między nami i rządem polskim w sprawie ustalenia naszych wspólnych granic według traktatu wersalskiego, to jest na granicy etnograficznej Polski. Oczywiście nie można było dowierzać temu wystąpieniu dyplomacji kapitału angielskiego. Mieliśmy już jedną taką próbę pośrednictwa Anglii między nami a Wranglem, która zakończyła się wzmocnieniem i czynnym wystąpieniem Wrangla pod pokrywką pośrednictwa angielskiego. Ale jednocześnie nota Curzona, chociaż spo-

wodowana naszymi zwycięstwami, miała niektóre cechy ultimatum. Na wypadek, gdybyśmy się nie zgodzili na propozycję angielską, groziło nam wystąpienie czynne przeciw nam kapitału angielskiego. W jaki sposób wystąpienie to miało się konkretnie wyrazić, nie wiedzieliśmy dokładnie, ale było zupełnie jasnym, że sytuacja staje się groźną. Walka polskiego kapitału z proletarjacką rewolucją rosyjską rozwijała się do skali europejskiej.

Jeżeli uchyliliśmy pośrednictwo Curzona, to rzuciliśmy tem samem wyzwanie kapitałowi europejskiemu i walka zapowiadała się na śmierć i życie. Było zupełnie jasne, że nawet w razie zupełnego rozgromienia Polski „panów”, wojna klasowa nie mogłaby być przerwana i musiałaby stanowczo przelać się żywołowo do krajów Europy środkowej.

Jaki był stan proletariatu zachodnio-europejskiego? Czy był on przygotowany do rewolucji? Czy mógłby być wesprzeć, wlać się w lawinę socjalistyczną, która toczyła się ze wschodu, niosąc mu wolność? Dalsze wydarzenia dają wyraźną odpowiedź twierdzącą na te pytania.

Jeszcze przed rozpoczęciem naszej ofensywy cała Białoruś, jęcząca pod uciskiem polskich obszarników i „białych” polskich armij, gotowała się i wrzała od powstań chłopskich. Wiedzieliśmy, że w przejściu przez Białoruś znajdziemy nietylko przyjazny do nas stosunek, ale i znaczne posiłki w postaci zmobilizowanej przez nas masy *krasno-armiejskiej*. To przewidywanie sprawdziło się całkowicie. Ponad 30000 dobrego, pewnego rekruta zaciągnęliśmy pod sztandary, wyszkoliliśmy i włączyliśmy w szeregi armji czerwonej. Jest to charakterystyczny i świetny przykład uzupełnienia klasowego.

Położenie w Polsce przedstawiało się równie pomyślnie dla rewolucji. Silny ruch proletariatu i nie mniej groźny ruch robotników rolnych stawiał burżuazję polską w niezmiernie trudnym położeniu. Wielu komunistów polskich sądziło, że wystarczy nam dojść do etnograficznej granicy Polski, aby rewolucja proletarjacka w Polsce stała się nieuniknioną i zupełnie pewną. Istotnie, po zajęciu rejonu białostockiego spotkaliśmy się z gorącym przyjęciem i poparciem ludności robotniczej. Na mityngach masowych uchwalano rezolucje o wstępowaniu do armji czerwonej. Włościanie początkowo traktowali nas podejrzliwie pod

wplywem agitacji księży i szlachty, ale bardzo szybko oswoili się z nami i uspokoili. Parobcy rolni wyraźnie z nami sympatyzowali. Tak więc to wszystko, co widzieliśmy w zajętej przez nas części Polski, bezwarunkowo sprzyjało ofenzywie socjalistycznej i gotowe było ją poprzeć.

To, co się mówi o rozbudzeniu uczuć narodowych wśród klasy robotniczej polskiej w związku z naszą ofenzywą, jest poprostu wynikiem przegrania przez nas kampanji. Strach ma wielki oczy. Nie należy zapominać, że przy podejściu naszym pod Warszawę ludność robotnicza Pragi, Łodzi i innych środowisk fabrycznych burzyła się głucho, ale była dławiona przez burżuazyjne polskie oddziały ochotnicze. Liczenie na rewolucję w Polsce, idącą na spotkanie naszej ofenzywie, stanowiącą wynik strzaskania narzędzia ucisku w rękach burżuazji polskiej — miało poważne podstawy i, gdyby nie nasza klęska, byłoby uwięzione zupełnem powodzeniem.

Czy Europa mogła odpowiedzieć na ten ruch socjalistyczny przez wybuch rewolucji na Zachodzie? Wypadki mówią, że tak. Nasza szybka i zwycięska ofenzywa poruszyła, wzburzyła całą Europę i zahipnotyzowała wszystkich razem i każdego z osobna, ciągnąc oczy ludzkie na wschód. Zarówno robotnicze, jak burżuazyjne dzienniki zajęte były tylko tem jednym zagadnieniem: ofenzywą bolszewicką. To była myśl ogólna, na to zwracano wszędzie wyjątkową uwagę. Robotnicy niemieccy otwarcie wystąpili przeciw Entencie, zawracali zpowrotem transporty z zaopatrzeniem i uzbrojeniem, które Francja przesyłała Polsce, nie dopuszczali do wyładowywania francuskich i angielskich statków z amunicją i bronią w Gdańsku, powodowali katastrofy kolejowe i tak dalej — słowem, prowadzili czynną walkę rewolucyjną na korzyść Rosji sowieckiej. W Prusach Wschodnich, kiedy otarliśmy się o nie, popłynęły do nas setki i tysiące ochotników, spartakusowców i robotników bezpartyjnych, pod sztandary czerwonej armji, tworząc w niej niemiecką brygadę strzelców.

Należy zauważyć, że polski komitet rewolucyjny również postanowił sformować polską armję czerwoną, która zaczęła tworzyć się w przyśpieszonym tempie, ale w chwili naszej przegranej nie zdążyła jeszcze zakończyć swojej organizacji.

Tak więc Niemcy kipiały i dla ostatecznego wybuchu czekały tylko, aby dotknął ich zbrojny potok rewolucji.

W Anglii klasa robotnicza była również ogarnięta przez najżywszy ruch rewolucyjny. Komitet ruchu stanął do jawnej walki z rządem angielskim. Pozycja tego ostatniego była silnie zachwiana. Położenie przypominało stan rządu carskiego w epoce istnienia rady delegatów robotniczych w roku 1905.

We Włoszech wybuchła prawdziwa rewolucja proletariacka. Robotnicy zajmowali fabryki i zakłady przemysłowe, organizując swoje zarządy. Gdyby nie nikczemna działalność socjal-demokratów, rewolucja rozrosłaby się niechybnie do olbrzymich rozmiarów.

We wszystkich krajach europejskich położenie kapitału zachwiało się. Klasa robotnicza podniosła głowę i porwała za broń. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że gdybyśmy byli zwyciężyli nad Wisłą, wówczas rewolucja ogarnęłaby płomieniem cały ład europejski.

Oczywiście, po przegranej wojnie łatwo jest doszukiwać się błędów politycznych i nieprawidłowych posunięć. Ale sytuacja, tylko co przedstawiona, mówi sama za siebie. Rewolucja z zewnątrz była możliwa. Europa kapitalistyczna była wstrząśnięta do głębi i, gdyby nie nasze błędy strategiczne, nie nasza przegrana na polu walki, to być może, że wojna polska stałaby się ogniwem, któreby rewolucję październikową złączyło z rewolucją zachodnio-europejską.

IX.

FORSOWANIE NIEMNA I SZCZARY.

Dalsza ofensywa naszego zasadniczego północnego ugrupowania rozwijała się bez przerwy i z ciągłym powodzeniem. W rejonie Żyrmuny — Lida przeciwnik poniósł poważną porażkę i stracił znaczną ilość jeńców i artylerji. Armja 16-ta i grupa mozyrska działały dalej z równym powodzeniem.

18 lipca dowództwo frontu wskazało dalsze zadanie (szkic nr. 9). Armja 4-ta otrzymała rozkaz forsowania 21 lipca rzeki Niemen w rejonie na południe od Grodna, armja 15-ta —

forsowania rzeki Niemen w dniu 22 lipca, armja 3-cia — forsowania głównemi siłami rzeki Niemen w rejonie ujścia Szczary, armja 16-ta — forsowania rzeki Szczary w rejonie na północ od Słonimia. Linje rozgraniczające wyglądały, jak następuje: między armjami 4-tą i 15-tą Skidel — Indura, między armjami 15-tą i 3-cią st. Mosty — Roś, między armjami 3-cią i 16-tą pozostawiono linję poprzednią.

Tymczasem dowództwo polskie organizowało również ze swej strony nową operację. Zamierzając za wszelką cenę utrzymać się na linji rzek Niemna i Szczary, miało zamiar skupić grupę uderzeniową z sześciu dywizyj piechoty w rejo-

nie Grodna, ażeby uderzyć na skrzydło głównego ugrupowania naszej armji. W tym celu posuwały się ku Grodnu 5-ta, 8-ma, 10-ta dywizje piechoty, a zebrane w Białymstoku 9-ta i 17-ta dywizje piechoty i trzy pułki ulanów posuwały się przez miasto Kuźnice ku Grodnu od zachodu — 2-ga dywizja litewsko-białoruska znajdowała się już w tym rejonie (szkic nr. 10).

Szybkie działanie III korpusu konnego rozbiło wszystkie plany polskie. Już 19 lipca zagonem zajęta została twierdza Grodno. Oddziały litewsko-białoruskie były rozbite i w nieładzie wyparte na brzeg zachodni rzeki Niemna. Oddziały 15-ej dywizji jazdy zajęły miasto Kuźnice, a 10-ta dywizja jazdy zajęła miasto Skidel, oczekując nadejścia sił

pieszych armji 4-ej. Tymczasem piesza masa polska, doszedszy do rozmieszczenia naszych dywizyj jazdy, przeszła do zdecydowanego natarcia i z powodzeniem zaczęła wypierać te oddziały. W czasie, kiedy na zachodnim brzegu rzeki Niemna 15-ta dywizja jazdy była wyparta do twierdzy i ustaliła się na brzegu, 10-ta dywizja jazdy prowadziła uporczywy bój z rozwiniętymi „białemi” dywizjami Polaków na przedpolu Grodna ze strony miasta Lidy. Tymczasem piesza masa armji 4-ej debuszowała z puszczy grodzieńskiej i wpadła na tyły i skrzydła idących naprzód dywizyj polskich. Dywizje te zostały obalone, zgniecione i w całkowitym nieładzie odrzucone na południe ku st. Mosty. Drogę przecięły im podchodzące oddziały armji 15-ej, bijąc je ostatecznie, powodując demoralizację i odrzucając je na zachodni brzeg rzeki Niemna. Tak niepomysłnie zakończyła się dla Polaków próba przedsięwziętego przez nich ugrupowania przeciwuderzeniowego. Nasze wojsko zdecydowanie nacierało i na całym froncie, po szeregu walk, sforsowało rzekę Niemen. Armja 16-ta, po sforsowaniu rzeki Szczary, na przedpolu Wołkowyska spotkała się z silnym przeciwnatarciem oddziałów polskich. Natarcie to zostało odparte, przyczem Polacy stracili wielką ilość jeńców i dział. Na całym froncie ofensywa nasza rozwijała się w dalszym ciągu.

Po wiadomości o zajęciu Grodna, głównodowodzący dał dyrektywy dla frontu zachodniego, nakazując zajęcie Warszawy na 12 sierpnia.

Zagadnienie, czy trzeba było, czy nie trzeba zatrzymać się na polskiej granicy etnograficznej, jest również jednym z ulubionych tematów polemicznych. Większa część naszych autorów wskazuje na to, że na tej rubieży wygodniej nam się było zatrzymać, zorganizować swoje tyły, naprawić łączność i odbudować linje kolejowe, wlać w oddziały uzupełnienia, które w liczbie 60000 ludzi znajdowały się w eszelonach i posuwały się za idącym naprzód wojskiem, następnie zaś, podremontowawszy się i wzmocniwszy, rozpocząć nową ofensywę dla ostatecznego unicestwienia armji polskiej.

Takie postawienie sprawy jest istotnie bardzo nęcące. O ileż przyjemniej nacierać, kiedy koleje są w porządku, kiedy łączność działa bez przerw, kiedy oddziały są uzupełnione do przepisanego stanu liczebnego, a przeciwnik

jednocześnie jest pod wpływem rozkładu i demoralizacji. Ale czyż tak w rzeczy samej układały się warunki? Ciągłość naszego pościgu ostatecznie demoralizowała wojsko polskie. Według świadectwa francuskich i polskich oficerów, oddziały wojskowe straciły wszelką wytrwałość bojową. Tyły polskie roily się od dezertków. Nie było żadnej nadziei ratunku; wszyscy uciekali w tył, nie wytrzymując najmniejszej poważnej walki. I ten brak wytrwałości panował nie tylko w oddziałach wojskowych, ale i wśród wyższych dowódców polskich.

Czy to położenie, w którym my, acz liczebnie słabsi, byliśmy jednak silniejsi od przeciwnika, mogło ostać się w wypadku, gdybyśmy się byli zatrzymali na granicy Polski? Oczywiście nie. Jeżeli nam to zatrzymanie byłoby dało możność przeprowadzenia uzupełnień, wzmocnienia naszych tyłów, doprowadzenia do porządku całego organizmu nacierających armij, to — rzecz jasna — Polacy pod tym względem mieli znacznie szersze możliwości. Nie należy zapominać, że stawką w grze było istnienie świata kapitalistycznego, nie tylko w Polsce, ale i w całej Europie. Nieprzerwane transporty i eszelony z amunicją i bronią szły na pomoc armji polskiej z Francji i Anglii. Strejki i czynne przeciwdziałanie robotników niemieckich w Gdańsku i na kolejach tłumione były siłą przez wojska francuskie i angielskie, które brały na siebie troskę o wyładowanie i załadowanie niezbędnego zaopatrzenia. Kapitał polski wyteżał wszystkie swoje siły, rozwijając wściekłą agitację przeciw ofensywie bolszewickiej. Księża służyli mu całkowicie i wzywali ludność polską do samoobrony narodowej. Formowanie burżuazyjnych oddziałów ochotniczych szło bardzo dobrze. I gdybyśmy tylko byli dali Polakom spokojnie przeprowadzić tę pracę, to po dwu lub trzech tygodniach, potrzebnych nam do zakończenia naszych spraw, spotkalibyśmy się z armjami, znacznie silniejszymi od naszych, i musielibyśmy znowu stawiać na kartę naszą przyszłość strategiczną. Wobec tego wstrząsu, jakiego doznała armja polska, mieliśmy prawo i powinniśmy byli prowadzić dalej naszą ofensywę. Zadanie było trudne, śmiałe, złożone, ale zagadnień światowych nie rozstrzyga się zapomocą łatwiotkich zadań.

X.

WALKI NAD NARWIĄ I BUGIEM.

W końcu lipca rozpoczynają się nasze walki nad Narwią i Bugiem.

Po raz pierwszy od czasu początkowych działań bojowych Polacy stawili nam tu uparty opór.

Na odcinku armij 4-ej, 15-ej i 3-ej musieliśmy koniecznie forsować grząskie rzeki Biebrzę, Narew i Nurzec, które miały mało przepraw i stanowiły poważną przeszkodę. Polacy wykorzystali tę przeszkodę i, ustawivszy nieco za nią swoje wojsko, stawili nam bardzo poważny opór. Do powodzenia ich przyczyniła się i ta okoliczność, że nasze środki łączności po dawnemu były niedostateczne, a dowodzenie wojskiem było nadzwyczaj utrudnione, co często nadawało walkom cechę pewnego rozproszenia i, oczywiście, tamowało sukces. W szczególności okoliczność ta dała się odczuć na odcinku armji 16-ej, która zajmowała rozległy front około 80-wiorstowy, mając wszystkiego pięć dywizyj strzelców. Położenie armji 16-ej komplikowało się jeszcze przez istnienie na skrzydle twierdzy Brześć.

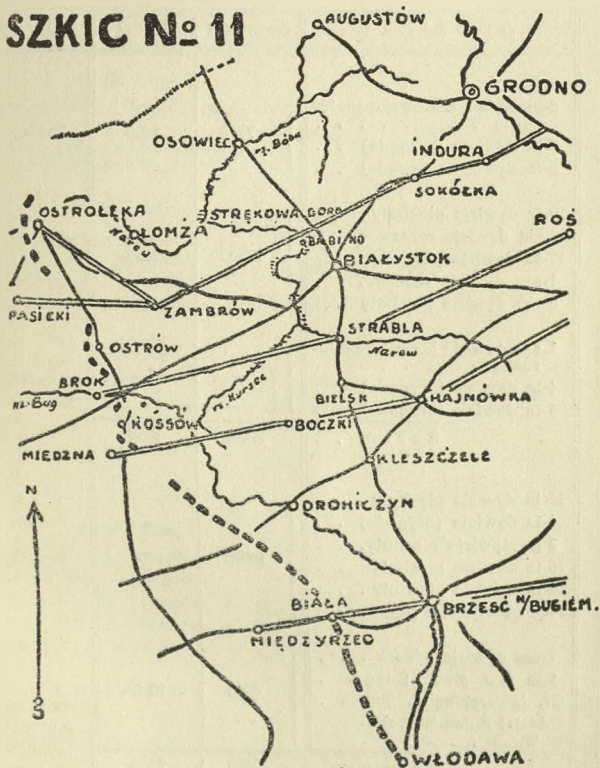
Po sforsowaniu Niemna w rozkazie z dnia 23 lipca była nakreślona dalsza ofenzywa. Armjom frontu rozkazano w dniu 3 sierpnia wyjść na linję: Ostrołęka — Ostrów — Kosów — Drohiczyn — Biała — Włodawa. Jako linję rozgraniczającą wskazano: między armjami 4-tą i 15-tą Indura — Sokołówka — Zambrów — Pasiaki, dla 4-ej włącznie; między armjami 15-tą i 3-cią Roś — Strabla — Brok, wszystko dla armji 15-ej; między armjami 3-cią i 16-tą Dereczyn — st. Hajnówka — Boćki — Miedzna, wszystko dla armji 3-ej; między armją 16-tą i grupą mozyrską Brześć — Międzyrzec (szkie nr. 11).

Korpus konny, zyskując nadal 1 do 2 przemarszów w stosunku do głównych sił armji 4-ej, ruszył na Ossowiec i po walce zdobył tę twierdzę. Dalszy jego ruch skierowany był ku Łomży. Wślad za korpusem konnym szła 12-ta dywizja strzelców. Dywizje 18-ta i 53-cia, podszedłszy ku brzegom Narwi na odcinku Strąkowa Góra — Babino, nawiązały z przeciwnikiem decydujące walki, sforsowały rzekę, ale bój trwał ze szczęściem zmiennem bez zasadniczych wyników,

Armja 15-ta, wyszedłszy na błotniste brzegi Narwi, również zaczęła prowadzić walki czołowe bez wyników.

Armja 3-cia, doszedłszy do bagnistych brzegów Nurca,

SZKIC N° 11

prowadziła tu walki dość nieporządne. Dowódca armji 3-ej, towarzysz Łazarewicz, w tym czasie zachorował, nie mógł się ruszać, i dowództwo armji nieco się rozprzęgło. Faktycznie, armja 3-cia otrzymała najłatwiejsze zadanie: nie miała

T A B
Wzajemny stosunek sił

		P O L A C Y				
		ODDZIAŁY	Bagnetów	Szabel	UWAGI	
Rejon na północ od rzeki Bug	2-ga dywizja litewsko-białoruska	}	7300	1400	Ogółem.	
	5-ta dywizja (brygada) . . .					
	9-ta dywizja (brygada) . . .					
	10-ta dywizja piechoty . . .	}	17200	1555		
	3-cia dywizja rezerw.					
	17-ta dywizja piechoty . . .					
	1-sza dywizja rezerw.					
	8-ma dywizja piechoty . . .					
	1-sza dywizja litewsko-białoruska	}	—	—		
	4-ta dywizja (brygada) . . .					
6-ta dywizja (brygada) . . .						
	R a z e m		29600	3850		
Rejon na południe od rzeki Bug	15-ta dywizja piechoty . . .	}	10900	1000		
	4-ta dywizja (brygada) . . .					
	2-ga dywizja piechoty.					
	16-ta dywizja piechoty . . .					
	14-ta dywizja piechoty . . .					
	Pięć bataljonów zap.					
	1-sza dywizja górską	}	4900	1000		
9-ta dyw. piech. (bryg) . . .						
Gr. Jaworskiego						
Oddział Bułak-Balachowicza						
	R a z e m		15800	2000		
Odwoły			?	?	Inne oddziały nie zostały ujawnione, ponieważ znajdowały się daleko na tyłach	
	Ze strony polskiej brało udział w walce		45400	5850		

L I C A I V

nad Narwią i Bugiem

N A S Z E O D D Z I A Ł Y

Rejon na północ od rzeki Bug

Rejon na południe od rzeki Bug

Odwody

ODDZIAŁY	Bagnetów	Szabel	U W A G I
Armja 4-ta.			
12-ta, 18-ta i 54-ta dywizje strzelców	} 9568	4861	Ogółem.
164-ta brygada strzelców 3-ci korpus konny			
Armja 15-ta.			
4-ta dywizja strzelców	} 12729	465	
11-ta dywizja strzelców			
16-ta dywizja strzelców			
33-cia dywizja strzelców			
Armja 3-cia.			
5-ta, 6-ta, 21-sza i 56-ta dyw. strzelców	} 9205	914	
R a z e m	31492	6240	
Armja 16-ta.			
2-ga dywizja strzelców	} 10584	244	
8-ma dywizja strzelców			
10-ta dywizja strzelców			
17-ta dywizja strzelców			
27-ma dywizja strzelców			
Grupa mozyrska.			
57-ma dywizja strzelców	} 4193	—	48-ma dywizja strz. na granicy lotewskiej
Oddziały kombinowane			
R a z e m	14777	244	
	?	?	
Z naszej strony brało udział w walce	46269	6484	Bez 48-ej dyw. strz., która liczyła 4262 bagnetów i 192 szabel.

przed sobą poważnych przeszkód naturalnych i posiadała dostateczną zdolność uderzeniową.

Korpus konny, podszedłszy do Łomży, atakował ją od północy 15-tą dywizją jazdy i przeprowadził się na południowy brzeg Narwi 10-tą dywizją jazdy. Jednakże walki tutaj doprowadziły do wyniku nie od razu. Dopiero przy pomocy 12-ej dywizji strzelców udało się owoładnąć tą fortalicją 2 sierpnia.

Dywizja 53-cia forsuje wreszcie 1 sierpnia Narew w rejonie Strąkowej Góry, bijąc w skrzydło przeciwnika, stawiającego opór 18-ej dywizji.

18-ta dywizja strzelców forsuje Narew w kierunku Jeziora i wśród uporczywych walk posuwa się dalej. W ten sposób na północy przeciwnik, obalony na całym froncie armji 4-ej i oskrzydłony, zaczyna cofać się przed armjami 15-tą i 3-cią, które depcą mu po piętach, nekając ciągłymi walkami tylnych straży.

W armji 16-ej sprawa przedstawiała się mniej szczęśliwie. Dowództwo frontu, biorąc w rachubę rozciągnięcie frontu tej armji, wskazywało jej konieczność ugrupowania sił głównych ku prawemu skrzydłu, żeby, wspólnie z naszym zasadniczym ugrupowaniem frontowym, szybko złamać opór przeciwnika. Ale twierdza Brześć zajęła uwagę armji 16-ej i odciągnęła główne jej siły, chociaż przy liczebności znajdującej się tam polskiej załogi twierdza ta nie była dla nas bynajmniej groźną. Rozciągnięte na olbrzymiej przestrzeni 27-ma i 8-ma dywizje strzelców prowadzą walki bez wyniku wzdłuż rzeki Bug, nie mając możności sforsowania jej. Dopiero po zajęciu Brześcia armja 16-ta przeprowadza wreszcie wskazane jej ugrupowanie i forsuje Bug. Ofenzywa znowu zaczyna rozwijać się z powodzeniem. Grupa mozyrska, która przyszła z pomocą armji 16-ej przy zdobyciu twierdzy Brześć, również forsuje Bug i wykonywa otrzymane zadanie.

Mając na względzie, że armje 4-ta i 15-ta znowu będą musiały forsować rzekę Narew, a także biorąc pod uwagę wzmoczony opór przeciwnika, linje rozgraniczające między armjami 4-tą i 15-tą przeciągnięte są od Zambrowa przez m. Ostrołękę: w ten sposób cała armja 4-ta bez przeszkód obchodzi rzekę Narew.

Walki naszego głównego ugrupowania frontowego nad Narwią i Biebrzą zaciągnęły się w ogólnej sumie od 28 lipca do 1 sierpnia. Było to pierwsze nasze poważne

zatrzymanie. Zato na odcinku armji 16-ej sprawa stała znacznie gorzej. Z powodu wzmiankowanego wyżej rozprószenia sił, armja 16-ta dopiero 6 sierpnia zdobyła się na sforsowanie Bugu.

To ostatnie zatrzymanie, wynikające nie z siły oporu nieprzyjacielskiego i nie z trudności forsowania rzeki, ale głównie z braków w ugrupowaniu sił, stało się przyczyną nieco rozbieżnej oceny położenia przez dowództwo frontu i naczelne dowództwo. Z rozmowy hughesowej w dniu 8 sierpnia widzimy, że zdaniem naczelnego dowództwa główne siły wojska polskiego skoncentrowane są na lewym brzegu Bugu i gotowe do przyjęcia nowej rozstrzygającej bitwy. Skutkiem tego naczelne dowództwo uważało za bardziej celowe przerwać masowe natarcie naszego północnego ugrupowania na zachód i uderzyć główną masą sił na lewe skrzydło zasadniczego ugrupowania przeciwnika, ażeby, jeszcze nie dochodząc do Wisły, ostatecznie rozbić armję polską.

Według danych wywiadu frontu zachodniego położenie przedstawiało się zupełnie inaczej. Główne ugrupowanie wojska polskiego istniało w dalszym ciągu na linii kierunku naszego głównego natarcia. Stosunek wzajemny sił wykazuje tablica IV (str. 308, 309).

W ten sposób naturalnem i jedynie prawidłowem zadaniem była dążność do rozbicia zasadniczego północnego ugrupowania przeciwnika. I to było tem bardziej naturalne, że wymagało mniej, niż jakiegokolwiek inne działanie, ruchów złożonych i mniej straty czasu. Przedewszystkiem zaś można było być już zupełnie pewnym, że przeciwnik zaczął się cofać za Wisłę. W ten sposób obniżenie ku południowi naszego uderzenia taranowego oznaczałoby uderzenie w próżnię, stratę czasu i wyprowadzenie całej masy wojsk na najtrudniejszy do przebycia kierunek ku Warszawie. Wobec tego dowództwo frontu pozostawiło w sile dane armjom zadania i prowadziło dalej ofensywę.

Dziś, kiedy wiemy, co działo się w tym czasie po stronie polskiej, z zupełną pewnością możemy stwierdzić, że front zachodni miał słuszność w swych działaniach. Już 6 sierpnia, na posiedzeniu Rady Wojennej w Warszawie, postanowiono oderwać się od pościgu naszych oddziałów i po przeprowadzeniu za Wisłą zasadniczego przegrupowania przejść do kontrofensywy. Oczywiście, byłoby nam było

znacznie przyjemniej rozpocząć rozstrzygającą bitwę przed dojściem do Wisły, ale przeciwnik ustępował. Należało gotować się do najtrudniejszego, najcięższego i najniebezpieczniejszego działania: do walki ze wszystkimi siłami polskimi, opierającymi się o szeroką, bystrą i trudną do przeprawy Wisłę.

Nasze armje północne wśród walk o średnim napięciu bez przerwy posuwały się naprzód. Armja 16-ta i grupa mozyrska łatwo, miejscami utraciwszy kontakt z przeciwnikiem, prowadziły dalej ofensywę.

W rozkazie z dnia 3 sierpnia armji postawiono za zadanie dojść dnia 8 sierpnia do linii Przasnysz — Maków — Wyszaków — Parczew.

Zadanie zostało wykonane.

XI.

POŁOŻENIE NAD WISŁĄ.

Ciągłe niepowodzenie, ciągłe cofanie się ostatecznie złały zdolność do boju armji polskiej. Było to już nie to wojsko, z którem wypadło nam się mierzyć w lipcu tegoż roku. Całkowite zdemoralizowanie, całkowita niewiara w możliwość powodzenia podkopały siły zarówno dowódców, jak i rzeszy żołnierskiej. Cofano się nieraz bez żadnego powodu. Tyły były wprost zawalone przez dezertorów. Żadne represje nie mogły odtworzyć porządku i zaprowadzić dyscypliny. Na dobitkę, łączyły się z tem jeszcze obostrzone antagonizmy klasowe.

Przez zastosowanie mobilizacji całej burżuazji i inteligencji polskiej środowiska robotnicze zostały zdławione, ale tętniały buntem.

Przy pomocy sztabu generalnego francuskiego oraz uzbrojenia i zaopatrzenia z Francji, Polska, wobec całkowitej swojej porażki, gorączkowo porwała się do odtworzenia swoich sił bojowych. W tym czasie armja polska nie osiągnęła jeszcze swej ostatecznej struktury, ale zato teraz formowanie szło całą siłą pary. Dywizje drugiej linii z numerami pułków od 101 i wyżej zjawiały się na naszym froncie jedna za drugą. Wreszcie pojawiły się formacje trzeciej linii, tak zwane ochotnicze. Te formacje,

bez względu na swą młodość i brak wykształcenia, miały dostateczne zalety bojowe, ponieważ przeważnie kompletowały się z elementów inteligentnych i burżuazyjnych, które, pojmując, że los ich stawia się na kartę, zdradzały wielkie zdecydowanie i upór. Słowem, na tyłach, za Wisłą, prowadzono intensywne przygotowanie nowych sił, mobilizację i akcję formacyjną. Wszystko to śpiesznie zbierano razem i rzucano w głównych kierunkach. Pod Warszawą wzmocniono umocnienia.

Stworzono bardzo silny plac zborny od Modlina do Warszawy i nieco bardziej na południe. W tym kierunku ściągano siły ze wszystkich stron. Jeżeli w czasie naszych walk nad Niemnem i Szczarą stosunek wzajemny sił wypadł na naszą korzyść, to obecnie położenie zmieniło się zasadniczo. Front zachodni liczył w swoich szeregach zaledwie 40000 bagnetów. Zato siły Polaków wzrosły według danych naszego ówczesnego wywiadu do 70000, w rzeczywistości zaś były jeszcze większe.

Pojmując dobrze swoje położenie bez wyjścia, dowództwo polskie, jak należy sądzić, nie bez udziału francuskiego sztabu generalnego, 6 sierpnia przedsięwzięło prawidłowe, śmiałe postanowienie oderwania swojego wojska od naszych ścigających je mas i zasadniczego przegrupowania sił na całym froncie polskim. Widząc, że losy Polski rozstrzygać się będą nad Wisłą, dowództwo polskie ściga tu wszystkie swoje siły. Z kierunku lwowskiego odwołuje się prawie wszystkie oddziały polskie. Zostawia się tylko ukraińskie oddziały partyzanckie armji generała Pawlenki i resztki armji 6-ej, według źródeł polskich¹⁾, w składzie zaledwie jednej dywizji jazdy. Jednakże należy przypuszczać, że z dywizyj piechoty zostało tu także choć cokolwiek. Cała ta słaba grupa otrzymała za zadanie zabezpieczenie rejonu naftowego. Wszystkie pozostałe siły polskie są przerzucone linjami kolejowymi w kierunku północnym. Dowództwo polskie ryzykuje stratę Galicji, ale ma nadzieję wygrania bitwy generalnej i zbawienia w ten sposób Polski burżuazyjnej. Dlatego cała armja polska koncentruje się nad Wisłą.

Z naszej strony sytuacja wyglądała jak następuje: oddziały frontu zachodniego były wycieńczone i osłabione

¹⁾ Stan. Künstler: *Nasza ofenzywa sierpniowa*.

fizycznie, ale silne duchem i nie bały się przeciwnika. Przeciwnik, dwa czy trzy razy silniejszy, nie mógł powstrzymać naszego natarcia. Działała siła bezwładu uderzenia, siła bezwładu zwycięstwa. Ale jeżeli oceniać nasze ogólne położenie strategiczne, sprawa przedstawiała się bynajmniej nie tak różowo. Jeszcze przed rozpoczęciem kampanji polskiej rozpatrywano zagadnienie połączenia frontów zachodniego i południowo-zachodniego. Wówczas naczelne dowództwo uznało takie zjednoczenie za przedwczesne i projektowało jego urzeczywistnienie przy osiągnięciu południka Brześcia Litewskiego. W istocie błotniste Polesie nie pozwalało na bezpośrednie współdziałanie frontów zachodniego i południowo-zachodniego; dlatego postanowienie powyższe było zupełnie możliwe. Ale kiedy po wyjściu przez nas na wskazaną linię, probowaliśmy urzeczywistnić zjednoczenie, okazało się, że jest ono prawie niewykonalne wobec zupełnego braku środków łączności. Front zachodni nie mógł jej nawiązać z frontem południowo-zachodnim. Przy pomocy posiadanych przez nas nędznych środków mogliśmy wykonać to zadanie nieprędko, nie prędzej, jak 13—14 sierpnia, a położenie już w końcu lipca stanowczo wymagało natychmiastowego zjednoczenia całego wojska pod wspólnym dowództwem. W rozmowach hughesowych z głównodowodzącym i w telegramach znajdujemy ciągle roztrząsanie samego zagadnienia i tych sposobów, jakie przedsięwzięto, aby je urzeczywistnić.

Dowództwo frontu zachodniego, licząc, że lada dzień otrzyma do rozporządzenia armje konne 12-tą i 1-szą, już zawczasu przeznaczało im za zadanie ściąganie ku lewemu skrzydłu zasadniczych armij frontu, ale sprawa zaciągała się i zadanie to pozostało otwarte.

Siły frontu południowo-zachodniego nie współdziałały z zasadniczymi siłami frontu zachodniego. Szczególnie mocnym podkreśleniem powyższego była ta okoliczność, że front południowo-zachodni miał przed sobą swoje miejscowe i samo w sobie nadzwyczaj ważne zadanie owdzielenia ośrodkiem obszaru galicyjskiego — miastem Lwowem. To też w tym kierunku szły zasadnicze wysiłki frontu południowo-zachodniego, rozchodząc się w ten sposób z wysiłkami frontu zachodniego co najmniej o 90 stopni.

Położenie złożyło się niesłychanie niepomysłnie dla frontu zachodniego. Wychodząc na przedpola Wisły, był on pozostawiony swoim siłom, podczas gdy przeciw niemu były skupione siły całej armji polskiej. Ta okoliczność była już wyżej wyjaśniona przy początku naszych walk nad Wisłą. Wywiad sztabu polowego przeczył naszym wiadomościom o dokonywanem przez Polaków przegrupowaniu, uważając, że wszystkie siły, które były na froncie południowo-zachodnim, pozostają naprzeciw niego nadal. W tej sprawie istnieje spór w rozmowie hughesowej.

Do całej tej sprawy wplątała się jeszcze ta okoliczność, że front południowo-zachodni miał wzrok zwrócony w dwu kierunkach — ku Lwowu i ku Krymowi, skąd w tym czasie działał aktywnie Wrangel. Ciągłe powodzenia frontu zachodniego napełniały mocnym przeświadczeniem o naszym ostatecznym powodzeniu. Projektowano ściągnięcie z frontów zachodniego i południowo-zachodniego całego szeregu dywizyj dla przerzucenia ich w kierunku Krymu. Nieraz wypadało walczyć o nietykalność oddziałów.

Naogół położenie strategiczne można ocenić w następujących słowach: Polacy dokonali śmiałego, prawidłowego przegrupowania, postawili na kartę kierunek galicyjski i skoncentrowali wszystkie swoje siły naprzeciw decydującego frontu zachodniego na czas rozstrzygającego starcia. Nasze siły w tej decydującej chwili były rozdrobnione i zorjentowane w różnych kierunkach. Te wysiłki, jakie przedsięwzięło naczelne dowództwo, ażeby przegrupować masę zasadniczą frontu południowo-zachodniego w kierunku Lublina, niestety, dla całego szeregu nieoczekiwanych przyczyn, nie zostały uwieńczone powodzeniem, i przegrupowanie zawiśło w powietrzu.

Autorzy francuscy i polscy lubią porównywać bitwę nad Wisłą z bitwą nad Marną. Jednakże w rzeczywistości nie ma tu żadnego podobieństwa.

Nasuwa się zato gwałtem inne porównanie, mianowicie — z działaniem w Prusach Wschodnich w roku 1914. Tam Renenkampf postawił sobie za zadanie wziąć Królewiec i posunął całą swoją armję na północny zachód, podczas kiedy Hindenburg cofał się na południo-wschód, ku skrzydłu armji Samsonowa. To pozwoliło mu skuptć bezkarnie wszystkie siły przeciw połowie wojsk rosyjskich, liczących na współdziałanie sąsiada.

XII.

NATARCIE ROZSIRZYGAJĄCE.

Tymczasem nasza ofensywa rozwijała się bez przerwy. Stawało się jasnym, że nieczas myśleć o wahaniach, od-poczynkach, ale że nadszedł czas, kiedy jednym uderze-niem ostatnim trzeba rozstrzygnąć posunięte daleko wy-padki. Niejednokrotnie są dawane wskazówki w tym względzie, podkreślone jeszcze 12 sierpnia dyrektywą głównodowodzącego o konieczności możliwie rychłego za-jęcia Warszawy. Rozkaz towarzysza Trockiego nosi ten wła-snie charakter.

Dla frontu zachodniego było zupełnie jasne, że główne siły przeciwnika skupione są naprzeciw naszego zasadni-czego ugrupowania w rejonie Ciechanów — Modlin — Warszawa. Według naszych obliczeń, przeciwnik, wzmoc-niony liczebnie, rozporządzał tutaj ilością do 70000 bagnet-ów i szabel. W pozostałych kierunkach siły były znacznie mniejsze. Jedynie grupa mozyrska napotykała na swej dro-dze bardziej uporczywy opór „białych” polskich oddziałów.

Lewe skrzydło, to jest ugrupowanie frontu południowo-zachodniego cały czas niepokoiło front zachodni. Ocze-kując co chwila oddania armji konnej do rozporządzenia frontu zachodniego i nawiązania z nią łączności, projek-towano stworzenie silnego ośrodka w kierunku Lublina, przez skoncentrowanie tam sił głównych armij konnych 12-ej i 1-ej (szkic nr. 12). Jak już powiedziano wyżej, powsta-ło takie położenie, w którem trzeba było działać szybko i zdecydowanie. Jednocześnie siły frontu zachodniego nie przenosiły 40000 bagnetów i szabel. W ten sposób wypadło nacierać na przeciwnika, dwa razy silniejszego i przytem wspartego o tak potężną przeszkodę, jak Wisła. Było oczy-wistym, że na podstawie zwycięstwa częściowego, na pod-stawie rozgromienia naprzód jednego z odcinków frontu polskiego, można było wygrać bitwę rozstrzygającą.

Przy obraniu kierunku głównego uderzenia trzeba było myśleć nietylko o taktycznych jego zaletach w walce, ale także o zasadniczych życiodajnych magistralach przeciwnika. Skierowanie uderzenia w środek w kierunku War-szawy było zadaniem nad nasze siły. Pozostawało rozbić

jednego ze skrzydeł, prawego lub lewego. Wychodząc na lewe skrzydło przeciwnika, tem samym groziliśmy jego połą-

czeniu z Gdańskiem. Biorąc pod uwagę, że ruch rewolucyjny w Niemczech przerywał normalny przewóz amuni-

cji i broni z Francji dla armji polskiej, że arterją główną było połączenie przez Gdańsk, manewr ten nietylko wprowadzał nas na skrzydło zasadniczego ugrupowania polskiego, ale także zagrażał zasadniczej linii polskich połączeń. Dalszą zaletą tego kierunku było to, że nasze oddziały, ażeby to uderzenie wykonać, nie musiały dokonywać żadnych zasadniczych przegrupowań, przez co zyskiwano na czasie, a ponadto nie trzeba było zmieniać naszej zasadniczej linii komunikacyjnej. Ta ostatnia szła od Wilna i Lidy na południo - zachód.

Ujemną stroną wyżej wskazanego kierunku było, że oddziały oskrzydłające zwracały się poniekąd tyłem do granicy Prus Wschodnich, przez co swoboda ruchów operacyjnych, na wypadek nieudanego działania, znacznie się zmniejszała, a nawet powodowała pewne niebezpieczeństwo.

Natarcie na prawe skrzydło zasadniczego ugrupowania polskiego w istocie stawiało przed armjami frontu zachodniego zadanie złamania całego frontu strategicznego polskiego, co poza trudnościami zasadniczymi wobec przeważających sił przeciwnika, komplikowało się jeszcze koniecznością forsowania w tem samym miejscu rzeki Wisły. Poza tem natarcie to wymagało dość złożonych przegrupowań naszych sił i nieuniknionej zmiany linii komunikacyjnej na Kleszczele i Brześć. Było oczywiście, że przeciwnik, znacznie wzmocniony, nie pozwolił nam bezkarnie przeprowadzić takiej manipulacji.

Natarcie dwiema grupami było dla nas zupełnie niemożliwe wobec naszej słabości liczebnej. Tak więc trzeba było zdecydować się na atakowanie lewego skrzydła polskiego, ubezpieczając się w kierunku Dębłina i licząc na ściągnięcie w czasie wykonania działania sił frontu południowo - zachodniego w kierunku Lublina.

8 sierpnia dowództwo frontu wydaje rozkaz o uderzeniu na siły polskie i sforsowaniu Wisły, z wyznaczeniem terminu na dzień 14 sierpnia (szkiec nr. 12). Uderzenie główne projektowane jest w rejonie na północ od Warszawy. Armja 4-ta ubezpiecza się do pewnego stopnia w kierunku Torunia, głównymi zaś siłami forsuje Wisłę w rejonie Płocka; armja 15-ta forsuje ją w kierunku Łowicza; armja 3-cia forsuje Wisłę w rejonie Wyszogród — Modlin; armja 16-ta, ubezpieczając się w kierunku Garwolina, głównymi

siłami forsuje Wisłę na północ od Warszawy. Grupa mozyrska naciera dalej, aby forsować Wisłę w rejonie Dębli-
na. Jest ona wzmocniona, na żądanie frontu zachodniego,
58-mą dywizję strzelców ze składu armji 12-iej frontu po-
łudniowo-zachodniego. Jako linje rozgraniczające wskaza-
no: między armjami 4-tą i 15-tą Maków — Ojrzyn — Płock —
Piątek; między armjami 15-tą i 3-cią Brok — Nasielsk —
Wyszogród—Sochaczew; między armjami 3-cią i 16-tą Miedz-
nę — Modlin — Błonie; między armją 16-tą i grupą mozyr-
ską Brześć — ujście rzeki Wieprza; między frontami za-
chodnim i południowo - zachodnim głównodowodzący wy-
znaczył linję Włodawa — Puławy.

W ten sposób przeciw prawemu skrzydłu zasadniczego
ugrupowania polskiego skierowaliśmy nie mniej, jak czter-
naście dywizyj strzelców i III korpus konny. Biorąc
pod uwagę wyższość moralną naszych wojsk, mieliśmy cał-
kowite prawo liczyć tu na zwycięstwo.

Zwraca na siebie uwagę bardzo głębokie obejście, doko-
nywane przez nasze armje. Jednakże obejście takie oparte
było na mocnych podstawach. Gdyby przecierownik spotkał
nas przeciwnatarciem na prawym brzegu Wisły, ugrupowa-
nie nasze byłoby mocno skondensowane i oskrzydłające.
Jeżeliby zaś „białe“ polskie oddziały nie były w możności
wdać się z nami w otwartą walkę i cofnęły się za Wisłę,
wówczas dla wygody forsowania tej nadzwyczajnie trudnej
przeprawy rzeczą niezbędną byłoby dokonać jej na rozle-
głym froncie. Zmuszał nas do tego zwłaszcza brak mater-
jałów pontonowych.

6 sierpnia, na dwa dni przed tem postanowieniem, Polacy
w swojej głównej kwaterze ustanawiają następujący plan
działań (szkic nr. 12):

W kierunku Lublina pozostają tylko partyzanckie od-
działy ukraińskie i polska grupa konna, licząca półtorej
dywizji. Wszystkie pozostałe siły przerzuca się nad Wisłę
i rozdziela pomiędzy pięć armij.

Naprzeciw naszego prawego skrzydła koncentruje się
armja 5-ta w składzie trzech dywizyj piechoty, jednej bry-
gady piechoty oraz wielkiej liczby oddziałów granicznych
i różnych nowych formacyj, w ogólnej liczbie 29000 bagne-
tów i szabel. Rejon działań Modlin — Maków. Zadaniem
jej jest nie dopuścić do dalszego natarcia bolszewików
za Bug i Narew,

Armja 1-sza, w składzie czterech dywizyj piechoty, jednej brygady piechoty oraz znacznej ilości ochotniczych i różnych przypadkowych formacyj, koncentruje się na warszawskim przyczółku mostowym i liczy w swoim składzie do 40000 bagnatów i szabel.

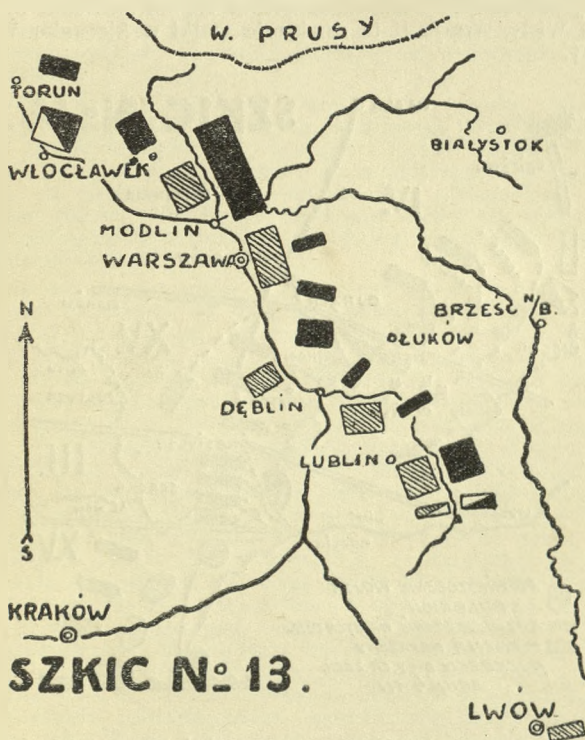
Armja 2-ga, w składzie dwóch dywizyj piechoty i rozmaitych drobnych oddziałów, broni odcinka Wisły na południe od Warszawy do Dębłina i liczy w swoim składzie 16000 bagnatów.

Armja 4-ta, w składzie trzech dywizyj piechoty, koncentruje się w rejonie na południowy zachód od rzeki Wieprza, ażeby uderzyć na skrzydło naszych nacierających sił głównych. Koncentrację armji 4-ej ubezpiecza armja 3-cia, złożona z trzech dywizyj piechoty i jednej brygady jazdy, działających w kierunku Lublina. Liczebność tych dwu armij dąsięga 22000 bagnatów.

Oceniając to ugrupowanie „białych“ sił polskich, trzeba uznać jego zupełną celowość wobec powstałych warunków i położenia. Jednakże wydaje się, że pomimo, iż w wyniku swoim dało ono całkowite zwycięstwo, w kierunku rozstrzygającym (lubelskim) skupiono za mało sił. O ileby nie było błędów z naszej strony i ubezpieczenie tego kierunku zostało zmasowane, ugrupowanie to nietylko nie mogłoby się było zachować czynnie, ale byłoby ponadto zgniecione (szkie nr. 13).

Tak więc, na odcinku naszych armij 4-ej, 15-ej i 3-ej, mających w swoim składzie dwanaście dywizyj piechoty i dwie dywizje jazdy, Polacy mogli wystawić zaledwie trzy i pół dywizyj piechoty, prawda, że w pełnym składzie, oraz różne drobne oddziały. Mielśmy zupełną możność zadać tu przeciwnikowi druzgocący cios, odsłaniając jego lewe skrzydło i połączenia. Armja 16-ta wiodła natarcie czołowe na najpotężniejsze polskie ugrupowanie i musiała związać je przez czas rozwijania się całego działania. Zato lewe nasze skrzydło było niewygodnie ustosunkowane pod względem sił. Przeciw dwóm dywizjom grupy mozyrskiej i trzem dywizjom armji 12-ej, działającym w kierunku Lublina, Polacy wystawili sześć dywizyj piechoty, doprowadzonych do pełnego składu, i w ten sposób mieli tu przewagę. Jeżelibyśmy w swoim czasie byli skoncentrowali w kierunku Lublina oddziały armji konnej, to i tutaj ugrupowanie nasze byłoby groźne dla „białych“ polskich

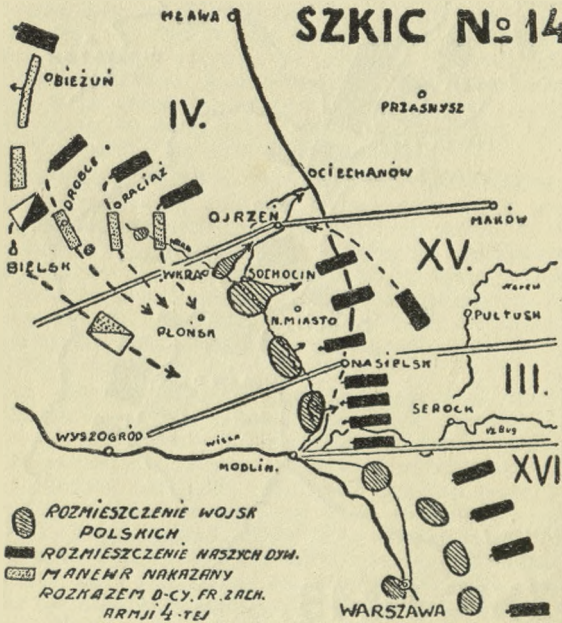
oddziałów. Polacy wówczas nietylko nie mogliby myśleć o natarciu z rejonu Dęblin — Lublin, ale sami znaleźliby się w bardzo ciężkiem położeniu i bezwzględnie musieliby

być odrzuceni na zachodni brzeg Wisły. Okoliczność ta całkiem dobitnie wykazuje, że mogliśmy i powinniśmy byli zdecydować się na naszą ofensywę za Wisłę i że natarcie to miałyby być zupełną podstawę powodzenia, gdyby z na-

szej strony nie było nastąpiło przerachowanie się w koncentracji strategicznej.

5-ta armja polska nie ma możliwości wykonać swego zadania. Zostaje odtracona zdecydowanym natarciem naszych armij północnych i zmuszona cofnąć się na zachodni brzeg rzeki Wisły. Armja 16-ta zawiązuje walki w kierunku Warszawy.

W tym czasie na styku armij 4-ej i 15-ej ma miejsce wypadek, nieznaczny w założeniu, który jednak odegrał rozstrzygającą rolę w biegu naszego działania i dał początek jego katastrofalnemu wynikowi (szkic nr. 14).

Sztab połowy armji 4-tej, który przeniósł się po ofensywie do miasta Ciechanowa, został niespodzianie zaatako-

wany przez drobne oddziały przeciwnika, które przedarły się między armjami 4-tą i 15-tą, skutkiem czego sztab musiał szybko się zwinąć i odjechać na zachód do swoich oddziałów. Przez to naruszona została łączność między sztabem frontu a armją 4-tą, nie nawiązana już aż do naszego odwrotu, co oczywiście wynikało z zupełnego braku jakichkolwiek środków łączności strategicznej w naszym rozporządzeniu.

Sam incydent taktyczny został bardzo szybko zlikwidowany. Armja 15-ta wysłała na styk swoją dywizję odwodową, szybko przywraca położenie, i nasza ofenzywa trwa dalej. Jednakże, jak okazało się z dalszego biegu wypadków, ta okoliczność nie była prostym przypadkiem. 5-ta armja polska, odepchnięta za rzekę Wisłę, otrzymała rozkaz przejścia do natarcia i rozpoczęła je na całym froncie armij 15-ej i 3-ej.

Już od pięciu tygodni trwała nasza ofenzywa. Przez pięć tygodni dążyliśmy do tego, aby odnaleźć żywe siły wroga i w rozstrzygającym uderzeniu ostatecznie je unicestwić. Przez pięć tygodni „białe“ polskie armje niezmiennie uchylały się od rozstrzygającego zderzenia ze względu na rozprężenie swoich oddziałów, i dopiero nad Wisłą, wzmocnieni przez nowe formacje, Polacy zdecydowali się na bój. Nie wiedzieliśmy zawczasu, gdzie napotkamy główny opór przeciwnika — nad Wisłą czy za Wisłą. Ale wiedzieliśmy jedno: że gdzieś znajdziemy jego główne siły i rozbijemy je w decydującym spotkaniu. I oto teraz przeciwnik sam dawał nam możliwość zadania to wypełnić. Armja 5-ta, najslabsza co do składu jednostek i najslabsza duchem, przeszła do natarcia na nasze armje 15-tą i 3-cią, podczas kiedy nad jej odsłoniętem lewym skrzydłem zawisły najświeższe, najlepsze pod względem bojowym oddziały naszej armji 4-ej. Dowództwo frontu nie posiadało się z radości z powodu tego zdarzenia; armje 15-ta i 3-cia otrzymały rozkaz, aby na całym froncie na natarcie przeciwnika odpowiedziały zdecydowanym przeciwnatarciem i odrzuciły go za rzekę Wkrę (szkic nr. 14), armja zaś 4-ta, ubezpieczysz się w kierunku Torunia, miała wszystkimi siłami atakować rozpoczynającego natarcie przeciwnika na flankę i tyły w kierunku Modlina z rejonu Raciąż — Drobin.

Zdawało się, że zguba 5-ej armji przeciwnika jest nieuchronną; unicestwienie jej byłoby pociągnęło za sobą

najdonioślejsze skutki w dalszym biegu wszystkich naszych działań. Jednakże Polakom dopisało szczęście. Nasza armja 4-ta, gdzie nowy dowódca armji stracił łączność ze sztabem frontu, nie zdawała sobie jasno sprawy z powstającego położenia. Nie otrzymując rozkazów frontu, wystawiła w rejonie Raciąż — Drobin jakieś nieokreślone półubezpieczenie i rozrzuciła swoje oddziały na odcinku Włocławek — Płock. 5-ta armja przeciwnika była uratowana i zupełnie bezkarnie, mając na flance i tyłach naszą potężną armję z czterech dywizyj strzelców i dwóch dywizyj jazdy, nacierała dalej na nasze armje 3-cią i 15-tą. Takie położenie, wprost potworne i nie do pomyślenia, pomogło Polakom nie tylko zatrzymać ofensywę armji 3-ej i 15-ej, ale jeszcze krok za krokiem wypierać ich oddziały w kierunku wschodnim.

Tymczasem armja 16-ta mocnym uderzeniem zmiotła polskie oddziały i podeszła już zupełnie blisko do przeprawy na Wiśle, kiedy przeciwnatarcie tych oddziałów zmusiło ją do cofnięcia się wstecz. Przechodzi ona znowu do natarcia, i tu rozpoczynają się walki ze zmiennem szczęściem, bez wyraźnych wyników.

Na lewem skrzydle armja 16-ta bez walk wychodzi na linię rzeki Wisły; prawe skrzydło grupy mozyrskiej osiąga ją również bez przeszkód. Zato w kierunku Parczewa grupa ta nawiązuje walki bez rezultatów.

13 sierpnia dowódca frontu zachodniego zostaje nareszcie podporządkowana armja 12-ta.

Naczelne dowództwo, biorąc pod uwagę konieczność utrwalenia lewego skrzydła frontu zachodniego, daje 11 sierpnia o godzinie 3 frontowi południowo-zachodniemu dyrektywę o niezbędności zmiany ugrupowania i wysłania bez najmniejszej zwłoki armji konnej w kierunku Zamość — Hrubieszów. Obliczenie czasu i przestrzeni wykazuje, że to wskazanie naczelnego dowództwa mogło być bezwarunkowo wykonane przed przejściem polskiego ugrupowania południowego do natarcia. Gdyby nawet wykonanie opóźniło się nieco, to oddziały polskie, które przeszły do natarcia, byłyby postawione wobec nieuniknionego zupełnego pogromu, bo tyły ich otrzymałyby uderzenie najszej zwycięskiej armji konnej.

Jednakże wobec położenia, wynikłego w Galicji, gdzie kolejne ugrupowania, przeprowadzane do tej pory, kiero-

wane były ku Lwowu, wykonanie tego wskazania zostało zatrzymane. 12 sierpnia głównodowodzący w rozmowie hughesowej zaznacza, że ta zwłoka w wykonaniu jego dy-

rektyw jest dla niego niezrozumiała i potwierdza swoją dyrektywę. Kiedy wreszcie przystąpiono do wykonania, było już prawie poniewczasie. Ale, co najgorsze, nasza zwy-

cięska armja konna wplątała się w owych dniach w zacięte walki o Lwów, tracąc bezpłodnie czas i siły na jego umocnionych pozycjach w walce z piechotą, jazdą i potężnymi eskadrami lotniczymi. Walki całkowicie pochłonięły armję konną, która do wykonania przegrupowania wzięła się tak późno, że nic pożytecznego w kierunku Lublina zdziałać już nie mogła.

Tymczasem armja 12-ta przejęła rozkaz do 3-ej armji polskiej, z którego wynikało jasno, że Polacy gotują się do ofensywy przeciwko naszemu lewemu skrzydłu w rejonie rzeki Wieprz. Nawiasem mówiąc, rozkaz ten wydał się nieprawdopodobnym sztabowi połowemu, co daje się zauważyć z rozmowy hughesowej, z której wynika, że według danych wywiadu wszystkie wymienione przez nas oddziały nie są do nas przerzucone, lecz działają nadal na froncie południowo-zachodnim. Niestety, rozkaz był prawdziwy.

Armja 16-ta prowadziła swoje natarcia bez wyników na północ od Warszawy. Położenie składało się tak, że rzeczą niezbędną było wzmocnić nasze lewe skrzydło i jednocześnie dać armji 16-ej możność zaciecia działań w kierunkach, mniej przez przeciwnika umocnionych. W związku z tem 14 sierpnia dowództwo frontu daje rozkaz, aby armja 16-ta szukała przeprawy na południe od Warszawy i żeby wydzielić jedną dywizję strzelców do odwodu frontu w rejonie miasta Łukowa (szkiec nr. 15). Do wykonania powyższego przystąpiono.

XIII.

KONTROFENZYWA POLSKA.

Podczas przeprowadzania tych przegrupowań armja polska przeszła do ofensywy. Oddziały grupy mozyrskiej zostały łatwo rozbite, rozprószone i rozpoczęły bezładny odwrot. Armja 16-ta zaczęła odczuwać uderzenia flankowe, co było tem dotkliwsze, że właśnie przeprowadzano przegrupowanie i że łączność dywizyj z dowództwem armji była przzerwana. Wynikało to ze zbyt wielkiej odległości połowego sztabu armji od linii bojowej. To położenie stało się dla nas nadzwyczaj groźne, zwłaszcza, że armja konna

uporczywie działała nadal w kierunku Lwowa, zamiast działać w kierunku Lublina.

Niestety, o ofensywie polskiej dowództwo frontu dowiedziało się dopiero 18 sierpnia z rozmowy hughesowej z dowódcą armji 16-ej. Ten ostatni o ofensywie dowiedział się dopiero 17-go. Grupa mozyrska nic nie dała znać o tem, co się stało.

Dowódca armji 16-ej, meldując w rozmowie hughesowej o wyniku położeniu, wypowiedział się za koniecznością odwrotu dla zorganizowania się, ale nie uważał ofensywy „białych” polskich oddziałów za poważną i przewidywał możliwość zlikwidowania jej. Jednakże zestawienie danych wywiadu o przeciwniku z faktem tej ofensywy, która za-

częła się z za Wieprza, zmusiło do innego poglądu na tę okoliczność. Dowódca frontu natychmiast wydaje rozkaz całkowitej zmiany zadania dla armij frontu (szkic nr. 16).

Na naszym lewym skrzydle położenie przedstawiało się groźnie. Na naszym prawym skrzydle, dzięki niezrozumiałym działaniom armji 4-ej, nie było zupełnie możliwości szybko skończyć z nacierającym przeciwnikiem. Naodwrot, armja 4-ta, wysforowawszy się do Włocławka, zgóry skazywała się na bardzo ciężkie położenie.

Wydany zostaje rozkaz treści następującej: armja 4-ta w pełnym składzie, pomagając w drodze armji 15-ej, ma na 20 sierpnia bezwzględnie skoncentrować się w rejonie Ciechanów — Przasnysz — Maków. Telegram szefa sztabu frontu zachodniego dawał armji 4-ej dyrektywę, aby, jeżeli współdziałanie z armją 15-tą będzie ją zatrzymywało w ruchu, tego współdziałania unikała, ponieważ celem jej jest skupienie się we wskazanym rejonie i w oznaczonym terminie. Armje 15-ta i 3-cia otrzymały za zadanie powstrzymanie przeciwnika i zabezpieczenie koncentracji odwodów armji 4-ej. Armja 16-ta miała za zadanie cofnąć się nad rzekę Liwiec. Grupa mozyrska — ubezpieczać lewe skrzydło armji 16-ej. Armja 12-ta otrzymała rozkaz rozpoczęcia natarcia, celem związania przeciwnika, nacierającego z za rzeki Wieprz. 21-ej dywizji armji 3-ej i jednej dywizji armji 16-ej rozkazano forsownym marszem skierować się do odwodu frontu w rejonie Drohiczyn — Janów.

Było oczywiste, że straciwszy czas i możliwość zadania przeciwnikowi klęski, samiśmy wpadli w ciężkie położenie i zmuszeni jesteśmy do odwrotu. Znając charakter walk i działań przy naszych przerywanych i rozrzedzonych frontach, dowództwo frontu nie lędziło się, że się nie utrzymamy i że odwrót będzie trwał prawdopodobnie do linii Grodno — Brześć. Tam mieliśmy możliwość wlać w szeregi tych 60000 ludzi uzupełnienia, którzy już byli w eszelonach i szli marszem do bataljonów zapasowych naszych armij. Tam mogliśmy odpocząć, zorganizować się i przejść zpowrotem do ofensywy. Ale zasadniczym warunkiem tego było wyprowadzenie w dobrym stanie naszych armij z wynikłego położenia. Dlatego odwołanie się armji 4-ej stanowiło źródło pewnego niepokoju; postawiono jej zatem ostateczny termin odwrotu.

Jednak nie na tem koniec naszych nieszczęść. Brak środków łączności i błędzenie armji 4-ej po manowcach korytarza gdańskiego widocznie przeszkodziły dowódcy tej armji w otrzymaniu wydanego rozkazu w swoim czasie. Na dobitkę nieszczęścia, dowódca armji 4-ej, oderwany od sztabu frontu i od armij sąsiednich i wobec tego nie mający pojęcia o ogólnem położeniu na froncie, uważał to ostatecznie za zupełnie pomyślnie, i odwrót — za rzecz zupełnie nie na czasie. 19 sierpnia, wypadkowo połączywszy

się z dowódcą frontu, w rozmowie lugesowej wyraził mu cały swój pogląd, lecz otrzymał potwierdzenie katerycznego wydanego rozkazu. Samo się przez się rozumie, że armja 4-ta tyle straciła czasu, iż we właściwym terminie nie mogła w żadnym razie wypełnić postawionego jej zadania. Okoliczność ta w związku z dezorganizacją grupy mozyrskiej, która doszła do szczytu, i z tem, że przeciwnik, który się od nas nauczył śmiałości, nacierał tu ze wściekłą szybkością, zgóry skazywała armję 4-tą prawie na pewną zgubę. Jedyna nadzieja mogła być jeszcze w tem, że prze-

ciwnik, dla organizacji swoich tyłów, zatrzyma się choć na czas jakiś lub zwolni tempo swojej ofensywy. Ale tego przeciwnik nie zrobił. Dnia 20 sierpnia, odrzucając oddziały armji 16-ej w nieładzie i bijąc pokolei we flankę oddziałów armij 3-ej i 15-ej, przeciwnik zajmuje linię Przasnysz — Maków — Ostrów — Bielsk — Brześć (szkic nr. 17). Tymczasem armja 4-ta dopiero maszeruje ku Przasnyszowi i znajduje się w rejonie Ciechanowa. 22 sierpnia przeciwnik wychodzi na linię Ostrołęka — Łomża — Białystok. Armja 4-ta dopiero zbliża się do pierwszego punktu. Oddziały armij 15-ej i 3-ej wyteżają wszystkie siły, aby zatrzymać natarcie przeciwnika i pozwolić armji 4-ej przejść wąskim korytarzem między Narwią a granicą wschodniopruską. Ale to zadanie okazuje się niewykonalnem. Armje 3-cia i 15-ta w nierównych walkach, w jak najcięższym dla siebie położeniu, tracą znaczną część sił, a armji 4-ej już uratować nie mogą. Większą jej część przeciwnik przyciska do granicy Prus Wschodnich i zmusza do przejścia na terytorjum niemieckie.

Tak kończy się ta nasza świetna operacja, wobec której drzeć musiał cały kapitał europejski, który odetchnął swobodnie dopiero po jej ukończeniu.

Polacy, włożywszy w swoją kontrofensywę tę całą resztę energii, jaka im została, stracili dech i nie mogli rozwinąć osiągniętych powodzeń. Nasze oddziały w najżałośniejszym stanie ścigały na linię Grodno — Wołkowysk i stąd wracały do swoich armij. Praca zawrzała na nowo. Uzupelnienia zostały wlane do istniejących nadal kadr i po mniej więcej 2 — 3 tygodniach siły frontu były przywrócone. Jednakże przywrócenie tych sił pojmować trzeba względnie. Przybyłe uzupełnienie było nieumundurowane, nieobute, pomimo pory jesiennej.

O ofensywie można było myśleć dopiero po otrzymaniu umundurowania. Zaś bez ofensywy trudno mówić o wartości bojowej wojska. Gdyby przeciwnik przeszedł do ofensywy zanim mybyśmy to zrobili, to nie ulega najmniejszej wątpliwości, że bylibyśmy pobici. Jednakże nastroj w wojsku był dobry. Przegrana operacja wywoływała w niem pragnienie nowej ofensywy. Mieliśmy wszystkie warunki, żeby znowu zwrócić szczęście na naszą stronę. Cała sprawa polegała na tem tylko, kto wcześniej się przygotowuje i kto wcześniej przedzie do natarcia. Niestety, po-

łożenie gospodarcze republiki nie pozwoliło nam urzeczywistnić naszego zadania. Polacy przeszli pierwsi do ofensywy i odwrót nasz stał się nieunikniony.

Armja konna, która przybyła na kierunek lubelski z wielkiem opóźnieniem, była wysunięta przez naczelne dowództwo celem wykonania głębokiego zagonu na Zamść, ale to już było poniewczasie.

ZAKONCZENIE.

Zasadniczy wniosek z naszej kampanji roku 1920 jest ten, że przegrała ją nie polityka, ale strategia. Polityka postawiła przed armją czerwoną trudne, ryzykowne i śmiałe zadanie. Ale czy to ma oznaczać, że zadanie to było postawione nieprawidłowo? Nie było ani jednego wielkiego dzieła, któreby nie wymagało śmiałości i zdecydowania. I jeżeli porównać rewolucję październikową z naszą zewnętrzną ofensywą socjalistyczną, to oczywiście trzeba przyjść do wniosku, że zadanie październikowe było znacznie śmielsze, znacznie bardziej karkołomne. Czerwony front miał możność wypełnienia postawionego mu zadania, ale go nie wypełnił. Za zasadniczą przyczynę nieudania się operacji należy uznać za mało poważny stosunek do zagadnień przygotowania dowództwa wojskowego. Środków technicznych brakło głównie dlatego, że nie zwrócono na nie należytej uwagi. Dalej, brak przygotowania niektórych naszych wyższych dowódców czynił niemożliwym poprawianie na miejscu braków dowodzenia technicznego. W chwili decydującego starcia rozejście się prawie pod kątem prostym głównych sił zachodniego i południowo-zachodniego frontu przesądziło niepowodzenie działania właśnie w tej chwili, kiedy front zachodni był wciągnięty w ofensywę nad Wisłą. Nieskoordynowane działania armji 4-ej wyrwało nam z rąk zwycięstwo i, w ostatecznym obrachunku, pociągnęło za sobą naszą katastrofę.

Klasą robotniczą Europy zachodniej na wieść o ofensywie naszej armji czerwonej wstrząsnął ruch rewolucyjny. Żadne hasła narodowe, które rzuciła burżuazja polska, nie mogły przyćmić istoty rozgrywającej się wojny klasowej.

To poczucie objęło i proletarjat, i burżuazję Europy i wstrząśnienie rewolucyjne ogarnęło świat. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że gdybyśmy byli wyrwali z rąk burżuazji polskiej jej burżuazyjną armję szlachecką, wówczas rewolucja klasy robotniczej w Polsce stałaby się fak-

tem dokonany. A poaż ten nie dalby się ograniczyć ścianami polskimi. Jak wzburzony potok, rozlałby się po całej Europie zachodniej. Tego doświadczenia rewolucji z zewnątrz armja czerwona nie zapomni. I jeżeli kiedykolwiek burżuazja europejska wyzwie nas do nowej walki, to armja czerwona potrafi ją pogromić, zaś rewolucję w Europie wesprzeć i rozprzestrzenić.

SKOROWIDZ NAZWISK I PSEUDONIMÓW.

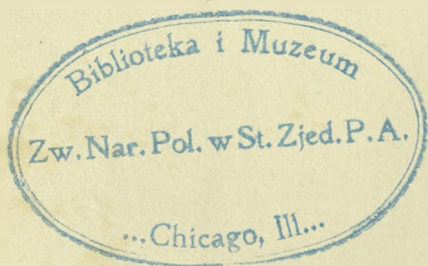
(Liczby arabskie — tekst; liczby rzymskie — przypisy.
Liczby, ujęte w nawias, — nazwiska w tekście nie zostały wymienione).

- Bałachowicz — zobacz Bu-
lak-Bałachowicz.
Batorskij — 271.
Bogusławski Antoni — 265.
Boruszczak — 136.
Budienny — 41, 56, (57), 58,
59, 66 — 68, 70, 143, 144,
152, 158 — 161, 163 — 167,
175, 183, 184, 186, 192, 197.
Bukacki—zobacz Burhardt-
Bukacki.
Bułak - Bałachowicz Stani-
sław — 308.
Burhardt - Bukacki Stani-
sław — 156, 155.
Bülow — 177.
Chwesin — 285.
Clausewitz — 44.
Curzon — 299, 300.
Daszyński Ignacy — 254.
Denikin — 32, 144, 265.
Frołow — 21.
Gaj — 287.
Grippenbergr — 26, (27).
Haller Stanisław — 32, 41.
Hausen, von — 177.
Henrys — 241.
Hindenburg — 175, 255, 315.
Iłłowajskij — 254, 255, 259.
Jaworski — 308.
Jędrzejewski — 75, 86 —
89, 91, 100, 112, 114, 115.
Joffre — 174.
Kaliszek — 147.
Kluck, von — 177, 253, 254.
Koleczak — 265.
Kork — 271.
Kuk — 271.
Kuropatkin — 26, (27).
Künstler Stanisław — 313.
Ledóchowski — 100.
Liebknecht Wilhelm — 259.
Lisowski — 285.
Ludendorff — 253.
Łazarewicz — 285, 307.
Marks Karol — 259.
Mickiewicz Adam — (142,
248).
Napoleon I — 24, 65, 98,
104, 146, 167, 180, 247,
251.
Oyama — 26, (27).

- Paskiewicz — 175, 176, 239.
 Pawlenko — 170, 313.
 Pétain — 254.
 Petlura — 170.
 Piskor — 175.
 Putna W. — V, 18, 208,
 (209—211), 224, 225.
 Rennenkampf — 175, 315.
 Romer — 179.
 Rozwadowski Tadeusz—173,
 175, 185, 186, (191, 205,
 206), 211.
 Rydz Edward — 67, 68, 158,
 160, 189, 190, 204, 205,
 213, 216, 225.
 Rządkowski — 85, 86, 109.
 Samsonow — 175, 315.
 Schlieffen — 251.
 Sergiejew — 11, 13, 45 —
 48, 51, 54, 60, 71, 73—78,
 81—84, 89, 90, 92—98, 118,
 121, 131—138, 140, 141,
 148, 149, 154, 163, 165, 166,
 169, 170, 173, 176, 178,
 190, 207, 209, 211, 212,
 215, 216, 219, 220, 222,
 224—227, 238, 240, 248,
 249, 265, 271, 285.
 Sienkiewicz Henryk—(252).
 Sikorski Władysław — 161.
 Skierski — 128.
 Skulski — 238.
 Solłohub — 271.
 Sosnkowski Kazimierz —
 51, 52, 173, 174, 181, (191),
 193, 224, 237.
 Stachiewicz Julian — IV.
 Stańczuk — 5.
 Szeptycki Stanisław — 19,
 22, 53, 40—43, 52, 55, 59,
 68, 75, 86, 97, 100, 109,
 110, 122, 124—127, 130,
 131, 133, 137, 139, 142 —
 146, 148, 155, 156, 168,
 179.
 Szuwajew — 285.
 Śmigły — zobacz Rydz
 Edward.
 Trockij — 316.
 Tuchaczewski M. — III, 3—
 13, 15, 16, 18—37, 39, 41—
 45, 45—51, 53—56, 60—68,
 70—76, 79, 81—83, 87, 91,
 93, 95—98, 118—122, 127,
 131—134, 139, 141, 149 —
 156, 164—173, 175—179,
 184, 187, 189, 190, 196,
 204, 207, 209 — 212, 214,
 215, 219 — 221, 223, 225,
 227, 228, 230 — 241, 243—
 251, 253, 254, 257 — 259,
 263—332.
 Weygand — 173, 175, (191),
 241.
 Witos Wincenty — 234.
 Wrangel — 32, 265, 299,
 315.
 Zieliński — 161.
 Zygadłowicz — 100, 106 —
 109, 116, 179.
 żeligowski Lucjan — 74,
 75, (76), 84 — 94, 97, 122,
 124, 136, 147, 154, 155.

SPIS RZECZY

PRZEDMOWA DO WYDANIA II	III
ROK 1920	1
POCHÓD ZA WISŁĘ	263
SKOROWIDZ NAZWISK I PSEUDONIMÓW	I

Biblioteka i Muzeum
Zw. Nar. Pol. w St. Zjed. P. A.
...Chicago, Ill...

LIBERTY BOOKBINDRY
J. FIJALKIEWICZ
CHICAGO, ILL.

